

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

**ДРУШТВЕНО – ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И
ПРОМЕНЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ
ОД 1947. ДО 1963. ГОДИНЕ**

- ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА -

Ментор:

Проф. др Александар Касаш

Кандидат:

Мр Александар В. Савић

Нови Сад, 2013. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	mr Aleksandar V. Savić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Aleksandar Kasaš, redovni profeosr
Naslov rada: NR	Društveno ekonomski razvoj i promene u Užičkom orkugu od 1947. do 1963. godine
Jezik publikacije:	srpski

JP	
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Zlatiborski okrug
Godina: GO	2013.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, dr Zorana Djindjića 2

Fizički opis rada: FO	(3 poglavlja / 340 stranica / 69 tabela/ grafikona / 343 referenci)
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Moderna istorija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Istorija Užica, Užički orkug, poljoprivreda, modernizacija sela, zadrugarstvo, privreda, industrija, rudarstvo, turizam i ugostiteljstvo, prosveta, zdravstvo, socijalna zaštita, kultura, stanovništvo

UDK	
Čuva se: ČU	Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	Osnovni zadatak ove doktorske disertacije jeste da sagleda društveno–ekonomski, prosvetni, kulturni i demografski razvoj Užičkog okruga od 1947. god 1963. godine. U disertaciji je prikazan razvoj najznačajnijih privrednih organiazcija Užičkog orkuga (kasnije Sreza Titovo Užice) koje su podstakle promene u svim sverama društvenog života ovog kraja. Industrijalizacije je inicirala preseljenje stanovništva sa sela u industrijske centre. Da bi se obezbedio život novih stanovnika gradova gradili su se infrastrukturni objekti, stanovi, škole, vrtiće, domovi zdravlja, bolnice, ustanove za sovijalno staranje i kulturne ustavnove. I pored svih društveno – političkih protivurečnosti koje su obeležile ovo doba, može se konstatovati da je užički kraj ostvario vidan ekonomski i kulturni razvoj.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	19. februar 2010. godine
Datum odbrane: DO	

<p>Članovi komisije:</p> <p>(ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status)</p> <p>KO</p>	<p>predsednik:</p> <p>član:</p> <p>član:</p>
---	--

University of Novi Sad – Faculty of Philosophy

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral Thesis
Author: AU	Aleksandar V. Savić
Mentor: MN	Prof. dr Aleksandar Kasaš
Title: TI	Socio-economic development and changes in the District of Uzice from 1947 to 1963
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.

Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Zlatibor District
Publication year: PY	2013.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad , Dr Zoran Djindjic street 2

Physical description: PD	(3 chapters / 340 pages / 69 charts / 350 references)
Scientific field SF	History
Scientific discipline SD	Modern History
Subject, Key words SKW	History of Uzice, the District of Uzice, Agriculture, modernization of villages, cooperatives, Economy, Industry, Mining, Tourism and Hospitality Management , Education, Healthcare, Social Welfare, Culture, population
UC	
Holding data: HD	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

<p>Note:</p> <p>N</p>	
<p>Abstract:</p> <p>AB</p>	<p>The main task of this doctoral dissertation is to examine the socio-economic, educational, cultural and demographic development of the District of Uzice from 1947 to 1963. The dissertation presents the development of the most important business organizations of District of Uzice (later the County of Titovo Uzice) that have encouraged changes in all spheres of social life in this region. Industrialization has initiated migration of population from rural to industrial centers. In order to maintain a certain quality of life for the new city inhabitants the new infrastructure objects, housing, schools, kindergartens, healthcare centres and hospitals, social welfare and cultural institutions were built. Despite all the socio - political controversies that have marked this period, it can be concluded that the region of Uzice made a significant economic and cultural development in that period.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on:</p> <p>AS</p>	
<p>Defended:</p> <p>DE</p>	
<p>Thesis Defend Board:</p> <p>DB</p>	<p>president:</p> <p>member:</p> <p>member:</p>

РЕЗИМЕ

ДРУШТВЕНО – ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И ПРОМЕНЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ ОД 1947. ДО 1963. ГОДИНЕ

Основни задатак ове докторске дисертације јесте да се сагледа друштвено- економски, просветни, културни и демографски развој Ужичког округа у периоду од 1947. до 1963. године. У дисертацији је приказан развој најзначајнијих привредних организација које су утицале на економски развој Ужичког округа (касније Среза Титово Ужице). Индустријализација је подстакла пресељење становништва из села у градове, изградњу приватних кућа и друштвених станова, потребу за школованим кадровима, изградњу школа, вртића, забавишта, као и социјалних, здравствених и културних установа.

У временском периоду од завршетка Другог светског рата до 1963. године, уз све политичке и економске противуречности које су обележиле овај период, Ужички округ је од једног од најнеразвијенијих постао један од развијенијих региона у Србији.

Прво поглавље приказује индустријализацију Ужичког округа: развој индустрије који је приказан кроз најзначајнија предузећа: Ваљаоница бакра, Први партизан, ТК „Цвета Дабић“, „Будимка“, „Котроман“, ТК „Љубиша Миодраговић“ и Фабрика аутомобила Прибој. Сем индустрије обухваћен је и развој занатства, трговине, инфраструктуре, саобраћаја рударства, туризма и угоститељства. Посебно место заузима борба против Резолуције Информироа.

Друго поглавље посвећено је модернизацији села, односно пољопривредној и аграрној реформи, оснивању задруга и неуспелом експерименту са сељачким радним задругама.

Треће поглавље садржи друштвено економски развој који је последица нагле индустријализације. Овај процес довео је до разбијања патријархалних односа на селу и осетног пресељења становништва у градове. Нови становници градова донели су своје друштвене и културне навике, што је утицало на преобликовање градских насеља. Последице економских промена биле су развој инфраструктуре, станоградње, електрификације, водоснабдевања итд.

Промене су утицале и на односе у здравству и социјалној заштити. У просветној политици вођена је борба за описмењавање и ширење школске мреже. На културном плану, у првим послератним годинама прихваћен је соцреалистички правац. После 1953. године извршен је заокрет према европским културним вредностима. Ову тенденцију прати отварање књижница и читаоница у селима, народних билиотека у градовима, ширење биоскопске мреже, стварање културно-просветних друштава, аматерских позоришта и оснивање Позоришта, Музеја и Архива у Ужицу. Обновљају се спортска друштва са бројним секцијама (фудбалска, лакоатлетска, одбојкашка, боксерска, пливачка, бицикличка, шаховска итд.

Кључне речи: Историја Ужица, Ужички округ, пољопривреда, модернизација села, индустријализација, рударство, саобраћај, туризам и угоститељство, просвета, здравство, социјална заштита, становништво, Ваљаоница бакра Севојно

SUMMARY

SOCIO - ECONOMIC DEVELOPMENT AND CHANGES IN THE DISTRICT OF UZICE FROM 1943 TO 1963

The main task of this doctoral dissertation is to examine the socio-economic, educational, cultural and demographic development of the District of Uzice from 1947 to 1963. The dissertation presents the development of the most important business organizations of District of Uzice (later the County of Titovo Uzice) that have encouraged changes in all spheres of social life in this region. Industrialization has initiated migration of population from rural to industrial centers. In order to maintain a certain quality of life for the new city inhabitants the new infrastructure objects, housing, schools, kindergartens, healthcare centres and hospitals, social welfare and cultural institutions were built. Despite all the socio - political controversies that have marked the period after WW2 to 1963, it can be concluded that the region of Uzice, that was one of the undeveloped regions, made a significant economic and cultural development and became one of the most developed regions in Serbia.

The industrialization of the District of Uzice is presented in the first chapter: the development of industry concerning the most important companies: “*Valjaonica bakra Sevojno*”, “*Prvi partizan*”, TK“*Cveta Dabić*“, “*Budimka*”, “*Kotroman*”, TK“*Ljubisa Miodragović*” and “*FAP – Fabrika automobila Priboj*”. In addition to industry, this paper deals with the development of handicrafts, trade, infrastructure, transport, mining, tourism and hospitality management. A special place belongs to fighting against the Cominform Resolution (Communist Information Bureau) (also: "Cominform").

The second chapter is devoted to the modernization of the villages, agricultural and agrarian reforms, the establishment of rural cooperatives and unsuccessful experiment with farmers' working cooperatives.

The third chapter presents the socio-economic development as a result of rapid industrialization. This process has led to changing of patriarchal relations in rural regions and the significant migration of population to the cities. New urban residents brought their social and cultural manners that transformed the appearance of urban areas. As a result of such economic changes there were the development of infrastructure, housing, electrification, water supply system etc.

The changes have also impacted to the relations in healthcare and social welfare system. Education Policy contributed to strengthening the higher rate of literacy as well as expansion of the schools network. Concerning development of culture, in the early postwar years soc-realism style was adopted. After 1953 and the brief so-realist period, the culture and the art are trying to get closer to the western model towards European cultural values. This tendency is shown to opening of the libraries and reading room at the villages, libraries were popular in cities, the expansion of cinema networks, the establishment of cultural and educational societies, the amateur theaters as well as foundation of the Theater, Museum and Archive in Uzice. The sport clubs with a number of sections were recovered (football, light athletics, volleyball, boxing, swimming, cycling, chess etc.

Keywords : History of Uzice, the District of Uzice , Agriculture, modernization of the rural areas, industrialization, Mining, Transportation, Tourism and hospitality management, Education, Healthcare, Social Welfare, population, “*Valjaonica bakra Sevojno*”

САДРЖАЈ

I ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА УЖИЧКОГ ОКРУГА.....	12
Увод - Привредни живот од ослобођења до Резолуције Информбироа	12
Индустрија, занатство и трговина.....	18
Отпор резолуцији Информбироа у ужичком крају.....	28
Привредне мере и развој од 1949. до 1963. године.....	36
Индустријска предузећа по гранама производње	46
Рударство	66
Саобраћај и саобраћајна предузећа.....	69
Туризам и угоситељство	77
Приказ развоја индустрије и извоза (статистика и табеле).....	101
II МОДЕРНИЗАЦИЈА СЕЛА.....	107
Пољопривреда и аграрна реформа.....	107
Аграрна реформа и формирање задруга	137
III ДРУШТВЕНО – ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ КАО ПОСЛЕДИЦА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ.....	171
Друштвено – економски развој од 1957. до 1962. године	171
Здравство.....	180
Социјална заштита	203
Просвета.....	218
Културни живот.....	256
Становништво и демографска кретања.....	269
Закључак.....	295

Привредни живот од ослобођења до Резолуције Информбироа.

У току четворогодишњег рата и окупације, Ужички округ, као и остали делови наше земље, претрпео је велике људске жртве и материјално разарање. У округу је оштећено 440 индустријских објеката, јавних и стамбених зграда. Вредност оштећених приватних грађевина износила 523 милиона предратних динара. Велик штета нанесена је саобраћајним објектима: оштећено је или срушено 56 мостова (8 гвоздених, 8 армирано-бетонских, 6 масивних камених и 34 дрвена). Знатно су оштећени путеви, а многи онеспособљени за саобраћај. Вредност оштећених путева и мостова износила је 32,3 милиона предратних динара. Исто или горе било је стање на железничком и ПТТ саобраћају, електропривредним објектима. Штета нанета на санитетским објектима износила је близу 7 милиона, на хидротехничким 510.000 динара. Сточни фонд био је скоро потпуно упропашћен. Стругаре у златиборском и рачанском крају онеспособљене су за рад. Укупно процењена ратна штета у округу је била близу 4 милијарде предратних динара.

Одмах по коначном ослобођењу почела је обнова у ужичком крају. У току обнове постављен је задатак да се обновом достигне производња из 1939. године. Овај задатак је био нереалан, јер није постојала основа за такво достигнуће, односно новчана, материјална, стручна и људска компонента. Међутим, планери су овакве захтеве темељили на огорном радном ентузијазму који је израстао из ратног пожртвовања радних маса. Целокупни људски и материјални потенцијал био је у то време ангажован. Најпре је требало помоћи борбу за коначно ослобођење осталих крајева земље. Стога је доследно, током обнове, спорвођена парола „Све за фронт – све за победу“.¹

Почело је рашчишћавање рушевина, оправка привредних објеката, електричне, ПТТ и водоводне мреже, оспособљавање саобраћајница и саобраћајних објеката, оправка стамбеног фонда и други радови. Главни НОО Србије, у писму упућеном 3. новембра

¹ Бранислав Глигоријевић, *Друштвено-политички развој Ужица 1945–1974*, „Историја Ужица II“, Ужице 1992, 372–389; М. Глушчевић, *Ослобођење и обнова ужичког краја 1944–1946*, каталог изложбе, 13–15; Момчило Митровић, *Обнова привреде у ужичком округу 1944–1946. године*, Ужички зборник број 13, Титово Ужице 1983, 317–338.

1944. године Окружном НОО Ужице, наглашава да треба „настојати да се сви путеви и железнице као и сва друга превозна средства што пре оспособе за превоз хране и дрва“.²

У кратком временском року успостављен је саобраћај и стављена у функцију саобраћајна средства. У овом послу нарочито су се истицале радне бригаде железничара, које су у зиму 1944/45. године, по неповољним временским приликама и врло примитивним средствима обнављале железнички колосек и нарочито, уз тешке услове, мостове и пропусте, које је непријатељ минирао приликом повлачења. При том, од средстава, на располагању су биле само макарe и хидрауличне и обичне дизалице. Тамо где су мостови били минирани по средини и поломљени делови пали у речни ток, радници су макарама побијали дрвене шипове и дизалицама дизали конструкције и „престављали“ мостове, а тамо где то није било могуће, вршио се прелаз из воза у воз, с обе стране порушених објеката). На путевима у округу до краја марта 1945. године оспособљено је или подигнуто 20 мостова дрвене конструкције, тако да је путни саобраћај стављен у функцију. Железничари су „под тешким условима због недостатка материјала и сурове хладноће оправили пругу и мостове од Овчара и омогућили директну везу са Београдом“. У то време ради се на оспособљавању пруге Ужице – Вишеград.³ На III редовној скупштини Окружног НО која је одржана 26–27. јуна 1945. године, за ангажовање грађевинског одељења речено је: „Граде се мостови и оправљају путеви: Ваљево – Ужице – Вардиште; Ужице – Бајина Башта – Љубовија; Дуб – Костојевићи; Ужице – Чајетина; Пожега – Ариље; Ужице – Кокин Брод. Приближна вредност оштећених путева и мостова у нашем округу по ценама од 6 априла 1941 године износи 32.261.000 динара, а штета на приватним грађевинама 523.000.000 динара“.⁴

Према подацима др Момчила Митровића, у ужичком крају у току 1945. године обновљено је 22.453 метара разних путева. За наднице квалификованих и неквалификованих радника и превоз, укупно је исплаћено 1.314.977 динара. Од

² ИАУ, ОНО Ужице, Писмо Главног НОО Србије Окружном НО Ужице од 3. децембра 1944; *Историјска баштина*, бр. 2, Титово Ужице 1984, 29.

³ *Вести*, бр. 49, 2. јун 1945, 4.

⁴ *Вести*, бр. 53, 30. јун 1945, 1–2 (Извештај са III редовне скупштине Окружног НО од 27. јуна 1945); *Борба* бр. 162, 5. јул 1945, 3.

добровољног рада створена је вредност од 339.040 динара и вредност од 525.600 динара од рада заробљеника. За материјал је плаћено 1.810.242 динара, док је утрошено материјала у вредности од 120.000 поклоњено од мештана.⁵

Треба нагласити да је обнова Србије у првој фази у многоме зависила управо од поправке путева и мостова, тј. оспособљавања саобраћаја. До краја 1945. године у Ужичком округу поправљено је или изграђено 840 метара различитих мостова. „Из Фонда за обнову за друго полугође предвиђено је да се за савезне путеве и мостове издвоји народноослободилачким одборима на територији ужичког округа 1.700.000 динара.⁶ Министарство грађевине је суму, коју је добило за обнову путева и мостова (свих категорија), расподелило окрузима. Ужички крај је добио 4.300.000 динара.

И у току наредне, 1946. године је настављен је рад на обнови и изградњи путева и мостова. Према извештају са скупштине Округног НО, која је одржана 11. фебруара 1946. године, Грађевинско одељење подигло је 43 моста од дрвета, два бетонска моста, 4 гвоздена, 18 пропуста, потпорних зидова 2.385 м³, израдило 21.980 метара пута. Одељење је поправило 27 зграда утрошивши 2.293.154, 94 динара. На радовима за регулацију Скрапежа ископано је преко 5000 м³, а у Турици за регулацију Ђетиње 1.850 м³ земље. „Одељење предвиђа оправку путева Ваљево – Косјерић, Ужице – Вардиште, пут Чачак – Ужице – Бајина Башта – Љубовија, као и девет окружних путева“.⁷

У условима општег сиромаштава, народна власт је покушавала преко разних облика агитације и пропаганде да мотивише ставноништво и укључи га у обнову и изградњу земље. Подстиче се такмичарски дух и ударништво. У оквиру првомајског такмичења 1946. сумирани су резултати. У првомајском такмичењу на свим радовима у Ужичком округу било је 61.486 учесника. Остварено је 1.002.864 доборовљних радних часова, а вредност ових радова износила је 8.090.916 динара.

⁵ Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године*, Београд 1988, 120.

⁶ Момчило Митровић, *Обнова привреде у Србији 1944–1946. године*, Токови револуције XVI–XVII, Београд 1982–83, 120.

⁷ *Вести*, бр. 86, 16. фебруар 1946, 1.

Најбоље резултате постигло је Ужице. Деведесет процената становника учествовало је у такмичењу и остварило 151.419 добровољних радних часова на раду у предузећима, надлештвима и реонима. У срезу црногорском 5.516 учесника дало је 143.586 добровољних радних часова. Засађено је 139.206 шумских и 20.940 воћних садница. Прокопано је 12.750 метара сеских путева, а обновљено 12.750 метара. Поред тога, обновљено је 20 километара државног пута.

Пожевски срез је са 11.732 учесника остварио 173.495 добровољних радних часова. Засађено је 63.457 шумских и 38.769 воћних садница. Прокопано је и поправљено 86.658 метара сеоских путева и поправљено 13.434 метра државног пута. Подигнуто је 5 нових мостова у дужини од 87 метара. Срез ужички, са 7.361 учесником дао је 129.784 добровољна радна часа. Засађено је 31.685 воћних и 10.070 шумских садница. Поправљено је сеоских путева у дужини од 180 км, а мостова у дужини од 86 метара. Златиборски срез имао је 12.789 учесника у такмичењу који су остварили 154.420 радних часова. Засађено је 240.850 шумских и 27.810 комада воћних садница. Поправљено је 56 км сеоских путева, такође је ангажовано људство на изградњи пута Драглица – Кокин Брод. Поправљено је 25 мостова у дужини од 200 метара. Срез ариљски је са 6.982 учесника дао 103.815 добровољних радних часова. Засађено је 52.000 комада шумских и 37.021 воћних садница. Прокопано је 11.540 метара новог пута и 180.500 м поправљено старог. поправљено је мостова у дужини од 153 метра. У срезу рачанском 7.483 учесника дало 114.364 добровољних радних часова. Засађено је 51.405 комада воћних и 29.317 шумских садница. Поправљено је путева у дужини од 23 км.

Радна бригада од 435 омладинаца на путу Драглица – Кокин Брод остварила је од 1. априла до 8. маја 33.981 радни час, чија вредност износи у 339.810 динара.

У целом округу радило се на поправкама грађевина, школа, прокопавању канала и регулацији тока река. Нарочито су се истакли у раду, синдикална подружница у предузећу „Цвета Дабић“, ВТЗ, железничка ложионица и синдикалне подружнице просветних радника.⁸

⁸ *Вести*, бр. 98, 11. мај 1946, 1.

У оквиру „Ударне недеље за наше путеве“ у ужичком округу је остварено 103.600 радних часова, чија је вредност износила 2,891.151 динара. Вредност извршених радова по срезовима изражена у процентима од укупне суме иноси: у срезу ужичком са Ужицем 22,5%, срезу пожешком 35,6%, срезу ариљском 11,6%, срезу црногорском 8,9 %, с срезу рачанском 13,3% и срезу златиборском 8,5%. Дописник *Вести* запажа, да су изостали очекивани резултати због слабе организованости и заузетости ствановништва пољским радовима.⁹

Окружни комитет Т. Ужице, у свом *Билтену* за август 1946. године наводи да је Народни фронт предузео веома значајну акцију у граду (Ужицу), а то је регулација корита реке Ћетиње. „Радна организација тога посла на доброј је висини. По срезовима Фронт спроводи изградњу порушених школа и поправку путева“.¹⁰

Према плану који је доставило Министарство грађевина у Ужичком округу било је предвиђено да се у 1946. години обнове следећи објекти: Окружни пут бр. 19/1 Дружетићи – Пожега – Ариље поправком коловоза; Окружни пут број 131/ II Дуб – Костојевићи – Рогачица, такође поправком коловоза; обнова коловоза на путу 122/ II Ариље – Радобуђа; обнови и армирано-бетонски мост преко реке Ћетиње (Лековића мост), који је 100% порушен за време рата, као и два моста оштећена у рату са 50%: први на путу бр. 17/1 и други на путу бр. 19/1; Министарство индустрије планирало је да у Ужицу обнови Прву ужичку ткачку радионицу (зидање, оправка зграде и набавка машина), која је у рату била оштећена 28%, а већ током 1945. обнављана финансијским средствима у висини од 1.800.000 динара. За 1946. годину планирано је 710.000 динара; Министарство шумарства планирало је обнову лугарнице „Калуђерске баре“, која је у рату уништена; Министарство пољопривреде планирало је средства за обнову Ниже пољопривредно-сточарско-воћарске школе у Севојну и Државног воћног расадника у Ужицу; Министарство трговина и снабдевања обнову хотелских и туристичких објеката на Златибору, док је Министарство финансија тражило средства за поправку пореске управе у Бајиној Башти.

⁹ *Вести*, бр. 100, 25. мај 1946, 3.

¹⁰ АС ОК КПС Титово Ужице, август 1946. К 3.

1. Почетком 1946. године влада НР Србије добила је од Фонда за обнову зајам од 250.000.000 динара, који је затим дистрибуирала на округе према њиховим плановима обнове. Ужички округ је из тог зајма добио 7.885,000 динара и посебно 4.000.000 за обнову града Ужица. Кредите је округ добијао из Фонда током целе године, обично уз 2% камате, са роком враћања од 20 година. Последњи кредит од 80.000 динара, који је Окружни НОО добио 17. XII 1946. године, био је на 20 година, уз 3% камате, с почетком отплате 1. јануара 1947.

Кредити су додељивани за обнову путева, мостова, јавних зграда, школа, расадника, болница и др.

Према подацима који су у Планску комисију НР Србији стигли до 1. XI 1946. године укупно је преко Министарства грађевина у Ужичком округу утрошено преко 20 милиона динара. Преко ресора просвете из фонда је исплаћено 6 милиона, док је за стамбену обнову утрошено близу 4 милиона. Око 2,5 милиона утрошено је за „обнову народног здравља“, а једва нешто преко пола милиона за индустрију и исто толико за шумарство. За обнову пољопривреде утрошено је најмање, неколико стотина хиљада динара. Министарство трговине и снабдевања, унутрашњих дела, социјалног старања, рада и руда, нису финансирали обнову Ужичког округа од средстава Фонда за обнову земље.¹¹

Петогодишњи план развитака народне привреде ФНРЈ за период 1947–1951, прихваћен је и у ужичком крају, а народна власт је настојала да изврши његове одредбе¹². Ту се на првом месту подразумевало да се учине напори на ликвидацији привредне и техничке заосталости, убрзаној индустријализацији у складу са могућностима и локалним условима.

Вести бележе маја 1947. да је народ Ужичког округа „показао колико му лежи на срцу Петогодишњи план и са колико љубави и поноса прилази његовом остварењу“.

¹¹ Исто. 333–335.

¹² Петогодишњи план развитака народне привреде ФНРЈ, Београд, 1947, 5–6; Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–52. године*, Београд, 1988, 326.

Становништво је ангажовано на изградњи пута Честобродица – Косјерић, а Срез пожешки дао је 18.377 радних часова. Из Црногорског среза учествовало је преко 1000 фронтোца и омладинаца.¹³ Само из Месног народног одбора Сече Реке изашло је на рад одједанпут 530 фронтоца. „Срезови, месни одбори и појединци такмиче се ко ће више дати на изградњи пута“.

На Златибору 800 омладинаца је учествовало у изградњи језера на Партизанским Водама.

Грађани Титовог Ужица уређивали су парк, Срез пожешки предузео је радове на регулацији Скрапежа код Глумча чиме је осигурано 300 ха плодне земље од поплаве. Месни народни одбор Парамун, Срез црногорски, дао је 1000 радних дана на припремању материјала за основну школу. Трудово у Срезу ариљском, приперило је добровољно сав материјал за школу; Зарожје, у Срезу рачанском, довршавало је свој задружни дом. „Све оно што се ради: путеви, школе, задруге – подиже животне услове нашег народа и тиме чини наше људе срећнијим и културнијим, што значи да је и то у оквиру нашег Петогодишњег плана, јер план није сам себи циљ, него је његов задатак да задовољи потребе радника, сељака, народне интелигенције и сваког радног човека наше земље, све оно што томе циљу улази у план“.¹⁴

Индустрија, занатство и трговина

Ужички крај је до Другог светског рата спадао у пасивне и привредно неразвијене крајеве. Зато Боро Мајданац с правом закључује да је у овом крају „била слабо развијена њена екстрактивна индустрија, а још слабије остале индустријске гране“.¹⁵ Није постојало ниједно предузеће металне индустрије. „У свим гранама индустрије, осим у производњи обојених метала (подрињски рудници антимона), титовоужичка област заузимала је

¹³ Радило се о путу Пожега – Косјерић, долином реке Скрапеж. За изградњу овог пута било је захтева и претходним деценијама.

¹⁴ *Вести*, бр. 166, 8. мај 1947, 1.

¹⁵ Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947 – 1952. године*, Београд, 1981. 136.

последње или претпоследње место. Исто важи за локалну индустрију, која је била најслабије развијена у овој области¹⁶.

Било је заступљено свега неколико индустријских грана као што су млинарска, дрвна, текстилана, грађевинска, електрична, метална и кожарска. Индустријску производњу остваривали су: преко Прве ужичке Ткачке радионце, Фабрике оружја и муниције, Фабрике кожа и крзна „Нутрија“, пет електричних централа, неколико циглана и црепана, више десетина стругара и неколико млинова.

О стању привреде 1947. године у ужичком крају сводоче и извештаји средњих месних комитета КПС. У извештају МК КПС Титово Ужице поред остаоог стоји: „На територији овога града налазе се предузећа савезног значаја: „Први партизан“, Железничка станица са ложионицом, пошта, телеграф и телефон, Филијала народне банке ФНРЈ. У протеклом времену планског рада 1947. године резултати ових предузећа показали су се реалтивно добри с обзиром на тешкоће које су биле у току планирања, као и недовољан стручни кадар. Залагање партијске организације омогућило је код извесних предузећа испуњење и премашење плана, као на пример: „Први партизан“, где је премашен план, Железничка станица са ложионицом извршила је план 130% док Филијала народне банке, пошта, телеграфа и телефона нису успеле да постигну најбоље резултате услед недостатака и недовољне контроле. Предузећа републиканског значаја на територији има 4, од којих су 3 премашила план и то: Грађевинско предузеће „Шарган“, Шумско газдинство „Златибор“ и Текстилни завод „Цвета Дабић“, док је Транспортно предузеће „Ласта“ подбацило план делимично, док једним делом незалагањем управе предузећа и неучешћа одговорних другова¹⁷.

У извештају СК из Косјерића констатује се да је занатство слабо развијено, да има свега око 50 занатлија, а на селу има свега 5% становника који знају поједине занате. „Индустрија и рударство у срезу уопште не постоји, чак кроз срез не пролази ни железница, а исто тако и путеви су у врло лошем стању“¹⁸.

¹⁶ Исто.

¹⁷ АС, Ђ-2, ЦК СКС фасцикла 122, 1947, децембар 31.

¹⁸ АС, Ђ-2 ЦК СКС, фасцикла 105, 1947. година.

Партијска организација у Пожеги залагала се на извршењу Петогодишњег плана нарочито приликом изградње Фабрике за прераду воћа и поврћа у Пожеги и изградњи пута Пожега – Косјерић.

„Организовање локалне привреде на територији нашега среза вршило се оснивањем обућарске радионице, оспособљавањем црепана и производњом цигле и црепа, производњом креча, оснивањем среског трговачког предузећа, као и стварањем угоститељских локала. Али и поред свега овога локална привреда до сада није могла задовољити потребе грађана овога среза. Руковођење локалном привредом било је доста добро. Услови за даљи развој локалне привреде постоје и то у већем обиму, а која би била корисна за извршење петогодишњег плана. Нарочито би требало поклонити пажњу производњи креча, јер у овом крају има за то добрих услова, а недостаје кружна пећ, где би исти могао да се производи у већој количини са употребом угља“¹⁹.

У свим општинама Ужичког округа веома висок степен становништва бавио се пољопривредом, а привредна незарвијеност била је очигледна. Првих послератних година тек се стварају неопходни услови за развој индустрије, која је била један од приоритета Петогодишњег плана.

У другој години петогодишњег плана и поред свих противуречности коју је носило административно управљање привредом, у Ужичком округу обнављена су малобрајна предузећа и градила су се и отварања нова. Велики проблем који се наметао народној власти био је, поред скромних средстава, и обезбеђење радне снаге. У бројним извештајима среских и месних комитета, као и народних одбора сусрећемо се са замеркама да се привреди не обезбеђује довољан радника. Но, и поред тога, у целом ужичком крају видни су помаци у привредном развоју.

Ужичке *Вести* децембра 1948. године бележе да је протекла година за ужичка локална предузећа много значила у њиховом даљем развијању и организационом учврштавању, а то је омогућило да су могла „да много више и боље задовоље потребе

¹⁹ АС, Ђ – 2, ЦК СКС Одељење за информације, Ф–4, 1947. година.

наших грађана“.²⁰ Постојећа предузећа су проширена, а основано је и неколико нових предузећа.

Даље се наводи да је Занатска радионица почела рад у једној просторији са неколико радника и нешто ситног алата данас обавља послове браварског, ковачког, стругарског, електроинсталтерског, аутомеханичарског и лимарског заната. Радионица је набавила више машина са електричним погоном за бушење, неколико стругова, глодалица па чак и машину за бушење цилиндера аутомобилских мотора.

Трговачко предузеће „Градина“ отворило је нове продавнице у сваком крају града и омогућило лакше снабдевање грађана са колинијланом робом, текстилом и гвожђарском робом.

Занатске задруге у граду развиле су своје пословање, а посебно кројачка и обућарска задруга. Међутим, ово велико проширење пословања локалних државних и задружних предузећа није ишло упоредо с побољшањем квалитета производа и услуга. Мада су занатске задруге показале извештај напредак у погледу квалитета својих производа и услуга у поређењу са 1947. годином, морало се још више обратити пажње на уочене недостатке. Како констатује извештач листа *Вести*: „Основни задатак у циљу локалних предузећа јесте, дати квалитетно што бољу робу и наши радни људи у том погледу постављају све разноврсније и веће захтеве. Незадовољити те захтеве значи у ствари не извршити задатак, који је Петогодишњи план одредио локалним и привредним предузећима“.

Столарска радионица „Тара“ из Ужица, да би извршила свој план у производњи грађевинске столарије, кућног и канцеларијског намештаја и других производа постављених планом, сама се сналазила и користила све могућности снабдевања из локалних извора и на тај начин обезбедила преко 200 м³ разноврсне грађе.

²⁰ *Вести*, бр. 231, 25. децембар 1948, 1.

Локална предузећа „Партизанка“, Градски електрични млин и Градско електрично предузеће, кад говоримо о производњи, „количински су испунили свој план, док су плански задаци извршавани уколико су били снабдевени са сировинама“.²¹

Већина локалних предузећа схватала је такође важност извршења плана и борила се упорно за његово испуњење. Међутим, било је и таквих локалних предузећа која нису ни састављала свој производни (радни) ни финансијски план у 1948. години. Да би се избегле овакве грешке код локалних предузећа, Градски народни одбор често је ово питање стављао на дневни ред. Налагало се чвршће руковођење од ГНО-а као административног оперативног руководиоца и већа помоћ у састављању плана, увођењу радних норми, правилне евиденције и др. Само на овај начин могло се обезбедити управљање и правилан развој локалне привреде и подизање квалитета производа и услуга. Повереништво за комуналне послове, у истом циљу, настојало је да оствари што тешњу сарадњу са руководством предузећа.²²

У Срезу ариљском, оцењено је да рад Среског народног одбора на „развитку локалне привреде није био задовољавајући, због тога што се на територији среза није покушало створити никакво предузеће локалног значаја које би својим радом допринело да се животни услови народа у нашем срезу поправе“.²³ Оправдање се налазило у недостатку средстава и стручних кадрова. У овом срезу почело је да ради једно трговинско предузеће, а бавило се трговином индустријске робе и откупом пољопривредних производа. Предузеће је постављени план промета остварило са 85%, а план откупа пољопривредних производа са 130%. План промета индустријске робе није извршен. Разлог за неиспуњавање плана био је недостатак индустријске робе пре свега текстила, обуће, разног грађевинског окова, као и разне грађевинске и друге робе која се није могла набавити у слободној продаји. План промета обезбеђеног снабдевања, углавном је извршен, али количине које су додељене, посебно у текстилу, нису довољне тако је остао значајан део грађана који нису могли да искористе потрошачке карте у потпуности.²⁴

²¹ *Вести*, бр. 234, 22. јануар 1949, 1–2.

²² *Вести*, бр. 231, 25. децембар 1948, 1.

²³ АС, Ђ –2, ЦК СКС, фасцикла 94, 1948.

²⁴ Исто.

Рад народне власти у Рачанском срезу на развоју локалне привреде састојао се у првом реду у „проналажењу материјала из локалних извора и у правилној расподели произведених артикала“.²⁵ Локална предузећа: Металска радионица, црепана, једна стругара и државни магацин „Дрина“ углавном су вршиле услуге за широку потрошњу, али планови нису могли бити испуњени. У току 1947. године Металска радионица вршила је услуге браварскогзаната, а већ 1948. проширује своју делатност на коларску, столарску, поткивачку, ковачку и у мањем обиму механичарску. Услед недостатака сировина, још увек је радионица радила услуге (поправке), а мањим делом производила нове артикале (алата, оруђа), који су недостајали и нису могли да подмире потребе среза.

После извршене национализације једне црепане и експропријације друге, дошло је до њиховог спајања, а обједињени рад повећао је капацитет производње и подмиривао потребе потрошача у протеклој години.

И Стругара је национализована, али је касно отпочела с радом и углавном је вршила услуге за локалне потребе.

Брига власти за подизање животног стандарда људи, састојала се у подизању стамбених зграда, упослењу радне снаге, која је живела у оскудици по селима и правилном спровођењу уредбе о гарантованом санбедевању; контроли хигијене и техничке заштите на раду у предузећима и установама на подручју среза, сталним инсистирањем да што повољније реши проблем снабдевања прехранбеним и индустријским артиклима за гарантовано снабдевање. Путем набавних предузећа вршено је снабдевање прехранбеним артиклима, а отварањем продавница пољопривредних производа, успело је да се, донекле, регулишу цене на тржишту .

И у погледу обавезног откупа код појединих месних одбора дешавало се да приликом разреза откупа меса, „иду линијом мањег отпора“, да сваки произвођач понешто прода, избегавајући да терет откупа пребаце на кулаке, пример: Солотуша, Бесеровина, Заовине, Гвоздац и Растиште“.

²⁵ АС, Ђ-2, ЦК СКС фас 95, 1948.

У Дуванској станици одрђени рокови за слагање дувана били су благовремено извршени.

Републичка предузећа „Пионир“ и „Сплавиште“ у Перућцу нису могла до краја те године да испуне планске задатке. Код „Пионира“, објективне тешкоће које су наступиле приликом вађења конструкције из воде, а уз то оскудица у потребном материјалу отежавале су рад. Код „Сплавишта“ и поред обезбеђења довољног броја сплавара усред ниског водостаја и слабих испорука грађе шумских предузећа, предвиђени план транспорта грађе воденим путем није могао бити остварен.

Извршење планских задатака код локалних предузећа изгледало је овако:

а) „Производња среске црепане „Дрина“ износи на дан 16.10.1948 – 97,58% – у печеном стању црепа, док је производња црепа у сировом стању пребачена за 0,50%. Производња цигле је подбацила за 44,55% због кишног времена.

б) Среска државна „Металска“ радионица у овој години више се бавила поправком разних предмета за локалне потребе услед немања потребног материјала.

в) Парна стругара није имала у овој години планског задатка док је била у рукама приватника, а после извршене национализације због несташице грађе повремено је радила“.²⁶

У ивањичком крају такође су спровођене привредне мере: „национализација приватних привредних предузећа, јачање трговачке мреже уз прелаз приватне трговине на државну и задружну трговину, откупи и специјални откупи, наплата пореза – јачање социјалистичке акумулације, развијање локалне привреде, борба за испуњење планова локалних предузећа, укључивање све већег броја радника у привреду, културно-просветно подизање маса, мере у борби против шпекулације, спровођење везаних цена, учвршћивање радне дисциплине, борба против бирократизма и саботаже у извршавању привредних задатака, јачање управног апарата, итд“.²⁷

²⁶ Исто.

²⁷ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фас. 104, 1948.

Мерама национализације приватних привредних предузећа, превођењу приватне трговине на државну и задружну, као и специјалном откупу свиња пришло се плански и организовано. Тако да су задаци у потпуности и по плану спроведени остварени 100%, а откуп свиња премашен и преко 200%. Организованом акцијом „класни непијатељ није могао организовано да пружи отпор, јер се акција спровела брзо и енергично од стране власти, а уз пуну подршку Партије“.

Откуп је извршен и план остварен за 102%, откуп меса остварен је скоро у потпуности, али он је и даље трајао. Откуп житарица остварен је са 97%, али је и даље био настављен. Подбацило се са откупом кромпира и пасуља, проценат реализације износио је свега 62%, уз очекивање да се у наредном периоду повећа.²⁸

Срез црногорски, с обзиром на то да у њему није било значајнијих привредних субјеката, свој доринос испуњењу петогодишег плана дао је у извршавању планова откупа и наплати пореза. На територији овог среза радила су предузећа из других места. Грађевинско предузеће „Шарган“ радило је на објектима капиталне изградње и при том је био обезбеђен потребан број радника, а са престанком рада и повратком у Т. Ужице и део радне снаге је пребачен у то место.

Партијска органиација решавала је питање радне снаге за грађевинска и шумска предузећа по добијеном плану Министарства рада. Годишњи план укључења радне снаге остварен је само за 46%. Разлог неиспуњеног плана радне снаге лежи, наводно, највише у томе „што партијска органиација није савладала стихијност да вишкови радне снаге не укључују се у привреду ван плана“. Тако план није био испуњен, а велики број радника радио је и код грађевинског предузећа „Јабланица“ на Дивчибарама које се налазило на граници среза или код шумског предузећа „Маљен“. Шумском предузећу „Маљен“ дата је помоћ у извозу шумског дрвета сточним запрегама. У месецу јуну извезено је преко 2000, а у месецу октобру и новембру око 3600 кубика дрвета.²⁹

У Срезу пожешком није било предузећа савезног значаја, а постојало је само једно републичког („Будимка“), које је план извршило са око 50%. План је у овом предузећу

²⁸ Исто.

²⁹ АС, Ђ-2, ЦК СКС, фас. 105, 1948.

подбацио јер на време није било извршено монтирање машина па се закаснило и са почетком производње.

Од локалних предзећа постојала је Обућарска радионица, која је свој производни план извршавала са извесним закашњењем. С обзиром на то да је недостајало сировина за прераду, радници нису имали довољно посла. Када су сировине стигле, радно време је продужено за два сата да би план испунили до краја године.

Цигларско црепарско предузеће испунило је план у погледу производње црепа, док је у производњи цигле подбацило јер се предузеће у току године слабо снабдевало дрвима за печење цигле и црепа.³⁰

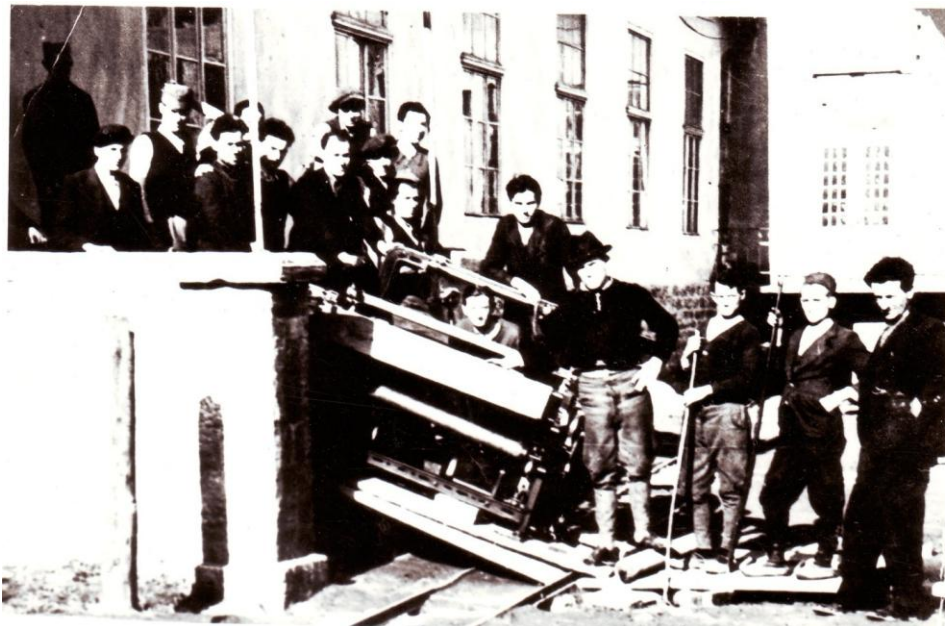
У току 1948. године на подручју Среза златиборског нису постигнути већи резултати на развоју локалне привреде. Постојала је стругара у Љубишу чије оперативни руководилац био Месни народни добор, а она је задовољавала само локалне потребе. У извештају Среског комитета оцењено је да постоје услови – за развитак привреде по појединим гранама, који нису довољно искоришћени. Међутим, већ у току ове године појавили су се зачеци стварања појединих радионица, првенствено обућарских, столарских и др. Ради побољшања животних услова становништва, народна власт је настојала првенствено да створи што бољу трговачку мрежу отварањем Среском савеза, пијаца, откупних предузећа и бригом за што правилније снабдевање свим потребним индустријским и другим артиклима.

Важно питање било је и укључивања што више радне снаге у привреду ради извршења задатака Петогодишњег плана. У току 1948. године укључено је у привреду 893 радника. Питање укључивања радне снаге у решавању задатака на територији среза, решавано је путем једнодневних или дводневних бригада. На овакав начин решено је питање косидбе сувата на Златибору и помогнута изградња пољопривредних објеката Државног пољопривредног добра. Мобилизација народних маса на извршењу наплате пореза и сетве почивала је највише на политичком убеђивању где су постигнути добри резултати (наплата пореза извршена 92%, сетва остварена 100%).

³⁰ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фас. 117, 1948.

На територији среза од предузећа републичког значаја постојала је само Сточна фарму „Партизанске Воде“ на Златибору. Поред овог предузећа постојала је и шумска манипулација предузећа „Златибор“ из Титовог Ужица која је имала и свој плански задатак у преради дрвета, а шумско газдинство је вршило смоларење у срезу. У преради дрвета задатак је испуњен, док у смоларењу није у потпуности, јер је сезонска акција почела са приличним закашњењем. Грађевинске радове у срезу изводило је грађевинско предузеће „Шарган“ из Титовог Ужица.³¹

Оно што је обележило 1948. годину, поред настојања да се испуни Петогодишњи план, јесте свакако доношење Резолуције Информбироа. Југословенски комунисти су по узору на СССР предузели низ политичких и привредних мера, па и сам петогодишњи план је рађен по узору на совјетске „пјатиљетке“. Интензивна политичка и привредна сарадња нагло је прекинута између Југославије и земаља народне демократије. То је поред политичких последица имало и негативан ефекат и на привредни развој. Стаљин је преко политичког притиска и изолације наметнуо и економску блокаду Југославији, а на тај начин бројни привредни споразуми и уговори, између две земље, били су суспендовани.

Преношење и оспособљавање машина за производњу у ТЗ „Цвета Дабић“

³¹ АС, Ђ-2, ЦК СКС фасцикла 123. 1948.

ОТПОР РЕЗОЛУЦИЈИ ИНФОРМБИРОА У УЖИЧКОМ КРАЈУ

Резолуција Информбироа објављена у штампи 28. јуна 1948. године изазвала је велику забринутост и стрепњу, како у целој земљи, тако и у ужичком крају. Комунистичку партију Југославије и њено државно руководство оптужили су СКП(б) и друге партије земље народне демократије, поред осталог, да спроводи „неправилну линију која значи одступање од марксизма – лењинизма“. Поред тога, вођство КПЈ је оптужено да „спроводи непријатељску политку према СССР и СКП (б)“, а да су совјетски грађани у Југославији, као и представници Информационог бироа „стављени под надзор Државне безбедности Југославије“. Југословенском рукводству замерало се да „дискредитује Совјетску армију“, да је почело „идентификовати спољну политку СССР са спољном политком империјалистичких сила“, а да на унутрашњем плану „заташкава класну борбу у југословенском друштву, нарочито на селу, где јачају кулачки елементи“ и низ других оптужби.³²

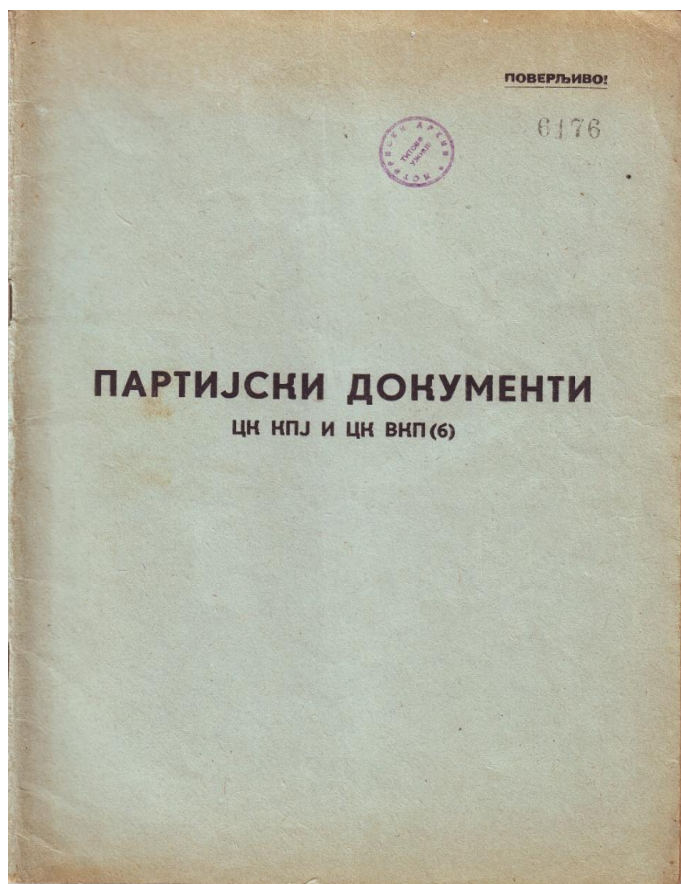
Резолуција је оставила тешке последице и „ставила многе чланове КПЈ на тешко искушење“. ³³Др Коста Николић подвлачи „да је руководство КПЈ деценијама тим људима „пунило главу славом, снагом, величином и моћи Совјетског Савеза који је све то стекао под мудрим руководством великог Стаљина“.

Такво стање, неверице и ишчекивања, затекло је чланове КПЈ и свих масовних органиација у ужичком крају. Било је тешко прихватити да су до јуче клицали Стаљину, СССР-у, обележавали у Ужицу и свим градовима округа све значајније датуме из историје СССР-а, СКП(б), па и Стаљинов рођендан, а да се данас налазе у дилеми. Момчило Митровић наводи да су у неким деловима Србије деловале илегалне групе³⁴, али не помиње постојање таквих организација у Ужицу, односно ужичком крају.

³² Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, Београд, 1988, 211–212; Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988, тематска збирка документа*, Београд, 1988, 926–927; Слободан Селенић, Душан Бајагић, *Југославија и свет 1945–1950. Хронологија*, Београд, 2010, 283.

³³ Момчило Митровић, *Три документа о ибеовцима*, Београд, 2009, 18–19; Вељко Влаховић, *Шест година постојања народне државе. Реферат на свечаној академији у част Дана Републике*, Београд 1949, 21 – 22

³⁴ Исто, 21.

Партијске организације у западном делу Србије појачале су своју активност и приступиле акцији објашњавања и тумачења суштине Резолуције и става Централног комитета КПЈ. Нарочита „активизација“ партијског чланства, СКОЈ-а и свих масовних организација десила се непосредно пред V конгрес КПЈ и изражавала се у протестним зборовима и митнизима, као и у агитацији уписа народног зајма и добровољним радним акцијама³⁵.

Месни комитет КПС Титово Ужице у свом извештају наводи да су „непријатељски елементи у граду који су склони политичком авантуризму, коментарисали резолуцију као сигуран знак наше пропасти и скорог доласка Американаца и Енглеза, док они који имају неког принципа у политичким расуђивањима, нису од резолуције очекивали ништа нарочито. Такав је случај био са адвокатима који су изјавили поводом резолуције: „Из

³⁵ *Историја Ужица (1918–1975)*, II, Ужице, 1992, 394.

овога за нас неће ништа боље доћи, нити имамо чекати неку промену³⁶. У самој ужичкој партијској организацији, уз Резолуцију су стала свега два члана. „Они су у почетку својим некомунистичким држањем, изјавили да нису *дорасли* да нису *достojни* да дају суд о тако великим људима као што су Жујовић и Хебранг, који ће опет по њиховом мишљењу доћи у ЦК. На основу такве изјаве, комитет их је једног од њих Мату Ковача – позвао и разговарао са њим. Он је изјавио да је такву изјаву дао због тога што му није била довољно јасна резулација текстутално, мада је то била неискрена изјава, како је касније утврђено приликом претресања његовог ранијег рада у предузећу. Јер се тим утврдило да је потпуно непријатељски деловао у предузећу. Такође је и други случај – Сава Миладиновића – испитан и довољно расветљен. У оба ова случаја јасно је утврђено да су ова двојица били туђи елементи у нашој Партији који су на првом завијутку испали³⁷.

Поред тога, МК КПС Титово Ужице констатује да је став грађана најбоље исказан на великом митингу 7. јула 1948, као и митинзима у част почетка Петог конгреса КПЈ који су обухватили читаво грађанство.

Ужичке „Вести“ бележе: „Резолуција Информбироа о стању о КПЈ имала је да послужи за разбијање нашег редова, за раздор у Партији, свргавање нашег партијског руководства. Резолуција је требала да утиче на упис народног зајма, на одлуке V Конгреса и сл. Али наши другови комунисти из Информбироа пошли су погрешним путем јер нас нису добро упознали. Они не знају да су народ, Партија, Тито – једно те исто, нераздвојно. Са Титом смо ишло кроз борбу и победе, а данас са Титом градимо социјализам у нашој земљи. Тито – то је за нас светла прошлост и стваралачка будућност“³⁸.

Активност су појачале све партијске организације у Ужичком округу. Партијска органиација Ариља у свом извештају констатује да појава Резолуције Информбироа није наишла на одобравање ни код чланова партијске организације, ни и у масовним организацијама. „Једино што су се три члана Партије од којих су се Јован Ламер и Милош

³⁶ АС, Ђ – 2 ЦК СКС, фасцикла 122, 1948.

³⁷ Исто

³⁸ *Вести*, бр. 208, 17. јул 1948, 1.

Радосављевић, солидарисали, са неким поставкама клевета у резолуцији због чега су искључени из Партије, док је Миленко Кречковић који се под њиховим утицајем колебао кажњен строгим укором. Сва три друга су се налазили у партијској ћелији УДБ-е и прва двојица су били официри, а трећи је службеник у опуномоћству. Јован Ламер се сада налази у Лозници, а Милош Радосављевић у Титовом Ужицу. Није нам познато да ли су под контролом Партије и да ли су где запослени. Кречковић Миленко се налази у опуномоћству УДБ-е у Ужичкој Пожеги и исти се повукао изјављујући свој погрешан став пред ћелијом. Одлуке донете о казнама горе наведених наишле су на одобравање код чланова наше партијске организације³⁹.

Срески комитет Бајине Баште извештава да је став нашег ЦК КПЈ наишао на одобравање и подршку, али и да су „реакционоарни елементи, углавном кулачки користили ову ситуацију за убацивање разних парола од којих су најчешће биле следеће: „Скоро ће доћи до рата, ова влада ће бити смењена“ или „Сада су остали сами, Русија их је напустила“⁴⁰. Даље се констатује „да је целокупно чланство без колебања одобравало наш став и изјављивало да „ми сада треба да још више збијемо наше редове око друга Тита и да „њима“ на делу докажемо да смо у праву“⁴¹. Забележена су само два случаја „колебања“ које нису оставила никакве последице.

Ивањички комунисти су у свом извештају навели да је политичка ситуација у овом срезу била веома добра. Међутим, објављивање Резолуције Информбира „непријатељским шпекулантским елементима дало је снаге да све гласније иступају очекујући да у овако створеној ситуацији дођу до својих изгубљених позиција. Но захваљујући ставу ЦК и јединству Партије и Владе и упорној борби за извршење плана, а с друге стране нашем правилном ставу према Совјетском Савезу и земљама народне демократије, политичко стање у срезу је постајало све стабилније и сви покушаји

³⁹ АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцила 94, 1948.

⁴⁰ АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцила 95, 1948.

⁴¹ Исто.

непријатеља да задрже темпо изградње пропали су. Док је ауторитет Партије и Владе све више растао⁴².

Срески комитет КПС Косјерића поводом Резолуције Информбирао истиче да је „цела партијска организација имала исправно држање, изузев што је у почетку било неколико колебљиваца, са којима је доцније рађено и исти су прихватили став ЦК-а КПЈ и одлуке Петог конгреса“⁴³. Чланство масовних органиација није одобрило ни једну оптужу Информбира. На оптужбе се у углавном гледа као на акт личне амбиције Жујовића, Хебранга и појединих људи из Информбирао. За Резолуцији Информбирао углавном су се изјашњавали „непријатељски елементи који су били прокријумчарени у Народном фронту“⁴⁴. Њихов циљ био је да искористе клевете Информбирао и да изазову неповерење према државном и партијском руководству.

Резолуција није имала већег одјека ни у партијским организацијама појешког краја. Партијско чланство је у огромној већини одбацило ставове Информбирао и подгжало став ЦК КПЈ, а забележено је свега три случаја подршке Резолуцији. „Један члан Партије који ради у Среском опуномоћству УДБ-е саглашавао је се са појединим ставовима исте резолуције, али је ту сагласнот давао по питањима рада Партијске оранизације нашег среза. Доцније он је тај свој став повукао и углавном заступао став ЦК КПЈ. Комитет је имао прилике да провери његов став и он је отворено касније признао да је за став Информбирао био раније, а да се данас слаже само по неким питањима, за шта га је Срески комитет скинуо са дужности секретара ћелије и дао предлог да се искључи из Партије. Други случај је код судије Среског Н. Суда који је приликом прераде материјала из Резолуције Информбирао сагласио се са ставом ЦК КПЈ, а доцније када је отишао на курс резервних официра, дао сагалсност за Резолуцију, због чега га је Срески комитет казнио са искључењем из Партије. Скинут је са дужности судије – лаика и комитету није познато да је роварио против Партије на ма ком питању, већ се издаје и даље за пријатеља

⁴² АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 104, 1948.

⁴³ АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 105.

⁴⁴ Исто.

наше Партије и државе. Трећи случај, је случај једног члана Партије старијих година који се исто тако сагласио са ставом ЦК КПЈ приликом прераде материјала, а доцније када су прерађивана писма ЦК КПЈ и ЦК СКП(б) сагласио се са резолуцијом Информбироа и самовољно напустио Партију. Исто тако после овога и његов непријатељски рад није запажен, а налази се у селу где ради као земљорадник⁴⁵.

На састанку свих секретара партијских ћелија Среза залтиборског који је одржан 14. јула 1948. године, после прераде партијских докумената ЦК КПЈ и ВКП-б, организована је дискусија. Једнодушна оцена била је да се одбацују „нетачности и клевете, које су изнете у писмима ЦК-а ВКП-б и писма КП Мађарске као и у Резолуцији Информбироа“ и да пружају подршку ЦК КПЈ⁴⁶.

На основу изнетих чињеница, може се закључити да Резолуција Информбироа у ужичком крају није наишла на значајнију подршку чланства Партије, нити чланова масовних организација и грађана. И у наредним годинама, уочљива политичка борба коју воде срески комитети и основне партијске организације на откривању присталица Информбироа и активисти да се њихово деловање осујети.

У записницима и извештајима среских комитета уочава се јасан став о одбацивању Резолуције и давање подршке ЦК КПЈ и државном руководству. У почетку је дефиниција поремећених односа са СССР и земљама народне демократије уочљиво умерена, уз очекивање да ће доћи до промене става и нормализације односа. Већ у наредним годинама реторика се потпуно заоштрила: „Ишчезла је илузија према Совјетском Савезу као земљи социјализма тако да је данас сваком нашем поштенем грађанину јасно да је Совјетски Савез центар контрареволуције у свету и да он представља империјалистичку силу првога реда, како у односу на нашу земљу, тако и у односу према другим, а нарочито према малим народима. До овог схватања наше широке масе су дошле на основу конкретних мера које земље Коминформа предузимају према нама, а које су у суштини агресивне и

⁴⁵ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 117, 1948.

⁴⁶ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 123, 1948.

контрареволуционарне, – и с друге стране конкретних мера и борбе наше Партије и Владе против агресивних поступака тих земаља у међународном обиму.⁴⁷

После смрти Јосифа Висарионовича Стаљина 1953. године отпочела је постепена нормализација односа Југославије и Совјетског Савеза. Јула 1953. године Президијум ЦК КПСС, на иницијативу Никите Хрушчова и Анастаса Микојана, наложио је „необходност“ нормализације односа. Наредне године (22. јуна 1954) успостављена је тајна преписка ЦК КПСС – ЦК КПЈ у циљу превазилажења „стања расцепа и недружељубља“, а на инсистирање совјетске стране приступило се нормализацији партијских и државних односа. Конкретна нормализација односа отпочела је маја 1955. године када је објављена вест о доласку Никите Хрушчова у Београд. Совјетска делегација стигла је у Југославију 16. маја 1955. године предвођена првим секретаром КП КПСС Никитом Хрушчовим, председником владе Николајем Булгајином и Анастасом Микојаном, првим потпредседником. Посета је окончана потписивањем декларације у којој су истакнути принципи поштовања суверености, независности, интегритета и равноправности у међусобним односима две земље, а у односима са другим државама признавање и развијање мирољубиве коегзистенције међу народима⁴⁸.

У ужичком крају ови догађаји изазвали су велико интересовање и очекивање. Приметно је да локална штампа прати ове догађаје уз нескивену подршку државном и партијском руководству уз назнаку о оправданости борбе за независност и сопственог пута у развоју социјализма.

Ужичке „Вести“ су ове догађаје пропратиле с великом пажњом објављујући најзначајније информације. Тако је на првој страни вести од 19. маја 1955. године пренет говор председника Јосипа Броза Тита у Пули, где се он осврнуо и на недавну нормализацију односа са СССР.⁴⁹ Поред тога у једном од наредних бројева на првој страни објављена је слика са састанака Јосипа Броза и Никите Хрушчова уз пропратни

⁴⁷ АС, Ђ-2, ЦК СКС фасцикла 145, 1951.

⁴⁸ *Модерна српска држава 1804–2004* : хронологија, аутори Љубодраг Димић и др, Београд 2004, 301–306.

⁴⁹ *Вести*, бр. 413, 19. мај 1955, 1.

текст: „Састанак наших и руских највиших државних руководилаца био је у центру пажње читаве светске јавности“⁵⁰.

СМРТ ФАШИЗМУ

ГОДИНА I

Број 2

14 маја 1949

ПРЕПЛАТА: Поштом. 45
Трошак. 23

ПОБЕДА

СЛОБОДА НАРОДУ!

Чек, р-ун код Кооперативне банке Број 18-905.030

РЕДАКЦИЈА И АДМИНИСТРАЦИЈА ТИТОВО УЖИЦЕ

Маршала Тита ул. бр. 85

ТЕЛЕФОН БРОЈ 8

ИЗЛАЗИ НЕДЕЉНО ЛИСТ НАРОДНОГ ФРОНТА ТИТОВОУЖИЧКЕ ОБЛАСТИ ЦЕНА 2 ДИНАРА

Преко 12.000 грађана Титовог Ужица и околине прослављајући Први мај манифестовали су своју љубав, оданост и поверење Партији и другу Титу

Освајано је Први мај. Титово Ужице имало је свечан изглед. На све стране града заставе, зеленило и портрети. Изложни радњи били су свечано украшени првомајским паролана и портретима чланова ЦК КПЈ. Пред зградом Обласног одбора подигнута је свечана трибина лепо декорисана и украшена уметничким филмовима и портретом друга Тита са члановима Полит.бироа ЦК. КПЈ. Центар града био је најлепше украшен. Са зграде Обласног одбора спуштале су се огромне црвене заставе, а на прозорима безброј малих националних и дрвених застава. Све околне зграде биле су укусно декорисане и украшене. Дуж главне улице града куда је требало да наступи првомајски парада били су истакнути висећи транспаренти са првомајским паролана.

Око 9 часова улица Маршала Тита била је препуна света. Са свих страна града споредних улица, сливале су се поворке учесника првомајског парада из Ужица.

На свечаној трибини у Титовом Ужицу за време дефилеа

Митровић, претседник сељачке радне задруге „Слободан Пенезић“ из Никојевића. За сво време говора присутни су клицањем Титу и Партији изражавали своју оданост и љубав својој социјалистичкој домовини. Са митинга послати су телеграми ЦК КПЈ, другу Титу, Централном одбору Савеза синдиката Југославије и ЦК КПС. По завршетку митинга настало је народно весеље.

У ЉУБОВИЈИ

У Љубовији је свечано прослављен Први мај празник радног народа. На митингу је учествовало 2.000 лица. Са митинга су послати телеграми ЦК КПЈ, другу Титу и Извршном одбору Народног фронта Србије. После митинга изабела је културна група краћи програм. Потом је настало народно весеље. Увече пионери Љубовије дали су своју приредбу посвећену Првом мају.

Р. Ј.

У ЧАЈЕТИНИ

Први мај у Бреску златиборском прослављен је на два места: у Чајетини и на Владанама. На прослави у Чајетини

Иза војне музике наступиле су јединице ужичког гарнизона. Парадним кораком, спуштених руку на аутоматско оружје, бурно поздрављена од присутних, пролазила је јединица за јединицом. Још се аплауз није стигао издати нове поворке. Ударници и рационализатори на њиховим паролана успеси сељачких радних задруга из Среза ужичког. Радне бригаде, хиљаде добровољних радних часова, изграђени путевни мостови, издужени домови, формирале сељачке радне задруге, успеси на културном пољу сливају се у огромну реку радних успеха наших народа и издвајају ску песму наступају здружени хором из Титовог Ужица. Њихова песма и зазива снажно одобравање присутних. Поворка за поворком непрекидно тече као река. Колективним својих радних успеха, колектив предузећа „Шарган“ инжењери, радници сврстани под паролана транспарентима су исплисани успеси постигнути на фискултурном пољу.

Величанствена поворка трудбеника града и села, показала је још једанпут снагу и јединство наших народа у борби за изградњу социјализма у нашој земљи. Свечаност је била још један израз непоколебљиве воље народа Титовог Ужица.

Подрица Титу и КПЈ на страницама титовоужичке „Победе“, маја 1949. године

⁵⁰ Вести, бр. 417, 23. јун 1955, 1.

Привредне мере и развој од 1949. до 1963. године

Још од краја рата у борби за стабилизацију, одређивање граница, репарација и организовања производње, нова Југославија суочила се са економском блокадом западних сила због Тршћанске кризе. Само неколико година касније, због сукоба са Информбироом, земља се суочила и са политичким и економским притиском који је наметнуо СССР и земља народне демократије, а југословенско државно и партијско руководство морала је да се прилагођава новим условима. „Економска блокада зауставила је процес индустријализације земље“.⁵¹ Наметнуло се питање како да се позитивни резултати, остварени у прве две године петогодишњег плана, реализују у наредном периоду.

Поред разобличвања „клеветничке и непријатељске кампање“, која је била уперена против Југославије и њеног руководства, морали су се тражити и нови путеви привредног и политичког развоја. Материјали који су добијани из врха Партије разрађивани су на свим нивоима партијских организација, а ови су их затим тумачили народним масама.

У записнику са среске конференције партијске организације у Титовом Ужицу, из јуна 1949. године, поред осталог се наглашава да су „политичке конференције са ванпартијским масама запостављене“ и да их „до детаља треба упознати о клеветама и лажима Информбиора према нашој земљи што би знатно омогућило њихову пуну мобилизацију на спровођењу наших партијских задатака и подухвата.“⁵² Посебно се наглашава да људима треба правилно објаснити зашто нама треба радна снага, вуна, стока итд. Уочено је да су се приликом спровођења поједних привредних мера дешавале грешке које су поред економских имале и негативне политичке последице.

У извештају Обласног комитета Титовоужичке области⁵³ из 1949. године, посебно су наглашена привредна питања и однос партијских организација према њиховом решавању.

⁵¹ Момчило Митровић, н.д, 361.

⁵² ИАУ, СК СКС ТУ 1949, 2.

⁵³ Почетком 1949. године, док још постоје срезови и месни одбори формирају се **области**. Маја 1949. године објављен је нови *Закон о подели територије НР Србије на области*. Овим *Законом* успостављена је ОБЛАСТ ТИТОВОУЖИЧКА са седиштем у Титовом Ужицу, а обухватала је срезове: азбуковачки, ариљски,

У њему, поред осталог, стоји да је „најтежи задатак који је требало решавати у току читаве године био мобилизација радне снаге.“⁵⁴ Почетком године овај задатак је углавном извршаван, међутим када су почели пољски радови било је изостанака, а чак су и поједини чланови КП гледали како да избегну обавезу, тако да је план у марту испуњен са свега 49%. Уочено је да становништво нерадо одлази на рад, да га напушта, као и да је међу њима био мали број чланова Партије. „Колико су неке партијске организације опортунирале по овом питању и неодлучно му прилазиле види се из ово неколико примера: Срески комитети, а нарочито Пожега, Љубовија, Косјерић и Чајетина су тврдили како нема расположиве радне снаге колико се планом тражило, како ће остати неизвршени пољски радови, како се људи не могу натерати да иду без принудних мера итд“.

Иначе скоро у свим срезovima била је редовна појава да основне партијске организације испланирају колико је потребно радника, а онда преко МНО-а позивају људе, убеђују их, а било је случајева и да им и прете.⁵⁵

У току 1949. године са територије Области требало је послати на радове 84.071, а послато је 64.541, што значи да је план испуњен са 76,7%. Ако се овоме дода да је у току године укључено 111 фронтoвских бригада у којима је учествовало 12.138 фронтoваца, онда се може рећи да су партијске организације мобилизацију радне снаге ипак извршиле.

У првој половини године велики пропуст био је што среске организације нису водиле рачуна о потреби приоритетних објеката, него су најпре слале радну снагу тамо где је лакше послати, задовољавале претходно локалне потребе, па чак и у предузећа која по

драгачевски, златарски, златиборски, љубићко – трнавски, милешевски, моравички, пожешки, прибојски, рачански, сјенички, ужички, црногорски и градови Титово Ужице и Чачак. Области су укинуте Указом президијума НР Србије од 27. новембра 1951. године, а остају срезови и месни одбори. Нови Закон о подели територије НР Србије на општине, градове и срезове донет је у априлу 1951. године.

Види: *Службени гласник Србије*, бр. 44/49; *Службени гласник Србије*, бр. 15/52; Раде Познaновић,

Административно – територијалне промене у региону Титово Ужице 1815–1974, „Ужички зборник“, бр. 8, Титово Ужице 1979, 117–121.

⁵⁴ АС, Ђ – 2, ЦКСКС, фасцикла 144, Годишњи извештај Обласног комитета КПС за Титовоужичку област за 1949. годину.

⁵⁵ Исто.

плану нису требала да добију радну снагу. У другој половини године у овом погледу је постигнута знатно боља дисциплина, па су партијске организације радну снагу слале првенствено на приоритетне објекте, како је плановима било предвиђено.

Мада је извршење овог задатка било најтеже, у његовом извршењу ипак је преовладавао принцип добровољности. Било је појединачних покушаја да се мобилизација врши присилно помоћу месне милиције у Косјерићу и Бајиној Башти, али је та мера примењивана углавном према поједнцима који не само што нису хтели ићи, већ су својим ставом и држањем ометали одлазак других људи. Но, оваквих случајева није било много.

Мобилизацији радне снаге доста је сметао слаб увид у стање на терену. Планови су прављени „отприлике“, без сигурних података где и колико се налази слободне радне снаге. Поред тога, извршење мобилизације отежавао је непријатељски рад појединаца, нарочито у првој половини године. Они су „критиковали“ што се оволико ради, говорећи да се све ово изграђује само да би се народ терао на рад, да су овако радили само напредњаци, јавно су иступали да на рад неће ићи добровољно, већ их само може отерати милиција, да ће остати необрађена поља и да ће настати глад. Ипак њихов рад није имао толиког утицаја, али је било тешко људе одвојити од кућа.

Пажљивојом анализом утврђено је да у Области титовоужичкој има још доста расположиве радне снаге. Према попису, које је ивршило Министарство рада НРС, стање резервне радне снаге је следеће:

Као стални радници:		
Мушки	женски	Свега
9.322	4.354	13.676
Као сезонски радници:		
6.944	2.272	9.216
Као повремени радници:		
10.547	4.797	15.344

Поред мобилизације радне снаге морала се посветити велика пажња њеном одржању на радилиштима. Налагало се партијским организацијама да предузму мера ради што

бољег пријема и смештаја новопримљених радника и што већег политичког рада како би се радна снага задржала, и спречило самовољно враћање кућама.

Такође је уочено да скоро сва предузећа планирају и траже већи број радника него што им је потребно како би тиме надокнадили слабу организацију посла, слабу радну дисциплину и друге недостатке. На овај начин радна снага, која се већ налази у предузећу, није била довољно искоришћена. Као пример може се узети управа рудника антимона „Милинко Кушић“ која је правдала неиспуњење плана недостатком радне снаге. Међутим, када је испитан овај случај установило се да је до подбацивања плана дошло због слабе радне дисциплине, јер је око 300 радника било одсутно, а да су заиста радили план би био пребачен за 17%.⁵⁶

И наредне, 1950. године, као један од приоритета Партије и народне власти у Области титовоужичкој наметало се питање обезбеђења радне снаге. Према годишњем извештају Обласног комитета КПС, план радне снаге у овој години за 10 месеци (без јула и децембра) износио је 33.955, а реализован је са 21.569, или са 63,4%. На радним акцијама из Области је учествовало 4.369 омладинаца. Осећао се отпор и незадовољство код становништва. „Отпор су давали и кулаци, али и сиромашни и средње богати сељаци. Непријатељ је по овом питању деловао као и по свим осталим питањима, али његов рад био је безначајан“.

Узроци оваквог отпора били су дубљи и обухватали су и чланове КП јер је уочено да се и они нерадо укључују у привреду. „Оваквог отпора код комуниста било је и у Пожешком срезу, а и у осталим срезовима, само у мањем броју“. Оцењено је да у неким партијским организацијама има шпекуланта „који сматрају Партију бусијом за штићење себе од овог и других привредних питања“. Поред тога, уочено је да је недостајало политичког рада са становништвом и да се чисто административним мерама није могао план испунити.

Што се тиче „укључивања сељака у привреду“, уочено је да су појединци одбијали да се укључе иако су могли, између осталог, и због ниских надница. Посебан проблем је

⁵⁶ Исто.

представљало њихово укључивање у привреду од најмање 3 месеца до годину дана. „Сељак се с тешком муком одвајао од свог имања. Било је случајева да су сељаци бежали од куће, кад сазнају да иде агитатор по питању радне снаге.“⁵⁷

ОРБ – е на градилишту будуће Ваљаонице бакра

⁵⁷ Исто.

Док је „по питању радне снаге“ било прилично отпора, дотле је „по питању откупа“ било знатно мање отпора. Планови откупа у целини нису били велики, па су углавном реализовани. У 1950. години, закључно са 20. децембром, реализација је била следећа: пшеница и раж 90,3%, јечам 87%, овас 74% , кукуруз 101%, крупна и ситна стока 104,2%, дебеле свиње 72%, маст 69,9%, мршаве свиње 60,3%, вуна 101,2%, млеко 60,5%, кромпир 71,6%, пасуљ 67,4%, живина 41,1%, ораси 96,3%, јабуке 97,3%, сено 97,1%, слама 52,8%, порез 91,5%. Приликом реализације откупа ситно сељаштво га је углавном прихватало и испуњавало, али су отпор пружали „кулачки елементи и јачи средњаци“.

Све до формирања Области већина срезова овог дела Србије сматрана је „пасивним“ па су и постављени планови откупа били мали. Такве планове поставили су и 1949. године у Министарству државних набавки НРС. Упоредијујући планове између појединих срезова показале су се приличне несразмере те их је Обласни народни одбор исправљао.

Ове измене вршене су на основу познавања срезова без тачних статистичких података, те ни оне нису биле потпуно реалне. Ево неколико примера: планом Министарства државних набавки НРС било је постављено Ариљском срезу да откупи 70.000 кг белих житарица. Пошто је Обласни народни одбор оценио да је планом предвиђена количина мала, повећао ју је на 120.000 кг. План је прихваћен и испуњен са 103%. Слично је било и у другим срезovima и по другим откупима.

Па ипак план откупа белих жита није испуњен у потпуности. Како је план испуњен по врстама и видовима може се видети из следеће табеле:

Житарице	план	извршење	Процент
Пшеница и раж	3,006.095	2,533.641	84,2%
Јечам	478.726	390.129	81,4%
Зоб	1,518.287	1,354.969	89,2%
УКУПНО	5,003.007	4,278.739	85,5%

Ово је реализација плана ОНО, док је план Министарства за беле житарице од произвођача испуњен са 90,6%.

Ујам од вршалаца	план	извршење	Процент
	1, 092.063	909.412	83,2%
Ушур од млинова	610.838	124.546	20,3%
Свега	6,705.908	5,312.697	78,6%

Приликом откупа било је неправилности јер су нека домаћинства задуживана више него што су имала жита, а било је и обрнутих случајева. Обласни комитет је настојао да се очигледне грешке исправи, а „да се она домаћинства која жито нису предала из шпекулантских разлога натерају да измире обавезу“. План откупа најслабије је извршен код ујма од млинова, а већи број њих заиста није ни имао да преда. Али, било је и воденичара који су имали, али нису предавали ујам.

План откупа крупне стоке у Области је испуњен је са 108% , сем Азбуковачког среза који је план испунио са свега 85%. Приликом овог откупа није било већих тешкоћа, јер се крупна стока радије предвала него ситна, због „повољнијих цена, а и из шпекулантских разлога, да би се избегла мобилизација запрега и откуп млечних производа“.

Годишњи откуп ситне стоке за Област испуњен је са 98,4%. Најслабије су овај план извршили срезови: ужички са 68%, црногорски са 69,7% и драгачевски са 72%, док су остали срезови потпуно испунили, а неки и премашили. Слаб откуп у ова три среза десио „због тога што се приликом разбијања плана ишло линијом „раскулачивања“, тако да је појединим домаћинствима план био већи него што су имали стоке и уопште нису била у могућности да га испуне“.

Како су извршени откупи појединих артикала показује следећа табела:

Производ	план	реализација	Процент
Буна	278.984	310.827	111%
Сено	4,630.000	4,142.714	89,4%
Слама	550.000	433.992	78,9%
Кромпир	3,130.000	2,454.406	78,4%

Пасуљ	1,124.000	671.272	69,7%
Мрш. свиње	9.175 ком.	6.817 ком.	74,2%
Деб. свиње	2.122 ком.	1.755 ком.	83,6%
Крмаче	600 ком.	184 ком	30,4%
Коњи	40 ком.	27 ком.	67%
Козје месо	402.000 кг	115.813 кг	28,8%
Маст	80.000	4.063	5%
Млеко	4,937.342	3,261.714	66%
Живина	278.020	108.663	39%
Јаја	5,748.000	1,247.631	21,7%
Суве шљиве	335.000	78.481	23,4%
Свеже шљиве	4,960.000	6,560.872	132,2%
Ораси	331.000	111.884	33,8%
Јабуре	3,198.000	1,301.102	40,6%

Ван плана у слободном откупу откупљено је:

1. Крупне стоке 161.625 кг
2. Ситне стоке 244.155 кг
3. Мршаве свиње 80 кг

У току откупа дешавале су се неправилности и несналажења код представника народне власти. Једна од неправилности била је та да су се откупи делили на „главне“ (житарице, стока, вуна, пасуљ и кромпир) и „споредне“. На тај начин није се поклањала подједнака пажња свим откупима, а самим тим и реализација није била потпуна. Такође, у више наврата критиковано је неадекватно задужење појединих домаћинстава, па се догађало да нека добију превелике, а нека знатно мање обавезе од оних које могу да испуне. Да је откуп вршен са „недовољно политичког рада, а више административним путем“, показује и број кажњених. На територији Области титовоужиче у периоду јун – децембар кажњено је због неиспуњења својих обавеза („по питању откупа“) 343 лица, од којих судски 59, а остале су казнили народни одбори. По социјалном саставу 100 је

имућних, 163 средњих и 70 сиромашних сељака. Наиме, до овога је дошло због уверења средњих и сиромашних сељака да неће бити санкционисани због неиспуњавања својих обавеза, а рачунајући да ће бити кажњени само имућнији.⁵⁸

Оно што је отежавало спровођење привредних мера, поред свих наведених разлога, био је привредни криминал. У току 1950. године откривено је да у је привредним предузећима нанета штета од преко 19 милиона динара. Ово су углавном чинили људи који су били у пословном контакту с робом и материјалом: пословође, магационери, управници и директори предузећа. „Карактеристично је да су у највећи део откривених дела, у вези крађа и проневерама, увучени комунисти“. Од 209 оптужених било је суђено и кривично гоњено 44 члана Партије, што у процентима износи 21,5 или преко једне петине. Од привредног криминала нису била поштеђена ни велика предузећа, али је много већа штета нанесена продавницама, задругама општег типа, службама радничког снабдевања. У већини случајева ово је чињено из користољубља, док је врло мали број случајева био из непознавања посла. „Слаб избор људи на овим местима, слаба контрола од стране контролних и надзорних органа и слаба будност партијских организација, утицали су да крађе у овој години буду оволике.“⁵⁹

Упоредо с применом привредних мера и настојањем да се широке народне масе мобилишу и укључе у изградњу привредних објеката, али и у рад у њима, у ужичком крају су се из године у годину обнављале малобројне предратне фабрике и градиле нове. Све противуречности које су истакнуте, имају своје узроке у наслеђеној привредној заосталости, патријархалној средини, али често и несналажењу нове власти у датим околностима. Индустријализација није значила само изградњу фабрика, већ је са собом наметала као нужност промену и у друштвеној сфери. Требало је у средини, где је колико до јуче пољопривреда била основно занимање великог процента становноштва, створити индустријске објекте, обезбедити радну снагу, али и неопходне услове за живот запослених. Ненавикнути на рад у фабрикама и другим привредним објектима, а везани за своја села, сељци су у почетку, као што смо из извора закључили, избегавали радне

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

обавезе. Међутим, процес индустријализације временом захватио је и сеоску популацију, тако да се у наредним годинама и деценијама све већи број укључивао у привреду и долазио у градове.

У првим годинама после рата у ужичком крају, као што је већ истакнуто, имајући у виду материјану базу, последице рата и недостатак инвестиционих улагања, није се ни могло размишљати о бром индустријском развоју. Наравно, не треба занемарити ни негативне последице Резолуције Информбироа, и све политичке противуречности које је носило то време. У Ужицу је 1944. године почело са радом пет предузећа, а између 1945. и 1950. године основано је још пет нових индустријских предузећа и започета је изградња нових капацитета, „чијим је завршетком и пуштањем у редовну производњу сасвим измењена структура идустрије и привреде у целини.“⁶⁰

⁶⁰ *Историја Ужшца II*, 443.

Индустријска предузећа по гранама производње

Кроз обнову, градњу и развој значајнијих привредних субјеката може се у доброј мери пратити економски развој ужичког краја. Како је развој индустрије у непосредној вези са решавањем проблема енергије, то се упоредо са развојем индустрије морала развијати и електропривреда.

Прва хидроелектрана не само ужичког краја већ и у Србији, подигнута је у Ужицу 1900. године. Пуштена је у рад 14. (2) августа 1900. године, али је потпуна електрификација Ужица обављена тек крајем године. Поред осветљења града, улога централе била је намењена потребама Ткачке радионице. Друга хидроелектрана на Ђетињи подигнута је 1911. године, низводно од Великог парка, трећа хидроелектрана после Првог светског рата, на завршетку Стапарске клисуре на месту званом Сињевац. Ова трећа, уједно и највећа хидроелектрана, пуштена је у рад на Нову 1929. годину.⁶¹

На Моравици код Ивањице 1911. године подигнута је хидроелектрана која је поред осветљавања варошице покретала још и млин, вуновлачару и машине у две столарске радионице.

У Пожеги је Индустријско друштво А. Д. „Маљен“ 1927. године на основу споразума са пожешком општином, обезбедило електрично осветљење за варош.

У Бајиној Башти, уз финансијску помоћ Индустријске банке 1928. године изграђена је хидроелектрана на Перућцу. Поред осветљавања вароши и околних села, пружала је услуге стругама, црепани и дуванској станици.⁶²

У Првом и Другом светском рату, ови објекти су претрпели оштећења. После Другог светског рата народна власт се ангажовала да се хидроелектране што пре поправе и ставе у функцију, јер је од њих зависила брзина стављања у погон привредних објеката. Поред

⁶¹ Александар Кале Спасојевић, *Електрификација Ужица од уличног фењера до електричне сијалице 1875–1900*, Ужице, 2008, 95; Илија Мисаиловић, *Географија региона Титово Ужице*, Титово Ужице, 1983, 148; *50 година Електродистрибуције Ужице*; Ужице, 1998, 15.

⁶² И. Мисаиловић, н. Р, 148 – 149, Емилијан Протић, *Вековни бруј на Моравици (1911–2011)*, Ивањица, 2011, 45; *Бајина Башта*, Београд, 1969, 144.

поправке већ постојећих хидроцентрала и проширивања њиховог капацитета, изграђено је и неколико нових, веома значајних објеката.

Радови на подизању ХЕ „Бајина Башта“ почели су 1960. године, а студије и истраживања вршени су од 1957. С обзиром на величину објекта и услове градње хидроелектрана је изграђена за рекордно време. Она је била један од највећих објеката електропивреде у земљи, а у погон ју је пустио председник Републике Јосип Броз Тито 27. новембра 1967. године.

На реци Сељашници код Пријепоља пуштена је 1952. године у погон хидроелектрана „Сељашница“, снаге 1,30 мегавата. На реци Увцу изграђене су три хидроелектране, тако да је енергетски најискоришћенија река у Републици Србији. На њој су 1962. године подигнуте хидроелектране: „Бистрица“, инсталисане снаге 102 мегавата и „Кокин Брод“, снаге 22,5 мегавата, а „Увац“, снаге 36 мегавата, подигнута 1979. године.⁶³ Године 1962, почели су радови на изградњи хидроелектране на реци Рзаву, код Ариља. Још 1953. године започета је изградња бране. Касније се од тога одустало. Међутим, „Електроморава“ из Овчар Бање отпочела је са изградњом електране, која је по плану требало да буде завршена маја месеца 1963. године.⁶⁴

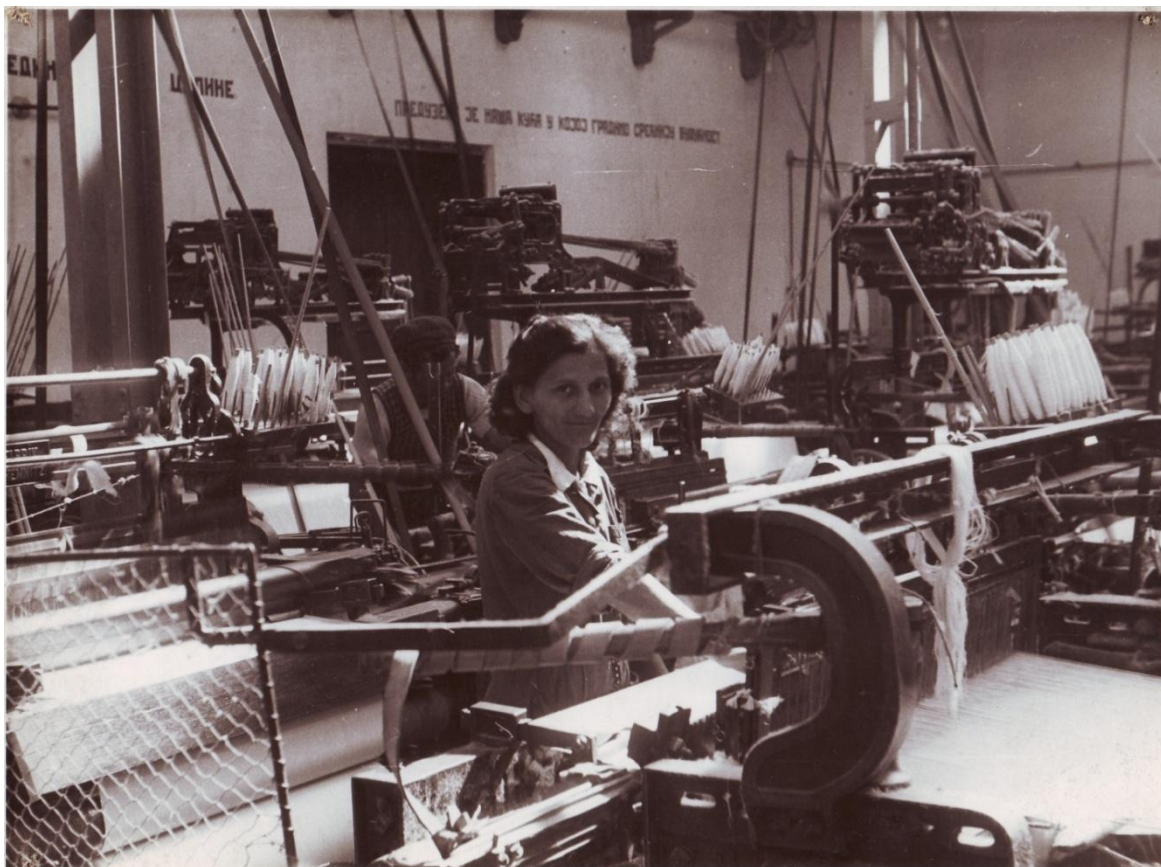
Преућац – ХЕ „Бајина Башта“

⁶³ И. Мисаиловић, н.р, 149; *Хидроелектране Кокин Брод и Бистрица*, група аутора, Нова Варош, 1967.

⁶⁴ *Вести*, бр. 792, 4. октобар 1962, 4; *Хидроелектране „Бајина Башта“*, Титово Ужице, 1982, 7 – 9; Ивана Добривојевић, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945 – 1955*, Београд, 2013, 143.

Изградњу ових електроенергетских објеката омогућио је велики хидроенергетски потенцијал који је овај део западне Србије поседовао, а то је свакао био значајан подстицај развоју других привредних делатности, али и подизања квалитета живота и рада становништва овога краја.

Најстарија индустрија која је настала на овом простору била је текстилна индустрија.

Ткачка радионица основана је 1898. године, имајући у виду „народне потребе западне Србије“ пошто таква врста индустрије није постојала у ужичком округу.⁶⁵ Пред

⁶⁵ ИАУ, Текстилни завод „Цвета Дабић“ – Титово Ужице (1945 –); *Привредне снаге НР Србије*, Београд, 1953, 478; Александар Спасојевић, Миодраг Глушчевић, Ђорђе Пилчевић, *85 година текстилног завода „Цвета Дабић“*, Титово Ужице 1985, 28; Извештај о стању индустрије ужичког округа, документ недатиран, вероватно из 1945. године, власништво Ђорђа Пилчевића, публицисте из Ужица; Ангелина Станимировић, *Обнова привреде у ужичком крају од јесени 1944. год маја 1945. године*, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945“, Титово Ужице 1989, 431; *Привреда ужичког региона*, Ужице 1997, 2. Милисав Лутовац, *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, „Рад VIII конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу“, Београд, 1961, 27 – 35

Други светски рат у свом саставу имала је: Ткачницу, три хидроелектране, браварско-механичарску радионицу, стругару и ледару. Највећа оштећења објеката и постројења настала су за време бомбардовања Ужица 23. новембра 1944. године. Тада су објекти Ткачнице и стругаре претрпели оштећења од 60%, односно 40%. У исто време су настала оштећења од око 30% на електричној мрежи у граду и далеководима високог напона у правцу Златибора и Севојна. Мања оштећења, од око 10%, била су нанета средствима за производњу и на грађевинским објектима три електричне централе.⁶⁶

Читаво предузеће пострадало је за време рата од бомбардовања из ваздуха, минирањем окупатора и других ратних операција, око 25%“.⁶⁷

Након ослобођења Ужица одмах се приступило брзој обнови. Најпре се радило на оспособљавању електричне централе „Под градом“ и обједињавању електричне мреже. Након 15 дана рада електричари су успели да оспособе мрежу, чиме је највећи део града добио осветљење. Већ крајем децембра пуштена је струја у зграду Ткачнице, а након тога и Фабрици оружја и муниције, Фабрици кожа у Врелима и Млину на Царини.⁶⁸

С обзиром на то да је почетком 1945. рат још трајао, производња у Ткачници била је прилагођена потребама НОВЈ. У то време она је производила санитарски материјал (газу и завоје), кепер платно као и платна за летња војничка одела. Одмах по оспособљавању првих разбоја, фебруара месеца, израђено је 60.000 метара газе и завоја који су испоручени Санитетском одељењу Министарства народне одбране. Рачуна се да је до маја 1945. Ткачница произвела око 100.000 метара газе и завоја и 50.000 платна американа за војску.⁶⁹

⁶⁶ ИАУ, ОНО, Извештај прве акционарске ткачке радионице о стању предузећа који је упућен Министарству индустрије и рударства Србије 21. маја 1945.

⁶⁷ Извештај о стању индустрије Ужичког округа, документ недатиран, вероватно из 1945.

⁶⁸ 85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“, 316; Цвета Дабић (1898–1983), лист Текстилног завода „Цвета Дабић“ посвећен осамдесетогодишњици постојања и успешног развоја.

⁶⁹ Исто, 327.

Фабрика је постепено поправљала своје погоне и проширивала производњу. Крајем године упошљавала је 320 радника који су радило на 100 разбоја. Ткачко одељење дневно је производило 2.700 метара американа, фланела, војничке поставе, народног платна и др.

И други обновљени погони фабрике доприносили су обнови Ужица и околине. Три хидроелектране (Под Градом, у Турици и код Великог парка) испоручивале су електричну енергију за Ткачницу, за друга предузећа, занатске радионице и грађанство. Стругара је убрзо достигла предратни капацитет. Она је прерадом грађе, за изградњу мостова, за обнову пруга, даске за патос и друго, видно доприносила обнови порушених објеката.

У марту 1946. из предузеће су издвојени: електране, део инвентара и један број електричара у новоосновану Експозитуру ЕПС-а. Завршена је и фабричка зграда, која је започета пред рат и тад је у „Цвети Дабић“ радило 255 разбоја и било запослено 521 радника. У 1947. формирано је ново одељење фарбаре, што је проширило асортиман. Сва производња је у то време подлежала планској расподели и тек крајем те године у слободној продаји били су сељачко платно и цвилик. Већ у 1949. произвођено је 15 артикала, а у 1952. години 40. Године 1950. у фабрику уведено је радничко самоуправљање. Исте године започета је градња Предионице у Турици, која ће 1955. бити пуштена у пробни погон. Следеће године почело је проширивање капацитета од 900 на 1600 тона предива годишње. Артикли Ткачнице појавили су се у свим продавницама широм Југославије, приход је у 1959. износио преко 2 милијарде динара и било је запослено 1054 радника и радило се у три смене. Тада је почео и извоз на страна тржишта: Италију, Западну Немачку, Швајцарску и САД. У то време отпочела је градња ткачнице у Церови код Ариља и пуштена у пробни погон 1. априла 1963.⁷⁰

Предузеће за прераду коже „Партизанка“ настало је од Фабрике коже Ужичког индустријаког друштва – Ужице (касније „Нутрија“). Од 1946. године ова фабрика се налазила под АОР-ом Главне дирекције за кожу и обућу НР Србије. Ово предузеће је 1955. године запошљавало 48 радника, а 1974. године 177 радника. Ова мала фабрика уз побољшање технологије и изградњу новог погона у Врелима значајно је проширила своје

⁷⁰ Исто; Живота Марковић, *Ужички округ у рату 1944–1945*, Ужице 1995, 196; Миодраг Глушчевић, *Привреда Ужица* (у рукопису).

капацитете. Поред тога што је постала значјан произвођач коже у земљи, своје производе „Партизанка“ пласирала је на тржишта Европе и Америке.⁷¹

Од некадашње мале услужне радионице, која је створена на иницијативу Градског одбора АФЖ-а 22. октобра 1948. године, првенствено са задатком да израђује дечју одећу, израсла је Конфекција за производњу „Деса Петронијевић“. Све до 1955. године није дошло до неког знатнијег развоја и те године било је запослено свега 11 радница. Тек касније занатска производња прерасла је у индустријску, с већом производњом дечје конфекције, а касније и са развојем конфекције рубља. Од 1960. долази до увођења нове опреме и нових машина, а те године било је запослено 130 радника. Наредних година предузеће је проширило понуду својих артикала, па је производило опрему за болнице и постелно рубље, а тржиште је проширено на Босну и Херцеговину.⁷²

Трикотажа и конфекција „Младост“ из Пожеге такође је до почетка шездесетих година израсла у колектив чији су производи тражени на тржишту. Производила је чарапе, мушко и женско рубље и осталу конфекцију. Почетком 1962. године пуштен је у рад пробни погон за израду чарапа. Колектив је 1962. године запошљавао 230 радника што је било веома значајно за пожешки крај. Потврду квалитета својих производа предузеће је добило и на сајмовима текстила.⁷³

Индустрија тепиха Ивањица (ИТИ) пуштена је у рад 1962. године. Ова индустрија била је опремљена модерном предоницом и ткачницом за производњу итисона и тепиха. Годишње је производила 100.000 комада тепиха са површином од 600.000 м². Године 1963. произведено је 167.000 квадратних метара класичних тепиха, а било је запослено 157 радника. Теписи из ове фабрике били су тражени и у земљи и иностранству.

⁷¹ ИАУ, „Нутрија“ Фабрика коже и крзна, ф.2; *Вести*, бр. 182, 2. јануар 1948, 2; *Вести*, бр. 769–770, 1. мај 1962, 4; *Вести* број 840, 5. септембар 1963, 3; *Производне снаге НР Србије*, Београд, 1953, 502, 503; *Титово Ужице. Друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице, 1987, 44.

⁷² *Вести* број 759, 15. фебруар 1962, 3; *Вести* број 830, 27. јун 1963, 3; *Титово Ужице. Друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице 1987, 38; *Историја Ужица II*, 447.

⁷³ *Вести*, бр. 761, 1. март 1962, 3; *Вести* број 824, 16. мај 1963, 3.

Индустрија свиле и конфекције „Јавор“ основана је 1948. године. У почетку је то било занатско предузеће, а 1958. оснива се конфекција, а две године касније и ткачница, која је уступљена Индустији тепиха. Производила је све врсте мушког, женског и дечјег рубља, а касније и мушке кошуље. На сајму „Мода у свету“ који је одржан октобра 1963. године у Београду, својим производима представили су се и Индустија тепиха и Конфекција „Јавор“.⁷⁴ Конфекција овог предузећа пласирана је на тржишта и у земљи и у иностранству.

Поред ових предузећа, овом или сродном врстом производње бавила су се и предузећа: Индустија трикотаже у Ариљу (ИТА), конфекција „Колор“ и ткачница (која је радила као погон „Цвета Дабић“), Фабрика чарапа „Пролетер“ у Ивањици, фабрика трикотаже „Кадињача“ и конфекција „Миленко Топаловић“⁷⁵ у Бајиној Башти итд.

Метална индустрија се у послератном периоду знатно развила на територији Ужичког округа, а и на ширем простору чији је административни центар било Титово Ужице.

Предузеће „Први Партизан“ настало је из Ужичке фабрике оружја и муниције. Већ од краја 1944. године предузеће је обновило рад са 15 радника. Поред потреба за војску, предузеће се укључује у јединствени фронт обнове земље после ослобођења, па се у њему производе и плугови, сејачице, ексери и разни други предмети у којима се тада оскудевало.

Десетог августа 1945. године донесена је одлука да се измени назив Фабрике. С обзиром на то да је била под управом Министарства народне одбране, одлучено је да се, уместо доташње Ужичке фабрике оружја и муниције, од тада назове – Војнотехнички завод Ужице.

⁷⁴ *Моравички крај, фото-монографија*, Ивањица, 1965, 121,122; Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивањица – хроника моравичког краја*, Београд, 1972, 637; *Вести*, бр. 849, 31. октобар 1963, 12.

⁷⁵ РО Конфекција „Миленко Топаловић“ 1961–1981, Бајина Башта, 1981, 13 –28.

Петог септембра 1947. године извршена је нова регистрација Завода, од када се, на основу решења Министарства финансија ФНРЈ, уместо Војнотехничког завода Титово Ужцие, појављује – предузеће „Први партизан.“. Већ 23. јануара 1948. године, војно предузеће „Први партизан“ постаје државно предузеће општедруштвеног значаја. Решење о оснивању државног привредног предузећа „Први Партизан“ донело је Председништво владе ФНРЈ, а потписао га је председник владе Јосип Броз Тито.

Све до 1955. предузеће је производило искључиво за потребе армије (наменска индустрија), а од те године проширило је производни асортиман на производе тржишног карактера. Тако је 1957. године почела производња вентила за моторе са унутрашњим сагоревањем, која се развијала и извозила, посебно за потребе „Шкоде“ у Чехословачкој. Исте године започела је производња водо-санитарних арматура, која се, такође, касније развила и постала значајан извозник на страна тржишта. Тих година је освојена и

производња патент затварача, на бази месинга и новог сребра, а 1961. године отпочела је производња синтер делова.⁷⁶

„Јединство“ – монтажно предузеће из Ужица, формирано је 1947. године удруживањем занатлија металске струке. После десетак година обављања разних производних програма, 1960. године предузеће се преорјентисало на браварско-лимарске радове и извођење водовода и канализације. Нешто касније, почело се и са радовима на монтирању централног грејања.⁷⁷

Метало-индустријско предузеће „Пролетер“ – Ариље основано је решењем Народног одбора Среза ариљског 1952. године од Среског савеза земљорадничких задруга, као Задружно и производно-услужно занатско предузеће у Ариљу.

Као Задружно занатско предузеће са погонима (путнички саобраћај, ћилимарски, столарски и пекарски погон) ради до 1955. године, а од тада као Занатско предузеће „Пролетер“. У току пословања је проширивало и сужавало делатност, а назив предузећа промењен је у Метално-индустријско предузеће „Пролетер“. Године 1961. почело је производњу ротокопача по патенту Пољопривредног комбината „Чока“ из Чоке, а са предузећем „Пољопривреда“ у Београду закључило уговор о испоруци првог континента од 300 копача по цени од 250.000 динара по комаду. Иако је основна делатност предузећа била металопрерађивачка индустријска делатност, она је почетком 1964. године проширена и на производњу електро-уређаја.⁷⁸

„Потенс“: Почетком јула 1948. године у Пожеги су отпочеле са радом Ливница и аутомеханичарска радионица „Победа“ за израду шалер апарата, клема, као и предмета по наруџбинама. Радионица је обављала оправке аутомобила, машина, вршалица и вршила израду потребних делова. Запошљавала је свега 9 радника, који су радили на старим и

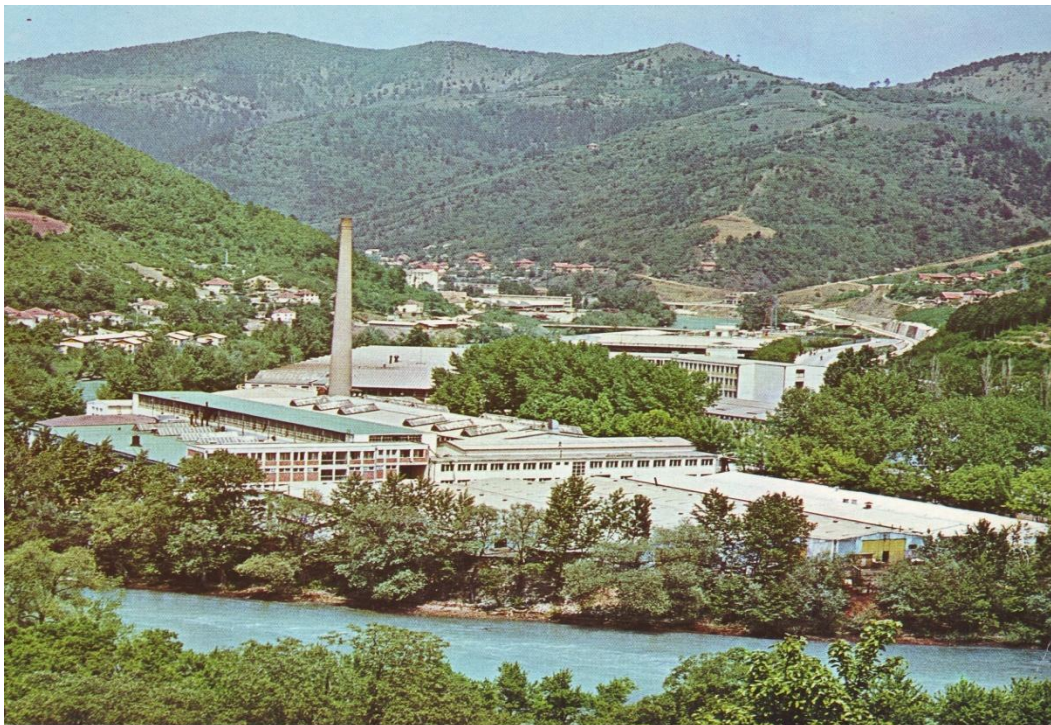
⁷⁶ *Први партизан 1928–1978*, група аутора, Нови Сад, 1978, 29–34; Омер Пезо, *Војна индустрија Југославије*, Београд, 1983, 165–168; Ђорђе Пилчевић, *Први партизан 1944–1974*, Титово Ужице, 1974; *Вести*, бр. 784, 9. август 1962, 3. И. Добривојевић, н. р, 143 – 145.

⁷⁷ Титово Ужице. Друштвени и привредни развој општине, Титово Ужице 1987.

⁷⁸ ИАУ, Предузеће „Пролетер“ Ариље, Општи списи 1960–1965; СНО Ариље, Деловодни протокол за 1952; Политика, бр. 17028, 1. март 1961, 10; И. Мисаиловић, Географија региона Титово Ужице, 151.

дотрајалим машинама у веома лошим условима. Из ове фирме и њених наследника: Фонда за механизацију, Машинско механичког предузећа и „Пољосервиса“ израсло је Металопраерађивачко предузеће „Потенс“.⁷⁹

„**Металопластика**“: Почетком 1961. године, на периферији Чајетине почело је монтирање машина за први индустријски погон Златибора – предузеће „Металопластика“. Првог новембра 1961. године почело се са редовном производњом. Предузеће је производило: прибор за изграње стоне кошарке, делове пластичне масе за усисиваче, сифонске главе – два типа, а улагани су и напори за осавјање технологије израде проточног чесменског бојлера. Упоредо са освајањем производње, колектив је улагао напоре да се осавремене погони и поправе услови рада запослених.⁸⁰

ФАП: Фабрика камиона и аутобуса у Прибоју подигнута је 1953. године. Она је од незнатне радионице, израсла у предузеће које је стекло углед и ван граница Југославије. Поводом десетогодишњице постојања ужичке „Вести“ забележиле су да је Фабрика

⁷⁹ ИАУ, Ливница и аутомеханичка радионица „Победа“ Пожега; Вести, бр. 1109, 1. новембар 1968, 3.

⁸⁰ Вести, бр. 745, 2. новембар 1961, 3.

пројектована за производњеу 3.600 возила годишње, али да ће модернизацијоми остварити капацитет за производњу 5.000. Потпуно опремање фабрике за ову производњу планирано је за прву половину 1964. године. Ова фабрика веома је утицала не само на развој Прибоја него и читавог региона. То се најбоље види у повезивању производних програма ФАП-а са „Пролетером“ из Ариља, „Слогом“ из Нове Вароши“, „Полиестером“ из Прибоја, „Каросеријом“ из Скопља и др.⁸¹

Предузеће „Елкок“ Косјерић основано 5. јануара 1962. године на „темељима радионице предузећа „Металац“ из Косјерића – услужне радионице браваско-лимарског и механичарског смера“. Некада, мало предузеће са свега 23 радника, 1962. године запошљавало је 130 радника. Предузеће је при свом оснивању имало производни план од 102.000.000, а претходну годину завршило је са бруто продуктом од 223.000.000 динара.

Мала занатска радионица крај Скрапежа израсла је „Електрокомбинат“ који се на тржишту представио са 54 освојена своја производа (решои, грејалице за купатила, електрично посуђе, громобране итд).⁸²

Развоју индустрије грађевинског материјала у ужичком крају поговала су богата налазишта глине, мермера, кречњака и лапорца. Производњом ових материјла бавиле су се предузећа: Фабрика креча и камена у Јелен Долу, фабрика опеке и полиуретана „Радник у Пожеги, Фабрика блокова „Прогерс“ у Вирову код Ариља, Фабрика цигле „Дрина“ у Бајиној Башти, Фабрика украсног камена у Сирогојну, „Град“ у Косјерићу итд.

Предузеће „Град“ основано је 29. децембра 1954. године, са наменом да се бави производњом грађевинског материјала. У почетку, у предузећу је било запоселно свега 6 радника, а средства за производњу била су веома скромна. У наредним годинама предузеће је повећавало своју производњу као и број запослених, а и неке самосталне радње сличне делатности су му биле припојене. За даљи развој предузећа значајно је што се повећавао асортиман производа, а посебно украсног камена, а добре резултате

⁸¹ *Вести*, бр. 849, 31. октобар 1963, 3; *Вести*, бр. 850, 7. новембар 1963, 1; *Фабрика аутомобила Прибој: 1953–1978*, Прибој, 1979, 53–59. И. Мисаиловић, *Географија региона Титово Ужице*, 150–151.

⁸² *Вести*, бр. 819, 11. април 1963, 3; *Вести*, бр. 832, 11. јул 1963, 3; *Вести*, бр. 821–822. 1. мај 1963, 10.

бележили су и погони столарнице која се бавила производњом грађевинске столарије и намештаја. Поред тога бавило се и производњом црепа, транспортом и високоградњом. Највећи проблем предузећа били су недостатак средстава за нове програме, механизације и недовољно стручних кадрова. И поред свих тешкоћа, предузеће је 1959. године почело са изградом монтажних зграда, што се показало као веома успешан производ.

Наредних година Погон монтажних зграда успео је да потпуно усаврши производњу и своје производе пласира на тржишту. Почетком 60-тих година предузеће је градило монтажне зграде у Београду, Сремској Митровици, Новом Саду, Сплиту, Ђаковици, Пријепољу, Титовом Ужицу, Чачку, Ваљево, Бајиној Башти и у другим местима⁸³.

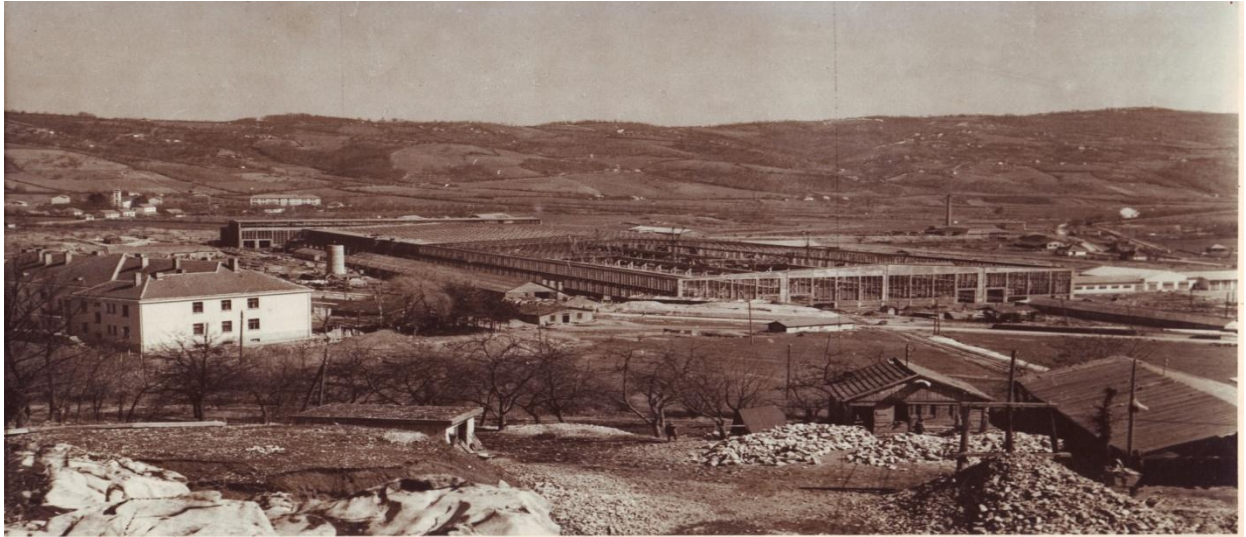
Када је 10. јула 1948. године основано војно Грађевинско предузеће „Ратко Митровић“, са седиштем у Чачку и почела је градња објеката војне индустрије у Чачку, Лучанима и Трстенику, у Јелен Долу започиње стварање индустрије за производњу креча и производа од камена. Завршетком објеката војне индустрије долази до стагације у експлоатације креча. Погон у Јелен Долу тада осавременује производњу, проналази нова тржишта, а 1960. године почиње изградња фабрике за производњу хидратисаног креча и каменних агрегата. Овај објекат је завршен и пуштен у рад 1964. године.⁸⁴

И поред тога што ужички крај не обилује рудама обојених метала, убрзо после Другог светског рата дошло је до развоја обојене металургије. Свакако да је „Ваљаоница” у Севојну најзначајније предузеће.

Ваљаоница бакра – Севојно основана је као привредна организација 19. јуна 1950. године решењем Владе ФНРЈ. Решење је потписао председник Владе и министар Народне одбране ФНРЈ Јосип Броз Тито. Новосоновано предузеће је регистровано 13. јула 1950. године у регистру државних привредних предузећа општедржавног значаја. Ваљаоница је преведена у републичку надлежност наредбом владе ФНРЈ од 31. марта 1951. Финансијска средства за изградњу обезбеђивана су путем инвестиционих кредита.

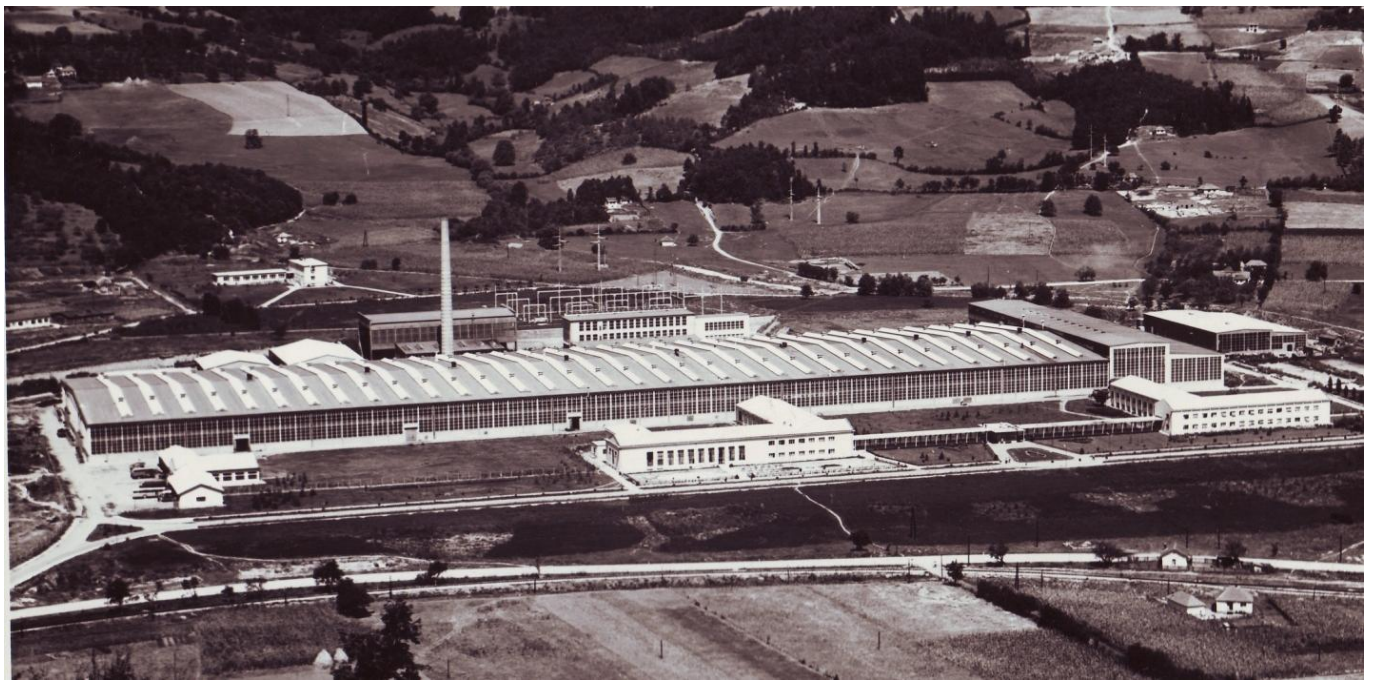
⁸³ *Вести*, бр. 768, 19. април 1962, 2; *Вести*, бр. 821–822, 1. мај 1963, 12; *Вести*, бр. 837, 15. август 1963, 3; Радојко Челиковић, *Косјерски крај у прошлости*, Косјерић, 2003, 584.

⁸⁴ *Пожега*, Посебно издање “Вести”, 22. септембар 1979, 26.

Ваљаоница бакра у Севојну приликом изградње

Трећег новембра 1951. године, решењем Владе НРС, „Ваљаоница бакра“ и Ремонтно монтажано предузеће металургије Ниш, спојени су у „Ваљаоницу бакра и бакарних легура“ са седиштем у Севојну. Погон у Нишу био је у саставу „Ваљаонице“ до 1956. године, када је одвојен у самостално предузеће.

Након завршетка изградње, 14. јуна 1955. године, предузеће је регистровано код НО среза Титово Ужице и код Окружног привредног суда. Основна делатност била је производња ваљаних и вучених производа од бакра и бакраних легура.

„Ваљаоница бакра“ Севојно израсла је у истински индустријски гигант који ће бити главни замајак привредног развоја Ужица и ужичког краја. Постоји уверење да за изградњу „Ваљонице“ у Севојну велике заслуге припадају Слободану Пенезићу Крцу, чије ће име предузеће понети 1964. године.⁸⁵

Ваљаоница у Севојну утицала је подстицајно на развој индустрије у овом региону. За потребе финализације њених производа настали су временом мањи, али за привреду тих места значајни погони, као што су: фабрика електропроводника „Елкок“ у Косјерићу, фабрика сита и лежаја у Ариљу, „Металопластика“ у Чајетини, ливница украсних предмета „Каран“ у Карану.

Хемијска индустрија у ужичком крају има своје зачетке у традиционалној примитивној сувој дестилацији и производњи катрана, као и домаћој производњи сапуна. Катран се од давнина сакупљао на Златибору и био важан тржишни производ. Ову традицију прераде борове смоле наставио је фабрика **„Котроман“ фабрика хемијских производа – Мокра Гора.**

Основана је 16. фебруара 1948. године под називом „Котроман“ – фабрика колофонијума и терпентина. Наредне, 1949. године, предузеће је почело с радом. Годишњи капацитет предузећа износио је 3000 тона смоле за прераду колофонијума и терпентина, и по капацитету било је највећа фабрика те врсте у ФНРЈ. Првих деценија предузеће је морало да савлада тешкоће услед недостатка довољних количина сировина, стручне радне снаге, као и организационе проблеме. Међутим, од 1959. године стање се осетно поправља. Обезбеђене су сировине, а предузеће уводи и нове производе чиме је

⁸⁵ АС, Г–17, ВС, фасцикла 14, 1951; ИАУ, Фонд Сретена Лазаревића, *Ваљаоница бакра Севојно – Нацрт седмогодишњег плана развоја предузећа са период 1964–1970; Социјалистичка изградња 1947–1951*, Београд, 1952, 38; *Ваљаоница бакра и алуминијума „Слободан Пенезић Крцун“ 1950–1975*, Титово Ужице, 1975, 18, 19. *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд, 2006, 541–542; *Титово Ужице – друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице, 1987, 29; И. Мисаиловић, н.р, 150. М. Лутовац, *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, 31. Б. Мајданац, н.р, 85.

омогућена производња у току целе године. „Котроман“ је на тај начин поред основних производа, пласирао на тржиште и етереична уља, озон, терпентинску паста, специјалну пасту за ремење, уљане боје, импрегнит – средство за облагање судова итд.⁸⁶

Ужички крај је од давнина био познат по воћарству, сточарству, а поједини његови делови и по повртарству (пожешка, лужичка и косјерићка котплина). Традиција и повољна сировинска база нудили су повољне услове за развој прехранбене индустрије. Али, треба нагласити да „она у свом развоју није достигла ниво који би одговарао тим условима“.⁸⁷ Одмах после рата почео је да ради Пољопривредно-индустријски комбинат „Златибор“ који се развио из Земљорадничке задруге, основане још 1905, а обновљене

⁸⁶ АС, Г-17, ВС (Влада Србије), фасцикла 6; *Производне снаге НР Србије*, Београд, 1953, 464; *Вести*, бр. 757/758, 8. фебруар 1962, 4; *Вести*, бр. 768, 19. април 1962, 3; *Вести*, бр. 831, 4. јул 1963,8; *Титово Ужице. Друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице, 1987, 39; Илија Л. Мисаиловић, *Котроман*, Мокра Гора, 1988, 35–37.

⁸⁷ И. Мисаиловић, *Географија региона Титово Ужице*, 156–157.

1945. године. Комбинат се бавио производњом хране и био један од носилаца развоја пољопривредне индустрије у региону.

У Пожеги је 1946. године почела градња **Фабрике за прераду воћа и поврћа**. Фабрика је ушла у Петогодишњи план, да би народ „најбоље, а најлакше уновчио своје производе по одређеним ценама, а не као раније био уцењиван од трговаца шпекуланата“. На њеној изградњи „народ пожешког среза остварио је 1.337 радних часова“. С обзиром на то да је овај крај био познат по повртарству, а посебно воћарству, изградња овакве фабрике била је сасвим оправдана. Званично је почела с радом 29. новембра 1947. године.⁸⁸

⁸⁸ ИАУ, ОНО Т. Ужице, Записник са ванредне седнице ОНО одржане на дан 14. фе бруара 1946; Т. Пауновић, *У индустријском комбинату „Будимка“*, Пожега, Посебно издање *Вести*, 22. септембар 1979, 25; *Борба*, бр. 158, 3. јул 1946, 2; *Глас*, бр. 649, 31. јул 1947, 5.

За десет година свога постојања „Будимка“ је знатно проширила своје капацитете и набавила најсавременије уређаје за производњу ретких концентрованих воћних сокова, међу којима најзначајније место заузима Лува-упаривач – други овакав уређај у земљи, који је увезен из Швајцарске 1955. године и капацитет му је три хиљаде килограма јабука за један час. Колики напредак је остварен најбоље потврђује чињеница да су концентровани воћни сокови ове фабрике, поред европског освојили и америчко тржиште, где је њихов квалитет позитивно оцењен и похваљен.

Главни производи ове фабрике били су у почетку мармеладе, џемови и сокови, а уз помоћ инвестиционог зајма који је добијен 1956. године од Народног одбора Среза Титово Ужице, „Будимка“ је извршила реконструкцију и проширење погона за прераду меса. Поред осталог, потпуно је освојена и производња пектина, купусног сока, лека против чирева у стомаку, под именом „Брасикан“, а који је патентирао др Властимир Црнчевић, професор из Београда.⁸⁹

Дрвна индустрија је такође имала природне услове за развој с обиром да простране шуме Таре, Златибора, Златара и Јавора представљале добар извор сировина.

Дрвни комбинат „Црни Врх“: После национализације стругаре Ратка Јовановића у Бајиној Башти, форимрано је предузеће за прераду дрвета „Црни Врх“. Године 1954, изграђена су постојења за парење лишћара чиме се капацитет знатно повећао, а и проширен је асортиман производа. Свој производни програм предузеће је проширило 1957. године изградњом погона за производњу племенитог фурнира. Од 1960. године почела је реконструкција и модернизација технологије. До 1964. године изграђени су нови грађевински објекти и монтирана нова опрема за погоне: производња фурнира, пилана, а изграђен је и нови погон финалне прераде дрвета.⁹⁰

⁸⁹ АС, Г–29, ВС, фас. 36; *Производне снаге НР Србије*, 546; *Вести*, бр. 512-513, 30. април 1957, 7; *Вести*, бр. 543–544, 29. новембар 1957, 5; *Вести*, бр. 545, 12. децембар 1957, 3; *Вести*, бр. 787, 30. август 1962, 3; *Вести*, бр. 1167, Специјални број посвећен 25-годишњици ослобођења Пожеге, 12. децембар 1969, 4.

⁹⁰ *Вести*, бр. 546, 19. децембар 1957, 3; *Вести*, бр. 762, 8. март 1962, 3; *Бајина Башта*, Београд 1969, 150.

Шумско – пољопривредни комбинат (ШПИК) основан је 1. јануара 1961. године спајањем Шумског газдинства Ивањица, Занатског предузећа „Напредак“ и Пословног савеза земљорадничких задруга Ивањица. У њему је било запослено око 1000–1.300 радника. Производио је галантерију, грађевинску столарију и плоче – иверица, а касније и монтажне куће. Године 1970. произведено је 7.280 м³ ових плоча. Своје производе комбинат је пласирао како на домаћем, тако и на иностраном тржишту.⁹¹

У Пожеги, одмах након рата, стругара за прераду дрвета (бивша А. Д. „Маљен“) наставља са радом као дрвно – индустријски комбинат који је 1952. године фузионисањем са више ондашњих предузећа, по одлуци Среског народног одбора, улази у састав Производно-занатског предузећа „Радник“. Непуне две године касније, због гломазности из овог предузећа издвајају се посебни делови па се тако, почетком 1955. године оснива и предузеће „Победа“ која у свом саставу има стругару и столарску радионицу. Током година, уз проширење делатности и интеграционе процесе, из „Победе“ настаје (наставља делатност овог предузећа). Предузеће дрвне индустрије и занатства „Напредак“⁹² на новој локацији, са новим машинама и производним програмом.

У послератним годинама наметнуло се као незаобилано питање оснивање грађевинских предузећа, а најзначајнија су формирана у Титовом Ужицу. Поред ГП „Шарган“, формира се и Грађевинско предузеће „Нискоградња“ одлуком НО општине Титово Ужице од 26. јуна 1953. године издвајањем из Предузећа за одржавање путева. Делатност предузећа обухватала је изградњу објеката ниске градње. Радови су добијани путем лицитације. Предузеће је решењем НО општине у Т. Ужицу 6. јуна 1955. године ушло у састав Грађевинског предузећа „Златибор“.

Грађевинском предузећу „Златибор“, поред „Нискоградње“ припојено је 1956. године и ГП „Петолетка“ из Ужица. Делатност предузећа обухватала је пројектовање,

⁹¹ *Вести*, бр. 856, 19. децембар 1963, 6; *Ивањица – хроника моравичког краја*, 637. Производни програм је проширен и на производњу монтажних кућа.

⁹² *70 година прераде дрвета. 20 година фабрике намештаја Напредак*, Пожега, 1995, 7, 8.

извођење грађевинских радова на објектима ниске и високе градње, производњу грађевинског материјала, одржавање и оправку привредних објеката.

Дуг је списак објеката које су неимари „Златибора“ градили у наредним годинама и деценијама. Поменућемо само неке: Трг партизана у Ужицу, Народно позориште у Титовом Ужциу, Хотел „Палисад“, Хотел „Корали“ у Сутомору, сви стамбено-пословни комплекси у Титовом Ужицу, Ковница новца у Топчидеру у Београду, стамбени и пословни објекти у београдским насељима Баново брдо и Петлово брдо, велики број индустријских и стамбених објеката у Тузли, Бајиној Башти, Ариљу и другим крајевима Југославије⁹³.

Графичка индустрија се у послератном периоду највише развила у Ужицу, а на ширем простору Западне Србије и у Пријепољу.

Ослобођењем Ужица 1944. године од Немаца, поново је активиран рад штампарија Љубомира Романовића и Здравка Милошевића. Оне су добиле задатак да штампају у првом реду лист *Вести*, орган Окружног народноослободилачког одбора, а онда и друге публикације потребне народноослободилачкој војсци, народној власти, која се организовала и друштвено-политичким организацијама. Ради побољшања рада одлучено је да се набави боља штампарска опрема. Одређен је Миодраг Коружић који је отпутовао у Београд крајем марта 1945. године и набавио потребну опрему.

Штампарија „Вести“ званично је основана решењем Градског народног одбора Титово Ужице од 15 септембра 1946. године. С обзиром на то да је читава земља, па и Ужички округ била у изградњи, повећале су се и потребе за штампаним стварима. То је утицало да се морало мислити о проширењу капацитета штампарије да би се задовољиле потребе наручилаца.⁹⁴

⁹³ 20 година Грађевинског предузећа „Златибор“ Титово Ужице, Титово Ужице, 1969, 21, 13–35; Друштвени и привредни развој општине, Титово Ужице, 1987, 33–36; *Вести*, бр. 516, 23. мај 1957, 4.

⁹⁴ Педесет година штампарско-графичког неимарства ужичке штампарије „Димитрије Туцовић“ 1946 –1996, Ужице 1996, 33-36; Титово Ужице – друштвени и привредни развој општине, Титово Ужице, 1987.

Национализација приватних штампарија Романовића и Милошевића извршена априла 1948. године. Са национализованим штампаријама, које су одмах укључене у штампарију „Вести“, продужен је рад, да би у јулу месецу исте године биле пресељене у просторије штампарије „Вести“. У међувремену је, уз сагласност Градског комитета КПЈ купљена опрема од штампарије Јанићијевића у Београду, а 1949. године добијен је од „Југоштампе“ један већи тигл формат Б–3, у виду преноса основних средстава.⁹⁵ У току 1949. године обим послова се повећао, а у штампарији „Вести“ радило је 35 радника. Промене у организацији државне управе такође су утицали повећање обима пословања. Лист „Вести“, с тиражом од 3000 примерака престао је да излази. Умето њега, покренут је лист „Победа“, орган Обласног одбора Народног фронта, који се штампао на више страна и у тиражу од 10.000 примерака. Руководство предузећа се и у наредним годинама трудило да набави неопходну опрему и машине за што квалитетнију производњу и проширивање асортимана услуга. Петог маја 1955. године предузеће Штампарија „Вести“ променило је назив и од тада се звало Штампарско предузеће „Димитрије Туцовић“.⁹⁶

⁹⁵ Штампарско издавачко предузеће „Димитрије Туцовић“ 1946 – 1976, тридесет година рада, Титово Ужице 1976, 35–37.

⁹⁶ Исто, 38.

Рударство

Рударство није било на нивоу развијености осталих привредних грана у ужичком крају. Међутим, на овом простору било је истраживања рудног блага и његове експлоатације.

У овом периоду радили су рудници „Магнезит“ из Титовог Ужица, рудник мрког угља у Расној код Пожеге и још неки рудници неметала. Према налазима стручњака, у овом делу Србије руде је било на више места. Тако је установљено да на Златибору има хрома (Јабланица, Брезна). Гвожђа има такође на Златибору, Забрдњим Тоцима и Златару. Бакра има у селу Мађанима у подножју планине Златар. Олово је вађено још у средњем веку у селу Чадињу и брду Градини, а рачунало се да на овим местима постоје још знатне резерве ове руде. Манган је пронађен у селима Јасенову и Трудову, а антимон у Лиси код Ивањице и на другим местима. Поред тога, за експлоатацију су постојале и значајне количине неметала, нарочито магнезита кога има по целом Златибору, а посебно украсног камена, јер га има у скоро свим пределима овог краја. На основу истраживања геолога Љубинка Кијановића, закључено је да мермера има („Плави ток“) код Бршњена, Бакионице, Тврдића, Трешњице, Каленића, Мандине стене и Карана. Мермера „порторо“ има у Рупељеву, (Пожега), Чемерници (Ивањица), Чадињу и Великој Жупи (Пријеполје), Годљеву (Косјерић), а поред овога, мермера има и у Милешеви, Прилипцу (Пожега), Дивчевићима, Тмушама и Палежу (Косјерићу), Сирогојну, Кушићима, Катићима. Нарочито се сматра квалитетним мермер „габро“ из Зарожја (Бајина Башта), Букова (Косјерић) и Прибоја.

У Рупељеву се од средњег века експлоатише калцит – „врста“, која служи за производњу глинених судова, који се и данас користе у традиционалној кухињи.

Од половине 1958. године Завод за геолошка истраживања Србије вршио је истражне радње на обронцима Златибора и у мокрогорској долини. Истраживања су показала добре резултате. Пронађено је велико налазиште руде гвожђа чије се резегве процењују на више стотина милиона тона. Стручњаци су утврдили да „пронађена руда на овом подручју садржи изванредан проценат никла од 0,5 до 1,2 одсто, те би и стога њена експлоатација била корисна и

рентабилна⁹⁷. Цео овај рудни појас дугачак је 32 километра и протеже се од Шаргана до Вардишта.

Радна организација рудника „Магнезит“ основана је решењем Народног одбора општине Титово Ужице од 28. марта 1956. године и спајањем задруге минерала и копова из Титовог Ужица и рудника магнезита и хронита „Златибор“ из Чајетине. Предмет пословања овог предузећа при оснивању био је истраживање, експлоатација руде магнезита, хромита и осталих минералних сировина. Почетком 1958. њој је припојено и Предузеће за експлоатацију шљунка и камена „Гранит“ из Титовог Ужица, тако да је привобитна делатност овим била проширена.

Још 1925. године утврђено је да се у непосредној близини Ивањице налазе наслаге рудача антимона. Тек 1930. године основано је Акционарско друштво „Лисански рудници“, које је 1. новембра те године откупило парцелу од 76 ари, и почели су први радови на откупу и коришћењу рудаче. Акционарско друштво отпочело је рад са капиталом од 1.500.000 динара, односно са 750 акција од по 2.000 динара. Експлоатација рудника почела је 1931. године. Тада је почела са радом и мала топионица. Велика топионица је завршена 1935, а 1939. и друга. Пред сам Други светски рат све акције откупили су Немци и тада је формирано ново акционарско друштво „Монтанија А.Г.“ које је експлоатисало рудник за време рата. После рата, рудник је наставио с радом и проширио је истраживачке радове у Лиси, Радаљеву и Глијечи. Тада је добило име народног хероја Милинка Кушића. Уследе смањења процента антимона у руди (са 18% на 13% чистог антимона) рад рудника доведен је у питање. Народни одбор Среза моравичког у Ивањици је 21. априла 1954. године ставио рудник у ликвидацију. Имовина и опрема уступљене су руднику антимона у Зајачи и руднику цинка код Горњег Милановца.⁹⁸

⁹⁷ *Вести*, бр. 619, 21. мај 1959, 2.

⁹⁸ Милорад А. Крповић, *Физичко – географски и геолошки преглед Среза Титово Ужице*, Пријеполје, 1964, 76, 77. ИАУ, Предузеће за истраживање и експлоатацију гвоздене руде Титово Ужице; *Сл. гласник НРС* бр 46/1959, 733; *Водич Историјског архива Титово Ужице*, Титово Ужице, 1990, 363, 364; *Победа*, бр. 62, 27. јул 1950, 4; *Вести*, бр. 619, 21. мај 1959, 2; Е. Протић, *Вековни бруј на Моравици (1911–2011)*, 74, 75; *Моравички крај, фото-монографија*, Ивањица, 1965. 119.

У пожешком крају 1948. године обновљен је рад рудника угља у селу Прилипцу. Овај рудник био је експлоатисан за време окупације од Ткачке редионице из Ужица. Анализе су показале да су квалитет угља и услови за експлоатацију добри. Угаљ је био намењен у снабдевању становништва огревом.

Рудник угља у Расној почео је с радом 1924. године и своју делатност је обављао до 1930, када је дошло до застоја у експлоатацији. Озбиљнији покушај експлоатације учињен је тек 1938. године и рудник је радио с великим капацитетом све до 1945. године, кад га је, по причању радника, намерно зарушио пословођа Подменик Робер. Од тада па до 1954. године није било експлоатације угља у Расној. Међутим, јануара 1954. године Народни одбор Пожешког среза одлучио је да се поново отвори рудник. У наредним годинама било је врло тешко одржавати започету експлоатацију, а највећи проблем у руднику био је недостатак чак и најнужније механизације, тако да је производња била мала и нерентабилна, а продуктивност ниска. Ово је налазиште брзо исцрпљено. Каснија истраживања открила су нова налазишта угља, али због ниске цене нафте, у то време, експлоатација није била исплатива.

У Јелен Долу преко 100 година експлоатисан је камен и прерађиван у камене агрегате и пекао се креч. Касније је ту подигнута фабрика креча⁹⁹.

⁹⁹ АС, Ђ-2, ЦК СКС, фас, 117, 1948; Радомир Симовић, *Ужичка Пожега* (Антропогеографска истраживања), (Прештампано из Зборника радова Географског завода Природно математичког факултета Унверзитета у Београду свеска 1), Београд, 1954; *Вести*, бр. 680, 21. јул 1960, 2; *Вести*, бр. 760, 22. фебруар 1962, 3.

Саобраћај и саобраћајна предузећа

Током четворогодишњег рата 1941–1945. године, због борби, бомбардовања немачке и савезничке авијације, као минирања многих објеката приликом повлачења окупатора, страдали су, поред осталих материјалних добара, и путеви, пруге, мостови и друга саобраћајна инфраструктура. Ужички округ, као и остали делови наше земље, претрпео је велике људске жртве и материјално разарање. Поред привредних објеката, у ужичком крају знатна оштећења пртрпела је саобраћајна инфраструктура. Оштећено је или срушено 56 мостова (8 гвоздених, 8 армирано-бетонских, 6 масивних камених и 34 дрвена). Знатно су оштећени путеви, а многи су и потпуно онеспособљени за саобраћај. Вредност оштећених путева и мостова износила је 32,3 милиона предратних динара. Исто или још горе стање било је на железничком и ПТТ саобраћају, електропривредним објектима.

Одмах по ослобођењу, целокупни људски и материјални потенцијал био је ангажован на обнови порушених објеката и инфраструктуре.¹⁰⁰

Почело је рашчишћавање рушевина, оправка привредних објеката, електричне, ПТТ и водоводне мреже, оспособљавање саобраћајница и саобраћајних објеката, оправка стамбеног фонда и други радови. Главни НОО Србије, у писму упућеном 3. новембра 1944. године Окружном НОО Ужице, наглашава да треба „настојати да се сви путеви и железнице као и сва друга превозна средства што пре оспособе за превоз хране и дрва“.¹⁰¹

У периоду после рата путевима су управљали државни органи. У саставу окружних народних одбора биле су формиране грађевинске секције, које су имале на првом месту задатак да поправљају и обнављају оштећене путеве, порушене мостове и друге објекте.

Такође, у првим послератним годинама мењала се и предратна категоризација мреже јавних путева, која се од 1929. године састојала од: државних путева, бановинских путева

¹⁰⁰ Б. Глигоријевић, *Друштвено-политички развој Ужица 1945–1974*, Историја Ужица II, Ужице 1992, 372–389; М. Глушчевић, *Ослобођење и обнова ужичког краја 1944–1946*, каталог изложбе, 13–15; М. Митровић, *Обнова привреде у ужичком округу 1944–1946. године*, Ужички зборник, бр. 13, Титово Ужице 1983, 317–338.

¹⁰¹ ИАУ, ОНО Ужице, Писмо Главног НОО Србије Окружном НОО Ужице од 3. децембра 1944; *Исторјска баштина*, бр. 2, Титово Ужице 1984, 29.

I реда, бановинских путева II реда и општинских путева I, II, III и IV реда. Ова категоризација остала је све до 1975. године, када је новим *Законом о путевима* извршена категоризација путне мреже на магистралне, регионалне и локалне путеве.

Почетком 1947. године формиран је у Републичком министарству Одсек за путеве који је организовао одржавање путева I и II реда. Наредне године, послови одржавања путева пренети су на народне одборе, док је Ресор за путеве у Републици имао карактер директивног органа.¹⁰²

У 1949. години формирана су Предузећа за одржавање путева у саставу новооснованих Дирекција за путеве, међутим из неких организационих разлога предузећа ће се убрзо расформирати, а путевима поново управљати државни органи под различитим називима (управе, дирекције и слично). Савезни, Републички, регионални, срески и општински органи вршили су више измена на управљању и надлежностима на путевима.

У надлежности Републичке дирекције били су путеви I и II реда, у надлежности среских дирекција путева III реда, а у надлежности општина путеви IV реда.

Одговарајућа путарска оператива изводила је радове на одржавању, заштити и у почетку на ситним радовима модернизације, реконструкције и изградње нових путева под различитим називима: Грађевинска секција, Секција за путеве, Техничка секција, која се 1954. године трансформисала у стручну Организацију за одржавање путева.¹⁰³

Задатак грађевинских секција био је да што пре успоставе саобраћај и ставе у функцију саобраћајна средства. У овом послу нарочито су се истицале радне бригаде железничара, које су у зиму 1944/45. године, по неповољним временским приликама и врло примитивним средствима обнављали железнички колосек и нарочито, уз тешке услове, мостове и пропусте, које је непријатељ минирао приликом повлачења. (А од средстава на располагању су биле само макаре и хидрауличне и обичне дизалице. Тамо

¹⁰² Божићар Јовановић, *Саобраћајнице златиборског и моравичког округа* (у рукопису). Аутор је био дипломирани грађевински инжењер у Предузећу за путеве „Ужице“, пројектант саобраћајница и пратећих грађевинских објеката за потребе саобраћаја.

¹⁰³ Исто.

где су мостови били минирани по средини и поломљени делови пали у речни ток, радници су макарама побијали дрвене шипове и дизалицама дизали мосне конструкције и „престављали“ мостове, а тамо где то није било могуће, вршио се прелаз из воза у воз, с обе стране порушених објеката).

На путевима у округу до краја марта 1945. године оспособљено је или подигнуто 20 мостова дрвене конструкције, тако да је путни саобраћај стављен у функцију. Железничари су „под тешким условима због недостатка материјала и сурове хладноће оправили пругу и мостове од Овчара и омогућили директну везу са Београдом“. У то време ради се на оспособљавању пруге Ужице – Вишегад.¹⁰⁴ На III редовној скупштини Округног НО која је одржана 26–27. јуна 1945. године, за ангажовање грађевинског одељења речено је: „Граде се мостови и оправљају путеви: Ваљево – Ужице – Вардиште; Ужице – Бајина Башта – Љубовија; Дуб – Костојевићи; Ужице – Чајетина; Пожега – Ариље; Ужице – Кокин Брод. Приближна вредност оштећених путева и мостова у нашем округу по ценама од 6 априла 1941 године износи 32,261.000 динара, а штета на приватним грађевинама 523,000.000 динара“.¹⁰⁵

Према подацима др Момчила Митровића, у ужичком крају у току 1945. године обновљено је 22.453 метара разних путева. За наднице квалификованих и неквалификованих радника и превоз, укупно је исплаћено 1.314.977 динара. Од добровољног рада остворена је вредност од 339.040 динара и вредност од 525.600 динара од рада заробљеника. За материјал је плаћено 1.810.242 динара, док је утрошено материјала у вредности од 120.000 поклоњено од мештана.¹⁰⁶

Треба нагласити да је обнова Србије у првој фази умногоме зависила управо од поправке путева и мостова, тј. оспособљавања саобраћаја. До краја 1945. године у Ужичком округу је поправљено или изграђено 840 метара различитих мостова. „Из Фонда

¹⁰⁴ *Вести*, бр. 49, 2. јун 1945, 4.

¹⁰⁵ *Вести*, бр. 53, 30. јун 1945, 1–2 (Извештај са III редовне скупштине Округног НО од 27. јуна 1945); *Борба*, бр. 162, 5. јул 1945, 3.

¹⁰⁶ Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944 – 1952. године*, Београд 1988, 120.

за обнову за друго полугође предвиђено је да се за савезне путеве и мостове издвоји народноослободилачким одборима на територији ужичког оркуга 1,700.000 динара.¹⁰⁷ Министарство грађевине је суму коју је добило за обнову путева и мостова (свих категорија) расподелило окрузима. Ужички крај је добио 4.300.000 динара.

И у току наредне, 1946. године, рад на обнови и изградњи путева и мостова је настављен. Према извештају са скупштине Окружног НО која је одржана 11. фебруара 1946. године, Грађевинско одељење је подигло 43 моста од дрвета, два бетонска моста, 4 гвоздена, 18 пропуста, потпорних зидова 2.385 м³, израдило 21.980 метара пута. Одељење је поправило 27 зграда утрошивши 2.293.154,94 динара. На радовима за регулацију Скрапежа ископано је преко 5000 м³, а у Турици за регулацију Ђетиње 1.850 м³ земље. „Одељење предвиђа оправку путева Ваљево – Косјерић, Ужице – Вардиште, пут Чачак – Ужице – Бајина Башта – Љубовија, као и девет окружних путева“.¹⁰⁸

У условима општег сиромаштава, народна власт је покушавала преко разних облика агитације и пропаганде да мотивише ставноништво и укључи га у обнову и изградњу земље. Подстиче се такмичарски дух и ударништво. У оквиру првомајског такмичења 1946. сумирани су резултати. У првомајском такмичењу на свим радовима у Ужичком округу било је 61.486 учесника. Остварено је 1.002.864 доброволјних радних часова, а вредност ових радова износила је 8.090.916 динара.

У време такмичења у округу је поправљено старих или изграђено нових 563 километара и 203 метра путева, а државних 64 километра и 434 метра. Подигнуто је 50 мостова у дужини од 426 метра.

Најбоље резултате постигло је Ужице. Деведесет процената становника учествовало је у такмичењу и остварило 151.419 доброволјних радних часова на раду у предузећима, надлештвима и реонима. У Срезу црногорском 5.516 учесника дало је 143.586 доброволјних радних часова. Поред осталих активности, прокопано је 12.750 метара

¹⁰⁷ Момочило Митровић, *Обнова привреде у Србији 1944–1946. године*, Токови револуције XVI–XVII, Београд 1982–83, 120.

¹⁰⁸ *Вести*, бр. 86, 16. фебруар 1946, 1.

сеских путева, а обновљено 12.750 метара. Поред тога, било је обновљено 20 километара државног пута.

У акцијама у Пожешком срезу прокопано је и поправљено 86.658 метара сеоских путева и поправљено 13.434 метара државног пута. Подигнуто је 5 нових мостова у дужини од 87 метара. У Срезу ужичком, поправљено је сеоских путева у дужини од 180 км, а мостова у дужини од 86 метара. У Златиборском срезу поправљено је 56 км сеоских путева, а такође је ангажовано људство на изградњи пута Драглица – Кокин Брод. Поправљено је 25 мостова у дужини од 200 метара. Добровољним радом у Срезу ариљском прокопано је је 11.540 метара новог пута и 180.500 м поправљено старог, а такође поправљено је мостова у дужини од 153 метра. У Срезу рачанском путеву су поправљени у дужини од 23 км.

Радна бригада од 435 омладинаца на путу Драглица – Кокин Брод остварила је од 1. априла до 8. маја 33.981 радни час, чија вредност износи у 339.810 динара.

У целом округу радило се на поправкама грађевина, школа, прокопавању канала и регулацији тока река. Нарочито су се истакли у раду, синдикална подружница у предузећу „Цвета Дабић“, ВТЗ, железничка ложионица и синдикалне подружнице просветних радника.¹⁰⁹

После завршетка дела пута Драглица – Кокин Брод и изградње великог моста на Увцу, 1947. године почела је оправка и изградња последњег дела „Патизанског пута“ од Кокиног Брода до Нове Вароши. Овај, некад каравнаски и рабацијски пут, који је често поправаљан, али никад потпуно, „више неће имати турско обележје са успонама и непотребним кривинама“. Пут је проширен и уравњан, а изграђене су и подзиде и бетонски пропусти уместо старих мостића од чамовине. Пут од Кокиног Брода до Нове Вароши, према плану, требало је да буде много бољи и чвршћи него што је био стари. Недостатак радне снаге, услед жетве и вршаја, донекле је успорио рад.

¹⁰⁹ *Вести*, бр. 98, 11. мај 1946, 1.

„Довршењем последњег дела „Партизанског пута“, Санцак и Црна Гора добили би још сигурнију везу са Србијом. Након зуавршетка овог пута, који се очекивао у јесен 1947, планирана је изградња пута од Нове Вароши преко Бистрице до Пријепоља. У току 1947. године радило се поправци моста преко Бистрице и пута од Пријепоља до Сјенице“.¹¹⁰

У оквиру „Ударне недеље за наше путеве“ у Ужичком округу је остварено 103.600 радних часова, чија је вредност износила 2.891.151 динара.

Вредност извршених радова по срезовима изражена у процентима од укупне суме иноси: у Срезу ужичком са Ужицем 22,5%, Срезу пожешком 35,6%, Срезу ариљском 11,6%, Срезу црногорском 8,9 %, Срезу рачанском 13,3% и Срезу златиборском 8,5%. Дописник *Вести* запажа, да су изостали очекивани резултати због слабе организованости и заузетости ствановништва пољским радовима.¹¹¹

Окружни комитет Т. Ужице, у свом *Билтену* за август 1946. године наводи да је Народни фронт предузео веома значајну акцију у граду (Ужицу), а то је регулација корита реке Ћетиње. „Радна организација тога посла на доброј је висини. По срезовима Фронт спроводи изградњу порушених школа и поправку путева“.¹¹²

Према плану који је доставило Министарство грађевина, у Ужичком округу је било предвиђено да се у 1946. години обнове следећи објекти: Окружни пут бр. 19/І Дружетићи – Пожега – Ариље поправком коловоза; Окружни пут број 131/ІІ Дуб – Костојевићи – Рогачуца, такође поправком коловоза; обнова коловоза на путу 122/ІІ Ариље – Радобуђа; обнови и армирано-бетоснки мост преко реке Ћетиње, који је 100% порушен за време рата, као и два моста оштећена у рату са 50%: први на путу бр. 17/І и други на путу бр. 19/І. Као што се види, кредити су поред осталог, додељивани за обнову путева, мостова, јавних зграда, школа, расадника, болница и др. Према подацима који су у

¹¹⁰ *Глас*, бр. 639, 20. јул 1947, 4.

¹¹¹ *Вести*, бр. 100, 25. мај 1946, 3.

¹¹² АС ОК КПС Титово Ужице, август 1946. К 3.

Планску комисију НР Србији стигли до 1. XI 1946. године укупно је преко Министарства грађевина у Ужичком округу утрошено преко 20 милиона динара.¹¹³

Фронтвске *Вести* бележе маја 1947. да је народ Ужичког округа „показао колико му лежи на срцу Петогодишњи план и са колико љубави и поноса прилази његовом остварењу“. Становништво је ангажовано на изградњи пута Честобродица – Косјерић, а Срез пожешки дао је 18.377 радних часова. Из Црногорског среза учествовало је преко 1000 фронтваца. Само из Месног народног одбора Сече Реке изашло је на рад одједанпут 530 фронтваца. „Срезови, месни одбори и појединци такмиче се ко ће више дати на изградњи пута...“

„Све оно што се ради: путеви, школе, задруге – подиже животне услове нашег народа и тиме чини наше људе срећнијим и културнијим, што значи да је и то у оквиру нашег Петогодишњег плана, јер план није сам себи циљ, него је његов задатак да задовољи потребе радника, сељака, народне интелигенције и сваког радног човека наше земље, све оно што томе циљу улази у план“.¹¹⁴

У току јула 1947. године поправљане су оштећене деонице пута Титово Ужице – Рогачица – Бајина Башта. Услед невремена, пут је био закрчен, а саобраћај потпуно онемогућен за кола и камионе. Фронтвци из Дуба су, не чекајући интервенцију Секције за одржавање путева из Титовог Ужица, или народне власти из Бајине Баште, сами изашли и за неколико сати рада очистили пут од навученог материјала, и оспособили га за саобраћај.¹¹⁵

Такође у току 1947. године ангажовао се већи број фронтваца на радовима на путу Пожега – Каленић – Косјерић.¹¹⁶

Поред поправке и изградњу нових путева, у ужичком крају почела су да се оснивају и транспортна предузећа. Тако је Извршни одбор ГНО у Титовом Ужицу 16. јануара 1947. године донео одлуку о оснивању Транспортне агенције, која од 11. фебруара 1949.

¹¹³ Исто. 333–335.

¹¹⁴ *Вести*, бр. 166, 8. мај 1947.1

¹¹⁵ *Глас*, бр. 649, 31. јул 1947,5.

¹¹⁶ *Вести*, бр. 175, 14. новембар 1947, 1.

године ради као транспортно предузеће за путеве, утовар и истовар робе „Трудбеник“. Предузеће је имало стално запослене раднике, а запреге су изнајмљивне од приватних имаоца. Своју делатност предузеће је обављало до 1951. године када је припојено Комуналном предузећу „Напредак“.¹¹⁷

Градски народни одбор Титово Ужице, у циљу побољшања квалитета и безбедности саобраћаја, у току 1948. године, спровео је контролу о правилној употреби, коришћењу и смештају возила. Поред тога, вршена је расподела материјала, прикупљени су подаци о стању стручног кадра, вођена контрола над утрошком и штедњом горива и мазива, а које је према плану дељено. На терену се стално спроводила контрола свих саобраћајних моторних возила¹¹⁸.

У 1949. години, на територији ГНО Титово Ужице извршена је регистрација и технички преглед свих возила. Један од важних задатака била је пуна контрола рационалне употребе возила. Настојало се да се погонски материјал што више штеди, а да то не иде на штету техничког стања возила. Но, и поред тога, нису у граду била потпуно искоришћена сва теретна моторна возила. Поред тога, у циљу одржавања приступних путева у град извршено је „чишћење осулина канала и пропуста на републиканским путевима у дужнини од 9 километара“.¹¹⁹

У годишњем извештају ОК Титовоужичке области за 1949. годину истиче се да је „саобраћај врло важан проблем, поготову што је железничка мрежа мала“.¹²⁰ Уочено је да код појединих СК постоји мишљење да је повереништво саобраћаја неко споредно, па је и кадар био слаб и недовољан. Од 16 СНО-а и ГНО-а 13 је требало да има повереништво саобраћаја, по решењу Председништва Владе НРС. Међутим, од њих 13 само у 5 срезова именован је повереник саобраћаја, ни у једном повереништву није било више од 2 службеника. Ово је недвосмислено потврђивало да се није правилно схватио значај саобраћаја, а уочени су и бројни пропусти и неправилности.

¹¹⁷ ИАУ, СОГУ, Књига записника ИО ГНО ТУ из 1947. године; *Водич Историјског архива Титово Ужице*, 387.

¹¹⁸ *Вести*, бр. 219, 2. октобар 1948, 1.

¹¹⁹ *Вести*, бр. 234, 22. јануар 1949, 1–2.

¹²⁰ АС, Ђ – 2, ЦКСКС, фасцикла 144, 1949.

У области је било укупно 85 возила, поред републичких предузећа, од којих су 32 била неисправна. Међутим, и она која су се рачунала као исправна „у ствари су дотрајала и врло често се налазе на оправци“. Пет саобраћајних предузећа локалног значаја извршила су планске задатке свега од 50 до 80%. Неиспуњење задатака није дошло само због лоших возила, већ се ни возила која су исправна нису правилно и рационално користила. Повереништва саобраћаја слабо су координирала рад са предузећима. Често се догађало да камиони иду празни, а роба лежи на истој релацији, јер нико не зна да је треба пребацити. Ремонтна служба за поправку ових кола такође је слаба. Сваки срез, па чак и понеко предузеће, имао је своје мале радионице, али са недовољно алата и стручног кадра. Дата је препорука да се изврши реорганизација и створи једна или две солидне радионице.¹²¹

Веома важно за развој друмског саобраћаја било је оснивање филијале Аутотранспортног предузећа „Ласта“ у Титовом Ужицу 1949. године, а из ње ће касније настати самостално предузеће „Ракета“.¹²²

Одржавње и поправка путева у Области такође није била задовољавајућа. Техничке секције које су до формирања Области требале да руководе овим послом, уопште нису координирале рад са СНО. Путари су у већини случајева били предратни радници и готово ништа нису радили. Дробилице и ваљци нису били довољно искоришћени, углавном због незалагања, јер је недостајало дрва и материјала, али и радне снаге. „Партијске и фронтовске организације на терену нису се заложиле да се спреми довољна количина потребног материјала на добровољној бази колико је томогло да се учини, јер за рад напутевима људе је најлакше мобилисати“.

Формирањем Обласног предузећа стање се нешто поправило. Увођењем норми и награда по нормама путари су нешто боље радили, али још увек не онолико колико би могли и требали. У Области је било 9 ваљака, али су два послата на аутопут, а два дата

¹²¹ Исто.

¹²² 20 година „Ракете“ Титово Ужице, Титово Ужице, 1969, 13–18.

војним предузећима, тако да ни њих није било довољно. Предузеће је испунио план на поправци путева са 80%.

Исто тако, били су слаби резултати на мобилизацији запрега за рад у грађевинарству и шумарству, углавном због слабе организације и незалагања. Поред тога, рабације је било тешко мобилисати за рад. Срески народни одбори добијали су планове директно од Министарства грађевинарства и шумарства, а касније и од Председништва Владе. Реализацију тих планова вршила су повереништва саобраћаја, за које је то био тежак задатак, јер нису била довољно оспособљена. Извршни одбори ослањали су се на ова повереништава, али нису благовремено контролисали извршење. Месни народни одбори и партијске организације на терену схватили су ове обавеза „као другостепени задатак и нису се много залагале за њихово извршење“, иако је ОК врло често и упорно инсистирао на његовом извршењу.¹²³

Стање саобраћаја у 1950. години, било је слично оном у претходним годинама. На IV редовном заседању ОНО Титовоужичке области, поново је истакнут значај саобраћаја и настојање да се овој области посвети потребна пажња. Имајући у виду већ истакнуту слабо развијену железничку мрежу, инсистирало се на побољшању стања на путевима. Стање републичких и локалних путева на територији Области уопште узевши, ипак је било добро. Њихова оправка је вршена у Предузећу за одржавање путева у Титовом Ужицу. План предузећа предвидео је 30. 000.000 динара, а остварен је за 24. 000.000 дин. Ваљање путева извршено је у дужини од 123.000 метара, а план није испуњен због недостатка радне снаге. У току 1950. године су „изведене и две акције друмског саобраћаја“. У пролећној је поправљено путева у вредности 7.000.000 динара, а у јесењој око три и по милиона динара. Но, ипак, стање локалних путева није задовољавајуће, те им се у овој години мора посветити већа пажња¹²⁴.

Међутим, док је одржавање путне мреже колико толико било задовољавајуће, стање возила је и даље било слабо. Исправност транспортних кола процењена је свега 50%, а

¹²³ АС, Ђ – 2, ЦКСКС, фасцикла 144, 1949.

¹²⁴ *Победа*, бр. 88, 1. фебруар 1951, 2.

путничких 48%. Техничко стање возила било је нераздвојно везано за питање несручног руковођења транспортним предузећима, управљања колима (шоферски кадар), смештајем, негом и поправком кола. Возачки кадар је по стручном знању био добар, али смештај возила је представљао проблем. Око 60% возног парка било је смештено под ведрим небом и изложено елементарним непогодама, па се тражило од среских народних одбора да овом питању посвете већу пажњу.

Овакво стање возила отежавало је срезовима превоз разне робе, житарица, пољопривредних производа, извлачења огревног дрвета за потребе градова итд. Међутим, камионски саобраћај, како по свом капацитету, тако и по свом стању, није могао на време извршити све задатке у транспорту. Тако је на пример, у Рашкој за потребе Среза Сјеничког око 30 вагона робе лежало дуже време и чекало превоз. У Прибоју, за потребе Пријепоља и Нове Вароши је дуже време такође чекало на превоз 20 вагона робе.

Евиденција о извршењу плана запрега у 1950. години била је врло слаба. План сточних запрега у шумарству остварен је свега за 18%. Главни недостатак, оцењено је, био је слаб политички рад са даваоцима запрега. „Више се водила политика кажњавања, него да се они убеди да је потребно извући дрва из шуме“.¹²⁵

Треба нагласити да су се првих послератних година јавиле велике потребе за транспортом материјала, у првом периоду у вези са обновом, а затим и изградњом земље. Затечено стање, онемогућавало је интензиван саобраћај јер се он одвија по руинираним, искључиво макадамским коловозима. Зато се јавила потреба за грађењем или модернизацијом, па и пројектовањем нових путева и деоница.

На ужој територији Србије 1948. године, пројектована је и изграђена деоница Драглица – Негбина на путу Титово Ужице – Златибор – Нова Варош – Пријепоље. Нешто касније, долази до пројетовања и градње деонице Кокин Брод – Нова Варош, што је било условљено градњом хидроелектране Кокин Брод.¹²⁶

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ 40 година путева СР Србије 1945–1985, Београд, 1985, 22.

У току 1949. на територији западне Србије гради се на путним деоницама са макадамским коловозом: Драглица – Кокин Брод – Нова Варош, Пожега – Косјерић и Сјеница – Пријепоље. Укупно је изграђено 7,3 километра. У наредној години настављена је изградња на овим деоницама, али почиње и градња армирано-бетонских мостова преко Лима у Пријепољу и преко Ђетиње код Пожеге (Лековића мост). У 1951. години, настављен је рад на деоници Сјеница – Пријепоље у дужини од 4,5 км. Забележено је да у ужичком крају до 1951. године није било ниједног метра асфалта на путевима.¹²⁷

Године 1951/52. ради се на изградњи армирано-бетонског моста преко Скрапежа у Косјерићу и започета је градња моста преко Западне Мораве у Чачку.

У току 1952. године ради се на магистралним, регионалним и локалним путевима: Магистрални пут број 5, Ужице – Пожега, Регионални пут Ужице – Локва – Каран – Косјерић, а ужичкој општини деонице: Доварје – Сењак (кроз Крчагово), Царина – Сарића осоје и деоница од Гимназије у Ужицу до изнад моста на Царини. Поред тога, одвијала се градња моста преко Увца на Кокином Броду и настављена изградња моста преко Западне Мораве у Чачку.¹²⁸

Наредне, 1953. године, путари раде на магистралном путу Ужице – Златибор – Нова Варош (пролази кроз Чајетину и Партизанске воде) и Чачак – Пожега (деонице Парменац – Чачак, Кроз Јеминску стену и кроз Пожегу). Поред тога, у току ове године радови се изводе и на магистралним путевима Пожега – Ваљево (деоница Косјерић – Ражана) и Пожега – Ивањица (деоница: Милићево Село – Ариље).

Крајем 1953. године долази до нових промена у послератном административном управљању јавним путевима Србије. Почетком 1954. године формирано је 12 техничких секција за путеве. Називи техничких секција дати су по местима њихових седишта: Београд, Ваљево, Врање, Зајечар, Крагујевац, Крушевац, Ниш, Нови Пазар, Пожаревац,

¹²⁷ Гордана Познановић, *Прилог проучавању развоја путне мреже у ужичком крају до Другог светског рата*, „Ужички зборник“, бр. 13, Титово Ужице, 1984, 257.

¹²⁸ Божидар Јовановић (рукопис); *НИН*, бр 67, 13. април 1952, 5; *Друштвена и политичка активност Савеза комуниста Србије*, Београд, 1959, 35.

Пријеполје, Титово Ужице и Техничка секција за производњу грађевинског материјала Брвеник. На челу Техничке секције у Титовом Ужицу био је инж. Секула Кнежеввић – Ђалдовић, а у Пријеполју инж. Вићентије Живковић.¹²⁹

Путевима се у ово време управља централизовано преко Министарства саобраћаја и веза РС. „Према евиденцији на простору Техничких секција за путеве Ужица и Пријеполја било је врло мало модернизованих путева, укупно од око 13,0 км од категорисаних 793 км I и II реда, што је износило симболичну модернизованост мреже путева од 1,64%“. Настојало се на да се достигне одговарајући ниво одржавања и заштите јавних путева, а затим да се настави са започетом модернизацијом и реконструкцијом коловоза и других саобраћајних објеката.

У току 1954. године градила се деоница са савременим коловозом Севојно – Титово Ужице, што је и настављено и наредне године, као и мост преко Скрапежа у Пожеги. Током 1956, поред градње на деоници Севојно – Титово Ужице, ради се на пролазима кроз Узиће, Бајину Башту, Пријеполје, Косјерић, Ражану и Јеминску стену. Значајно је напоменти да је у току 1957. године завршен мост преко Скрапежа у Косјерићу, а наредне, и мост преко Ђетиње у Ужицу. Деонице кроз Косјерић, Пожегу, Бајину Башту, као и од Титовог Ужица до Беле Земље, грађене су 1959. и 1960. године.

У пролеће 1960. године омладинске радне бригаде радиле су на изградњи аутопута Прељина – Чачак – Титово Ужице. „Дванаест хиљада младих градитеља сврстаних у 106 омладинских радних бригада из свих крајева наше Републике и 9 ОРБ из других братских република, zaloжили су део своје младости да би остварили обећање Народне омладине да ће овај пут изградити у одређеном року, како би то наше дело, дело младих, од великог привредног, економског и туристичког значаја послужило и прослави 20. годишњице социјалистичке револуције“.¹³⁰ Радни задатак био је да се изврши 80% укупних радова на овој деоници. Ширином коловоза била је 7 и планума до 9 метара. Бригаде су радиле

¹²⁹ Божидар Јовановић, н. р; Светлана Ђалдовић, *Секула Ђалдовић Кнежеввић – инжењер и пројектант путева*, Сирогојно, 2006.

¹³⁰ АС, Ђ/69, Фонд: Омладинске радне акције 1960. година.

деоницу у дужини од 27.903 км заједно са 6 грађевинских предузећа. У испуњење овог радног задатка млади градитељи уложили су 1.457.329 ефективних радних часова и својим залагањем, а с обзиром на просечно извршење норми са 150% извршили 2.185.994 норма часова што претворено у новчану вредност износило 123.859.605 динара.¹³¹

Наредних година (1961/62), Ужице је повезано асфалтним коловозом преко Чачка и Горњег Милановца са Београдом, затим Ибарским путем са Краљевом и Поморављем. Такође, истих година Ужице је спојено модернизованим асфалтним коловозом са Златибором. У овом периоду радило се и на деницама: Севојно – Расна, Пожега – Расна, Пожега – Гугаљ, Ражана – Косјерић, Бела Земља – Златибор, Нова Варош – Бистрица, Пријепоље – Коловрат, Бајина Башта – Тара – Кремна и пролазима кроз Титово Ужице, Пожегу, Пријепоље, Кремна, Биоску и Расну.¹³² Наредне, 1963. године грађене су деонице: Гугаљ – Међувршје, Бајина Башта – Криви Вир, Јокина Ђуприја – Борова Глава, Борова Глава – Нова Варош, Нова Варош – Бистрица, Пријепоље – Коловрат, Буковица – Ивањица, Перућац – Бајина Башта, као и пролази кроз Ариље и Ивањицу.¹³³

У периоду од 1945. до 1962. године било је административно управљање путевима, а средства су обезбеђивана из буџета Републике. Радило се по тачно дефинисаним плановима, где ће и шта бити утрошено. Према оцени стручњака, овај период од 20 година представља време „када се најбоље радило на одржавању путева“. У периоду од 1962. па до 1976. године, у путној привреди Србије створени су нови друштвено-економски односи. На основу Закона основана су предузећа за путеве, а међу њима је било и „Титово Ужице“. Задатак ових предузећа био је да одржавају путеве и да се брину о њиховом развоју.¹³⁴ Поред основне делатности Предузеће за путеве „Титово Ужице“ је обављало и низ дургих послова који су донекле били везани за изградњу путева и њихову експлоатацију. Тако су отворени и погони за експлоатацију камена, за производњу

¹³¹ Исто.

¹³² Божидар Јовановић, н. р; *40 година путева СР Србије 194–1985*, 58.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Исто, 70, 74, 140,

асфалтне масе, саобраћајних закона и других производа. Знатно су унапређени послови око поправке грађевинских машина и теретних аутомобила. Била је нарочито развијена делатност сервисирања возила, техничких прегледа и поправке путничких и других саобраћајних средстава. Да би унапредило свој рад у овој области, предузеће је 1964. године основало погон „Аутосевис“, чија је основна делатност била сервисирање свих врста путничких возила¹³⁵.

Мора се истаћи да је саобраћај имао осетне финансијске резултате у ужичкој општини. Био је по оствареном приходу одмах иза индустрије. Привређивање саобраћаја кретало се на следећи начин:

(у милионима динара)

Опис	1955.	1960.	1965.
Укупан приход	3,7	4,7	58,8
Друштвени производ	1,3	1,8	37,2
Доходак	1,1	1,0	31,7
Маса личног дохотка	0,6	0,5	15,0
Остатак дохотка	0,1	0,1	4,5

По питању железничког саобраћаја, од краја рата, делатност се махом обављала преко железничких станица. Са увођењем самоуправљања, и у овој области дошло је до децентрализације, па се формира Секција са седиштем у Титовом Ужицу, која је имала задатак да се брине о експлоатацији пруге. Овакво стање, било је до 1961. године, када је ужичка Секција припојена са „Железничко-транспортним предузећем – Чачак.

У периоду 1957–1962. године дошло је до пораста привредне активности у области саобраћаја, нарочито друмског и ПТТ. Вредност саобраћајних услуга у 1957. години износила је 880 милион динара, а у 1962. години већ 2.561 милион динара, што чини повећање од 1.681 милион динара (индекс = 291), или са порастом по просечној стопи од 24% годишње. Укупан број регистрованих моторних возила порастао је са 802 у 1959. на 1.479 у 1962. години.

¹³⁵ *Историја Ужица II*, 464.

Ближа структура о број возила по годинама изгледала је:

	1959.	1960.	1961.	1962.	Индекс 62/57
Укупан број моторних возила	802	1.079	1.115	1.479	184
Од тога:					
– путничка	183	288	363	465	254
– аутобуси	63	80	79	97	154
– терет. Аутомобили	271	355	335	466	172
– мотоцикли	169	256	175	314	186
– остала тешка и специј. Возила	116	164	163	137	118

Са већим темпом развоја саобраћаја, наметала се потреба за повећањем путне мреже и реконструкцијом и поправком постојеће, на чему су постигнути врло добри резултати на подручју среза.

Да би се сагледао развој и дужина путне мреже по категоријама путева дајемо следећи преглед /дужина у km/:

Категорија путева	1957	1962	Индекс 1962/1957
I реда	333	333	100
II реда	264	271	103
III реда	432	531	123
IV реда	1.147	1.581	138
У к у п н о:	2.176	2.716	125

У овом периоду изграђено је 540 километара категорисаних путева или просечно годишње 90 километара што је било од великог значаја за развој саобраћаја и целокупне привреде у срезу.¹³⁶

¹³⁶ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали за се седница.

Саобраћајна предузећа

Одмах по ослобођењу ужичког краја, поред осталих делатности почео је и развој друмског саобраћаја на овом подручју. Предузеће за одржавање путева „Титово Ужице“, које је основано 27. априла 1949. године, имало је задатак да се брине о одржавању и оправци путева и путних објеката на подручју титовоужичке области. Ово предузеће било је под АОП-ом Управе за путеве при Министарству саобраћаја НР Србије.¹³⁷

Са извесним бројем трофејних возила разних типова, кренуло се у стварање будућег саобраћајног предузећа. Једна од филијала предузћа НРС „Ласта“ била је стационирана у Титовм Ужицу, а из ње ће настати ужичка „Ракета“. Решењем Градског народног одбора од 15. новембра 1949. године формирано је Аутотранспортно предузеће „Ласта“ Титово Ужице. Забележно је да је предузеће отпочело рад са четири половна аутобуса и 10 половних камиона.

Са оволиким и оваквим возним парком било је веома тешко организовати и одржавати саобраћај у Срезу Титово Ужице. Пошто је недостајало средстава то је отежавало повећање квалитета и кванититеа возног парка у првим годинама рада. Овакво стање се задржало све до 1956. године. Од 1957. године предузеће предузеће постиже запажене успехе у свом развоју проширујући своју делатност рада у превозу путника и робе по читавој територији земље. Отвара своја представништва и пословнице у Риједи, Загребу, Прибоју, Бајиној Башти. Проширује мрежу градских, приградских, међумесних и републичких линија.

Кретање развоја превозних капацитета од 1949. до 1963. године

Година	Број аутобуса	Број седишта	Број теретних возила и	Број тона
1949.	4	104	12	36
1957.	20	636	17	74
1962.	62	2.556	74	702

¹³⁷ *Водич Историјског архива Титово Ужице*, 394.

Од 1961. године предузеће носи назив Саобраћајно предузеће „Ракета“, а наредних година на територији среза отвара своје погоне у Прибоју (1961), Бајиној Башти (1962) и Пожеги (1963).¹³⁸

Возни парк саобраћајног предузеће „Ракета“

¹³⁸ *Вести*, бр. 512–513, 30. април 1957, 8; *Вести*, бр. 821–822; 1. мај 1963, 8; *Вести*, бр. 849, 31. октобар 1963, 6; *20 година „Ракете“ Титово Ужице*, Титово Ужице, 1969, 13–18; *Тридесет година СОУР-а „Ракета“*. Од трофејног возла до саобраћајног гиганта, Титово Ужице 1979, 5–7.

Туризам и угоститељство

Подручје ужичког краја спада међу области у Србији које се одликују релативним богатством и разноврсношћу културно-историјских споменика.¹³⁹ На овом подручју пронађене су бројне предсловенске насеобине, које су требале да буду археолошки испитане. Поред тога, историјска баштина из средњег века, нарочито од времена првих Немањића, па све до пропасти српске средњовековне државе, одликовала се знатним бројем, делимично или потпуно, очуваних споменика монументалне сакралне (црквене) архитектуре. За истраживаче је посебно била интересанта архитектура и феско-сликарство ових грађевина. Подручје је такође обиловало остацима градова, утврђења и гробних некропола. Међу значајније споменике из средњег века спадају: црква у Придворици (XII век), манастир Милешево (XIII век), манастир Рача (XIII век), манастир Давидовица (XIII век), Бела црква Каранска (XIV век), манастир Ковиље, црква у Брезови (XIV век), манастир Клисуре код Ариља, црква у Ариљу (XIII век), манастир Бања код Прибоја (XIII век), манастир Сељани (обновљен 1847. године) код Пријепоља, цркве у Прилипцу (XII век) и Годовику, као други споменици који имају туристичку вредност.

Поред црквених споменика, за туристе су свакако били интересантни остаци средњовековних градова и утврђења. Међутим, ниједан средњовековни град није био сачуван у целости. Од ових објеката треба поменути „Јеринин град“ у Џурову, близу Бистрице, град Милешевац или Хисарцик, град Сјеверин (Прибој), град у Солотуши (Б. Башта), Ужички град, као и остатке утврђења у Парамуну, Рогачици, Злоступу. Из времена турске власти остале су џамије, а културну и уметничку вредност имају: Ибрахим-пашина џамија (XVI век), џамија у Вакуву, Мехмед-бегова џамија (XX век), џамија у Новој Вароши и Хасанагина-џамија у Прибоју (XVIII век). Такође, посебну туристичку вредност споменика из турског доба чине ханови. (у Пријепољу и Кремнима). Тек са ослобођењем ових крајева од турске власти, бар и привремено у време устанака, а посебно од времена кнеза Милоша Обреновића, долази до градитељске ренесансе. Из

¹³⁹ Радомир Станић, *Споменици културе Титовоужичког региона*, „Међај“, бр. 22, 23, 24, Ужице, 1990, 131–152.

периода XIX века па до Другог светског рата остали су значајни културно-историјски споменици: стара (1818) и нова црква у Ужицу (1844), Конак кнеза Милоша у Горњој Добрињи, хан у Косјерићу и Кремнима, споменици крајпуташи ратицима изгинулим у ратовима 1912–1918, спомен чесме. Након Друго светског рата, подигнут је значајан број споменика посвећен НОБ-у. Неки од ових споменика поред историјске, поседују и ликовно-естетску вредност. Од споменика, који су настали од половине XX века, значајно је напоменути: Споменик Радничком батаљону на Кадињачи, у чију је целину постављена пирамида 1953. године, Спомен дом „Бошко Буха“ на Јабуци, Спомен болница у Пријепољу итд.¹⁴⁰ Свакако најмонументалнији споменик, који је био посвећен 20-годишњици устанка, представља Трг партизана, који је грађен од 1958. до 1961. године. Трг је отворен 3. јула 1961. године, а са „спомеником Јосипу Броз Титу, Споменицом 1941. у мозаику, спомен-зградом у којој су смештени Народно позориште и Дом друштвених организација, као и другим пословним и стамбеним зградама, представљао је својеврсну споменичку културну и архитектонску вредност и целину“.¹⁴¹ Свакако не треба заборавити да је отварањем Музеја устанка 1941, који је касније проширио своју делатност и формирао се као Народни музеј, туристичка понуда Ужица постала још богатија.

Поред културно-историјског наслеђа, ужички крај је од давнина био познат као поднебље које пружа могућност за одмор, опоравак и лечење. За развој туризма свакако је погодновало што овај регион има планине са свежом климом, које су обрасле разноврсном вегетацијом. Свакако да су најзначајније планине које су омогућавале развој туризма биле: Златибор, Тара, Голија, Златар, Јавор, Јелова гора.

¹⁴⁰ И. Мисаиловић, *Географија региона Титово Ужице*, 165–167; Зоран Јанчић, *Иконе из ужичког краја*, Титово Ужице, 1984; *Ужице настанак и развој – културно-историјски преглед*, Ужице, 1995; Катарина Доганчић, Зоран Јанчић, *Црквена уметност у Ужицу XVI–XVIII век*, Ужице, 2011; Марко Поповић, *Ужички град*, Ужице, 2004; Мирослав Ивановић, *Културно наслеђе у туризму југозападне Србије*, Београд, 2009, 27–32.

¹⁴¹ Живота Марковић, Ангелина Станимировић, *Културно- историјско споменичко наслеђе Титовог Ужица*, „Ужички зборник“, бр. 19, Титово Ужице 1990, 53–104; Жељко Марковић, *Спомен на Трг 1958–2008*, Ужице, 2008.

Туризам је се развијао и пре Друго светског рата у ужичком крају, али не интензивно. Ратна разарања нису мимоишла ни малобројне туристичке објекте у овом крају. Дечје летовалиште које је борцима Рачанске чете служило за привремену болницу крајем 1941. године оштећено је. Нешто касније, у пролеће 1942. у овом објекту биле су смештене избеглице из Босне. Осим Санаторијума. Избеглице су биле смештене и по вилама на Калуђерским Барама. Туристички објекти на Тари били су тешко оштећени и 1943. године приликом бугарске казнене експедиције. Том приликом запаљен је највећи број вила, летњиковаца и сточарских колиба. После рата Тара је постала велики радилиште. Поред експлоатације шуме, која је првих поратних година била приоритетна, почели су да се постепено обнављају туристички објекти.¹⁴² На Митровцу, где је био центар за дрвосече, најпре је подигнуто више планинских кућа за смештај шумских радника, тек потом на ред је дошло обнављање зграде Дечјег одмаралишта, које је тек 1956. прорадило. Године 1952. на Тару су стигли осуђеници информбировци, а изграђене су и бараке поред потока Јеревиц. Летовалиште је обновљено и почело са радом 7. јула 1953. као хотел УДБ-е, а хотел су за одмор користили и високи функционери Србије.

Дечје летовалиште „Митровац“ на Тари

¹⁴² Илија Мисаиловић, *Развој туризма на планини Тари*. „Зборник“ – Туристичка валоризација планине Тара, Београд, 2006, 39–46.

Туристичко друштво „Тара“ које је основано 1952. године, окупљало је заљубленике природе и настојало да заједно са планинарским друштвом „Звезда“ популаризује туризам у овом крају. Друштво је уз помоћ Савеза туристичких друштава Србије почело изградњу туристичког дома на Тари, близу хотела у Шљивовици. Предузећа „Тара“ и „Звезда“ постављали су темеље угоститељског туризма. Први наменски изграђен објекат за развој туризма на Тари био је Туристички дом у рачанској Шљивовици 1956. године, а касније је ушао у састав објеката Војне установе „Тара“. Мотел „Оморика“ на Калуђерским Барама отворен је 1962. године и био је наредних година најпосећенији објекат на Тари.¹⁴³

Развој туризма у Ариљу није се одвијао жељеним темпом, али је ова мала варошица тежила да се наметне као туристичко место. *Вести* су о Ариљу 1959. године забележиле да има једну улицу по којој се одвија целокупан живот. „Кућице у воћњацима, ваздух као на Златибору, музика у хотелу „Моравица“ и две реке, Рзав и Моравица“.¹⁴⁴ Оваква идилчна слика мале вароши имала је и другу страну. Уз недовољна средства, али и недостатак довољне бриге о изгледу и чистоћи вароши успоравили су напоре Ариљаца у туристичком развоју. На састанку Туристичког савеза општине, који је одржан маја 1962. године, закључено је да се у наредном периоду мора посветити много више пажње изгледу варошице, уређењу путева, канала и дрвореда, затим изгледу школа, школских башти и дворишта, игралишта и одмаралишта „Млинарев сан“ у Шевељу. Донета је и одлука да се формира комисија за спровођење програма у коју би ушли представници Туристичког савеза, Општине, Културно-просветне заједнице, ССРН, Народне омладине, трговинских предузећа, земљорадничких задруга, наставничких колектива, ученичких организација и других органа и организација. Пошто је одлучено да ће Срески одбор Туристичког савеза додељивати награде за најбоље извршене програме, дат је предлог да и Народни одбор општине издвоји извесна средстава за додељивање општинских награда у акцији „Србија у цвећу“. Поред тога, у варошици је предвиђено попуњавање дрвореда, озелењавање

¹⁴³ Исто; С. Игњић, *Бајина Башта и околина*, 281–284; *Вести*, бр. 476. 16. август 1956, 4; Илија Мисаиловић, *Туристичке вредности Таре*, „Глобус“, бр. 10, Београд, 1978, 313–318.

¹⁴⁴ *Вести*, бр. 628, 23. јул 1959, 3.

улица и пошумљавање паркова, затим ваљање и уређење путева, и адаптација угоститељских објеката у „Вашаришту“ и ресторана „Задругар“.¹⁴⁵

Резултати на пољу туризма и угоститељства нису били задовољавајући. Угоститељство са својим оскудним капацитетима и сиромашним инвентаром таворило је неколико година. Планови о подизању новог наменског хотела у Ариљу нису се остварили, а као разлог навођено је неусвајање пројекта.

Нису се реализовали ни сви послови око хотела „Млинарув сан“ у Шевељу, који је у провој години свога постојања био права атракција за туристе. Предвиђено је било асфалтирање пута од Ариља до Шевеља, подизање камп насеља и још неких објеката. Али, од тог није било ништа. „И прође још једна туристичка сезона, без туризма, без забаве и разоноде“. Туристички савез општине постојао је, „али на папиру“. Није имао ни своје канцеларију, нити је имао запослено лице које би у сезони пружало потребна обавештења и помоћ туристима. Слика вароши по питању туризма била је суморна. Неажурност је довела да су „травњаци били пуни хартије и отпадака, украсно шибље на многим местима уништено, а парчић поред нове и најлепше зграде у варошици само је гола ледина на којој се играју деца“.¹⁴⁶ Туристички савез и Угоститељско предузеће „Голубац“ покушали су да исправе уочене недостатке и обогате туристичку понуду Ариља. У том циљу, јуна 1963. године, од Угоститељског предузећа „Јадран“ из Ровиња набављено је 20 камп-кућица. Постављање камп-кућица одмах је почело у Шевељу код Хотела „Млинарув сан“, а туристички радници оценили су да ће са овим проширеним капацитетима Ариље моћи да прими око стотину гостију у једној смени.¹⁴⁷

Ивањица са својом околином била је и пре рата позната као туристичко место. Посетиоци су доласком у ово малу варош и њену околину могли да виде камени мост са великим сводом, водопад на Моравици, Хаџи Проданову пећину у Рашчићима, Белу цркву у Брезови, Међуречје са мрестилиштем, Прилички кисељак, природне лепоте Голије, Јавора, Даићко језеро и друге занимљивости. У овај крај сваке године долазило је и до 10.000 посетилаца. Почетком 60-тих година отворено је Лечилиште ратних војних

¹⁴⁵ *Вести*, бр. 769–770, 1. мај 1962, 5.

¹⁴⁶ *Вести*, бр. 797, 8. новембар 1962, 4.

¹⁴⁷ *Вести*, бр. 827, 6. јун 1963, 8.

инвалида. Ту су били и хотели „Моравица“ и „Парк“ са 80 лежаја, а подигнут је и хотел на Голији. У Ивањици је био организован и приватан смештај где је могло да се смести око 450 гостију. Туристичко друштво „Голија“ и новоотворени Туристички биро, трудили су се да привуку туристе и да покажу све лепоте овог краја.¹⁴⁸ *Вести* су забележиле почетком јула 1963. године, да је туристичка сезона почела у Ивањици доласком првих гостију у Инвалидски дом и доласком групе од 300 Београђана. За њих је управа летовалишта организовала излете на Тичар језеро, Беле Воде, Јаков камен, Јавор, а једна група је посетила Кадињачу.

Приличли кисељак је био свакако један од најважнијих туристичких драгуља овог краја. Одмах после рата ово лечилиште је почело да се обнавља и опрема. Године 1947. успешно је завршена оправка извора киселе воде и постигнута задовољавајућа јачина. Да би се омогућила прехрана болесника и осталих посетилаца основан је Народни ресторан. Бања се налазила у непосредној близини Моравице и проглашена је за туристичко место.¹⁴⁹

Неколико година Балнео-климатолошки институт Србије, вршио је испитивања капацитета киселе воде да би се појачао њен извор и побољшао квалитет. Испитивања су дала добре резултате. Недалеко од старог извора на 39 метру дубине, откривене су нове жице воде са далеко већим садржајем природно-хемијских особина, а нарочито угљендиоксида. На овом месту изграђен је нови извор са дивним прилазом и простором за точење воде. Угоститељско предузеће „Моравица“ из Ивањице, под чијом се управом се налазио извор минералне воде у Приличком кисељаку, улагало је напоре и средстава да се ово лечилиште и одмаралиште модернизује и привуче што већи број посетилаца. Старе зграде за становање су преуређене, а простор око њих украшен цвећем. Пред рестораном је изграђена тераса за преко 300 седишта.¹⁵⁰

Златибор је свакао представљао најпознатију туристичку дестинацију западне Србије која је имала своју дугу традицију.¹⁵¹ Међутим, у току Другог светског рата знатан

¹⁴⁸ Моравички крај, фото-монографија, Ивањица, 1965; Ивањица – хроника моравичког краја, Београд, 1972.

¹⁴⁹ *Глас*, бр. 633, 13. јул 1947, 7.

¹⁵⁰ *Вести*, бр. 829, 20. јун 1963, 4.

¹⁵¹ Здравко М. Поповић, *Ужице и Златибор*, Београд, 1940.

део објеката намењених туризму био је оштећен и девастиран. Крајем маја 1945. године у Чајетини је формиран Иницијативни одбор за унапређење Златибора. Формирана је комисија која је извршила преглед и попис свих објеката и поднела извештај, из којег се види да су на Краљевој Води (од 1946. Партизанске Воде) и Палисаду постојале само три неоштећене виле, 45 оштећених 30–80% у односу на предратно стање, седам недовршених, док су три кафане, један продавница и три дрвене виле изгореле потпуно. У циљу поправке, формира се Одсек за обнову при Среском народном одбору, да би се предузеле мере да се грађевински објекти на Краљевим Водама и Палисаду доведу у исправно стање. Тешкоће је представљао недостатак средстава и грађевинског материјала.¹⁵² Да би подстакли бржи рад на обнови, грађани варошице Чајетине и околине, одлучили су да сазову скупштину ради објављивања рада Друштва за унапређење туризма „Златибор“.¹⁵³ У процесу обнове, прве поправке вршене су на Инвалидском дому, намењеном за децје летовалиште, уз помоћ средстава Министарства социјалне политике Србије. До средине 1946. године Окружни народни одбор је обновио раније бановинске зграде на Партизанским Водама.

Партизанске воде 1949. године

¹⁵² Милисав Р. Ђенић, *Златибор – туристичка панорама*, Титово Ужице, 1972, 52; Милисав Р. Ђенић, *Златиборски туризам кроз векове*, Златибор, 2003, 124; Снежана Ђенић, *Златибор, културно-историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина, 2009. 140–141.

¹⁵³ *Вести*, бр. 88, 2. март 1946, 3; *Вести*, бр. 107, 13. јул 1946, 4.

До краја 1946 године, када се завршио период обнове, на Златибору је оспособљено за коришћење само 20% предратних капацитета. Завршавањем обнове, извршене су припреме за израду петогодишњег плана. Највећи део инвестиционих средстава на Златибору и даље је коришћен за обнову туристичких објеката. Почетком 1947. године предвиђена је сума у износу од 2.000.000 динара за поправку десет вила на Партизанским Водама. Министарство финансија НР Србије, инвестиционим планом за 1948. годину издвојило је 3.000.000 за адаптацију шест вила и ресторана „Србија“, а Удружење за здравствену заштиту студената из Београда обезбедило је кредит од 200.000 динара за поправку виле „Романија“, које је добило од СНО. Међутим, услед недостатка грађевинског материјала ови објекти су завршени тек 1949. године. Све до 1951. године на Златибору је вршена поправка оштећених објеката.

У периоду када су у многим југословенским туристичким местима подизани нови хотели, на Златибору је све до 1951. године вршена проправка оштећених објеката. У вилама су отворана одмаралишта савезних и републичких органам друштвених органиација или уступана Угоститељском предузећу „Партизанске Воде“, с правом коришћења док се уложена средства не амортизују. Објекат који је много значао за даљи развитак туризма на Златибору је свакако изградња вештачког језера. Овај објекат који је пројектовао инжењер Миладин Пећинар, изграђен је уз помоћ Министарства финансија НР Србије, а грађевинско предузеће „Шарган“ из Т. Ужица је било извођач радова. Треба напоменути да су на овом објекту радили бригадири са територије целог Ужичког округа. Објекат је завршен почетком 1948. године. Првих послератних година сви туристички објекти на Златибор су, по законима о конфискацији и национализацији, прешли у друштвено власништво. Након завршетка градње језера, све до 1960. године може се рећи да је то био период стагнације. Треба подсетити да је 5. новембра 1953. године, решењем Народног одбора срезана основана Ваздушна бања „Златибор“. Њена делатност била је старање о хигијенским условима на Партизанским Водама, Палисаду, Водицама и Чајетини, одржавање паркова, вођење надзора над туристичким објектима, одржавање водовода и расвете. Ова установа егзистирала је до 1962. године, а за 9 година свога рада

унапредила је поједине делатности и може се рећи да је ужа зона Бање постала знатно уређенија.¹⁵⁴

Вести су забележиле у лето 1956. године: „И ове године падине Златибора беле се од шатора, у којима летују омладинци и омладинке из свих крајева Србије. Поред летовалишта за школску децу из Титовог Ужица, на Палисаду, Партизанским Водама и Рибници подигнути су логори одреда извидника и планинки“.¹⁵⁵

Треба напоменути да, самим тим, што су туристички радници користили старе и адаптиране објекте, угоститељство се није могло брже развијати. Туристичком привредом једино су се бавили Угоститељско предузеће „Златибор“ и Студентско опоравилиште „Ратко Митровић“, а њихов промет прилођеном табеларном прегледу би изгледао овако:

Год.		1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Дом.	Пос.	1856	2549	1732	3359	4267	4214	3618
	Ноћ.	34118	68498	37761	55841	59386	67210	65598
Стр.	Пос.	90	–	131	12	6	27	65
	Ноћ.	111	–	174	31	6	27	150

Захваљујући изванредним природним условима, и поред свих материјалних недостатака, златиборски туризам био је један од водећих у НР Србији, али је заостајао за сличним местима у Југославији и по броју страних гостију.

Видљивији развој туризма и угоститељство на Златибору доживљавају у периоду од 1960. до 1970. године. Наиме, општина Чајетина је 1960. године, усвојила дугорочне планове развоја туристичке привреде и других делатности везаних за туризам, усклађене са плановима Републике. Подршку и велику финансијску помоћ, туристичким организацијама пружале су општина и Срез Титово Ужице, радне организације са њихове територије и поједине републичке институције. Развој туризма је подстакao и све остале сродне делатности, омогућио отварање нових радних места, а Угоститељско предузеће

¹⁵⁴ ИАУ, Управа ваздушне бање „Златибор“, општи списи; Војислав Лазовић, *Ваздушна бања „Златибор“ 195–1962*, „Историјска баштина“, бр. 16, Ужице 2007, 83–93.

¹⁵⁵ *Вести*, бр. 475, 9. август 1956, 4.

„Слога“ из Титовог Ужица, после интеграције са Угоститељским предузећем „Златибор“, доноси препород угоститељству. У циљу унапређења туризма, на Златибору је почетком новембра 1962. године одржано саветовање са темом: „Проблеми туризма на Златибору“. Саветовању је присуствовао, поред Сретена Цвијовића, председника Туристичког савеза среза, и Љубо Мијатовић, председник синдиката трговинских, угоститељских и туристичких радника Југославије, затим представници Угоститељског предузећа „Златибор“ са Партизанских Вода, представници Привредне коморе среза, Туристичког савеза општине и представници друштвено-политичких организација Чајетине.

Овај сусрет искоришћен је да се укажу и позитивне и негативне појаве у туризму Златибора. Поред осталог, наведено је да на време треба почети припрему нове сезоне, а да слабости попут недостатка воде, честих прекида струје, слабих санитарних уређаја, слабо организоване мреже продавница, киоска за продају новина, разгледница треба на време отклонити. Љубо Мијатовић истакао је значај транзитног туризма. Он је напоменуо да ужички крај треба да заузме значајно место у туристичкој привреди, нарочито после завршетка изградње асфалтне магистрале Београд – Златибор и изградње пруге Београд – Бар.¹⁵⁶

Туристички савез Чајетина одлучио је 1963. године, у циљу унапређења услужне делатности, да се оснују туристичка друштва на Водицама, у Рибници, Сирогојну и Гостиљу. На састанку Туристичког савеза, који је одржан крајем децембра, препоручено је да се за време сезоне обучи изванредан број сеоске женске омладине за рад у туристичким објектима.¹⁵⁷ Послератним развојем индустрије и туризма мењао се и изглед овог поденбља, али и свакодневни живот житеља.

Да би унапредио туризам, трговина и угоститељство, перспективним планом за период 1957–1961. године, било је предвиђено знатно унапређење ове недовољне развијене гране привреде. Планирано је да се унапреди техничка опремљеност трговачке мреже, изгради складишни и продајни простор. Такође пажњу је требало посветити и

¹⁵⁶ *Вести*, бр. 797, 8. новембар 1962, 8.

¹⁵⁷ *Вести*, бр. 806, 10. јануар 1963, 8.

усавршавању организационих облика делатности, подизању стручности кадрова итд. Све ове мере биле су срачунате на то да се трговина у овом периоду оспособи да што рентабилније, савременије и повољније послује како би што боље одговорила својој економско-друштвеној улози посредника између произвођача и потрошача. Од укупно предвиђених инвестиција у ту сврху 71% је отпадало на изградњу магацинског и смештајног простора. Разлог оваквим плановима био је недостатак адекватног простора, а то је потврђивала чињеница да се више од 50% индустријске робе и пољопривредних производа ускладиштава у дотрајалим и нехигијенским просторијама.

Код угоститељства и туризма предвиђала се реконструкција и адаптација, у циљу очувања, постојећег пријемног и смештајног капацитета, његово даље проширење, побољшање техничке опремљености угоститељских објеката, подизање стручних способности запосленог особља, постепено мењање структуре, промета у правцу све јачег учешћа хране, нарочито проширењем система друштвене исхране. У том циљу на подручју среза у периоду од 1957. до 1961. године планирано је било да се уложи преко 470 милиона динара. На основу свега тога, на крају петогодишњег периода очекивало се повећање бруто продукта за 50, друштвеног производа за 94 и националног дохотка за 96%, као и повећање продуктивности рада за 16% у односу на 1946. годину.¹⁵⁸ Овакво планирање имало је своје оправдање у схватању да туризам заузима све значајније место у привреди среза. У више наврата, скупштина Туристичког савеза среза покретала је бројна питања која су требала да утичу на унапређење ове делатности. На скупштини ТС која одржана почетком јула 1962. године, поред осталог, истакнуто је да се ово подручје налази на раскрсници веома бажних путева (Сарајево, Београд, Титоград, Ваљево, долина Дрине), као да обилује и природним лепотама и значајним историјским споменицима и местима везаним за ближу и даљу прошлост и да све то потврђује да може постати значајна туристичка дестинација.

Изградњом пута Београд – Чачак – Титово Ужице – Златибор, као и даље модернизације пута према Вишеграду и самим тим повезивањем са Тјенитиштем и

¹⁵⁸ *Вести*, бр. 541, 14. новембар 1957, 3.

Дубровником, срез ће се и на тај начин повезати са највећим туристичким центрима у земљи. Поред тога, све већи број туриста пролази је кроз овај крај. У сезони само кроз Титово Ужице дневно је полазило преко 70 аутобуса, 15 путничких возова и неколико стотина малих путничких аутомобила. Уз већ потврђене природне лепоте какве туристима пружају Тара, Златибор, Перућац и друга мање позната места, перспектива се видела и у развоју ловног туризма.

Да би се туристи што лакше обавестили о туристичким потенцијалима и понуди, решено је да се већа пажња посвети служби информисања. Уочено је да на неким путевима у срезу не постоје ознаке, и да је у туристичку пропаганду до тада уложено око седам милиона динара, што је било недовољно. Закључено је да се интензивнијим рекламирањем пружи туристима могућност да сагледају туристичке потенцијале среза, а то би свакако повећало промет тргуриста. На тај начин би се и уложена средства вратила. Постепено се увиђало да се до озбиљнијег унапређења ове делатности не може доћи ако се њен значај не схвати не само у Туристичком савезу среза, већ и у туристичким савезима општина које треба да одиграју значајну улогу у повезивању са друштвима пријатеља природе, феријалцима, извидницима, школама итд.¹⁵⁹

Интензиван пораст привредне активности, личне потрошње и друштвеног стандарда у периоду 1957/62. године условио је и висок пораст робног промета код трговинских организација у срезу. Укупан робни промет повећао се са 10,8 милијарди у 1957. на 21,4 милијарде динара у 1962. години или за 98,7%. Кретање робног промета по гранам је било следеће:

- У милионима динара

- По текућим ценама

	остварено		Индекс 1962 1957
	1957.	1962.	
Трговина на мало	3.889	9.189	236,3
Трговина на велико	3.320	6.961	209,7
Задружна трговина	3.577	5.277	147,5
С в е г а:	10.786	21.427	198,7

¹⁵⁹ Вести, бр. 779, 7. јул 1962, 10.

Нарочито висок пораст робног промета остварен је код трговине на мало, што је одраз пораста личне потрошње.

Поред тога, у овом периоду предузимано је и низ других мера за унапређење робног промета, како би се што боље и потпуније задовољиле потребе потошача. Тако се из године у годину стално побољшавала снабдевеност тржишта, како у погледу ширине асортимана, тако и у погледу квалитета производа. Знатно је повећан малопродајни и магацински простор, остварен је савременији начин услуживања итд. При томе је побољшана и територијална распоређеност малопродајног простора, а предузимано је и низ мера за стабилизацију тржишта.¹⁶⁰

Вредност угоститељских услуга, исказаних кроз финансијске показатеље оствареног промета, повећала се са 690 милиона у 1957. на 1.664 милиона у 1962. години или за 14,2%. Овако висок раст промета омогућен је оствареним повећањем личне потрошње, порастом броја посетилаца и туриста, проширењем пријемних и смештајних капацитета, повећањем продуктивности рада и сл.

Поред тога на овако висок раст промета, у овом периоду, утицало је и повећање броја угоститељских организација, и то у првом реду радничко-службеничких ресторана као и остварено повећање цена.

Развоју туризма поклоњена је знатно већа пажња претходних година. Само за последње три године повећао се број посетилаца за преко 15.000, од тога страних за око 1300, а број ноћења за преко 80.000.

Међутим, иако су у протеклом периоду остварени значајни резултати у повећању пријемних и смештајних капацитета и побољшању техничке опремљености, ова привредна грана заостајала је у односу на развој осталих области, а нарочито у односу на могућности које су пружале природне лепоте овог среза.¹⁶¹

¹⁶⁰ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

¹⁶¹ Исто.

Зимски пејзаж на Златибору

Приказ развоја индустрије и извоза

Једна од основних карактеристика развоја привреде среза¹⁶² у периоду 1957–1962. године, поред већ изнетих, јесте доминантан положај индустрије према осталим областима привреде, на коју од укупно оствареног друштвеног производа отпада 53,4% и националног дохотка 53,3% у 1962. години према 48,9 односно 49% у 1957. години, као и релативно висока стопа раста производње, иако се развијала на једној далеко широј основици него раније. У посматраном периоду, друштвени бруто производ, друштвени производ и национални доходак кретали су се према следећем (у милионима динара, текуће цене):

	Бруто производ	Индекс	Друштвени производ	Индекс	Национ. доходак	Индекс
1957.	26.760	100,0	10.092	100,0	9.572	100,0
1958.	35.366	132,2	12.579	124,6	12.020	125,6
1959.	44.231	165,3	14.737	146,0	14.091	137,2
1960.	53.376	199,5	18.293	181,3	17.477	182,6
1961.	55.022	205,6	20.196	200,1	18.947	197,9
1962.	58.847	219,9	20.875	206,8	19.340	202,0

У посматраном периоду друштвени бруто производ индустрије на подручју среза повећао се са 26,7 милијарди динара колико је износио у 1957. години на 58,8 милијарди динара у 1962. години, што чини повећање за 32,1 милијарди динара односно за 120% више. Просечна стопа раста у овом петогодишњем периоду износила је преко 17%. Друштвени производ је повећан за 10,1 милијарду динара у 1957. на 20,9 милијарди у 1962. години или за 10,8 милијарди динара односно за 106,8%, што значи да је овај елемент просечно годишње растао за 15,5%.¹⁶³

¹⁶² Народна скупштина Србије на седници од 10. јуна 1957. године, усвојила је *Закон о изменама и допунама Закона о подручју срезова у НР Србији*. Према административно-територијалним изменама Срез Титово Ужице чинило је 13 општина: Ариље, Бајина Башта, Жежевица, Каран, Костојевићи, Кремна, Крушчица, Љубиш, Пожега, Равни, Титово Ужице и Чајетина. Више о томе: Раде Познановић, *Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815–1974*, „Ужички зборник“, бр. 8, Титово Ужице 1979, 117–121.

¹⁶³ ИАУ, НОС ТУ 1963, I – IX Материјали са седница.

Поред знатног пораста вредносних елемената производња је удвостручена и по физичком обиму, док је код неких производа била већа у 1962. години по неколико пута. Било је доста и нових артикала (производа) који се уопште нису производили у 1957. години на подручју нашег среза. Кретање производње појединих индустријских производа у 1957. и 1962. години било је следеће:

Грана	Производ	Јед. мере			Индекс
			1957	1962	
			1957	1962	62:57
111	Произв. ел. енергије – електроенергија	MWЃ	3.306	319.648	9.669
112	Производња угља – лигнит	тона	7.504	10.200	136
115	Обојена металургија – ваљани и вуч. произв.	„	16.888	24.095	142
116	Рудници неметала 2.магнезит – хром	„	7.658	14.732	192
		„	1.459	150	10
117	Метална индустрија – камиона – аутобуса – одливци од сивог лива и обој. метала тона 3.Санитарни уређаји -//-	Ком.	188	1.580	840
		„	135	538	398
		тона	–	275	–
		„	–	313	–
120	Хемијска индустрија – колофинијум и терпент. – бензин, вештачке смоле, форниси и др. – етерична уља – топли и хладни шолер – АТВ уље – херметик цемент – шлаујф паста Разни лепак стиропор	„	530	1307	247
		„	–	195	–
		кгр.	5.799	14.088	243
		ком.	–	56.736	–
		кгр.	–	656	–
		кол.	–	4.500	–
		„	–	2.850	–
		Тона	–	200	–
		м ³	–	5.200	–
121	Индустр. грађ. материјал – цигла – цреп – млевени и ломљ. камен – украсни камен – ломљени камен	000/к	282	4.300	1.525
		„	492	1.645	334
		м ³	1.050	3.365	320
		„	–	900	–
		„	–	637	–
122	Дрвна индустрија – резана грађа лишћара	„	5.448	6.220	114

	– ” ” четинара – фурнир – спаваћа и комб. соба – комплетан крупни кућ. нам. – комплетан ситни кућ. нам. – канцел. и школ намештај – сандуци амбалаже – грађевин. материлај – кипер каросерија – амбалажа лимена	” м ² ком. ” ” ” м ³ ” тона ”	3.565 – – 1.140 217 560 48 737 1 –	11.570 398 90 1.661 1.100 1.060 3.210 1.875 485 545	324 – – 115 507 189 – 254 – –
124	Текстилна индустрија – памучно предиво – памучне тканине – полукудельне ” – конфекција – трикотажа – чарапе – теписи – рипс, свила и др.	Тона 000/м ² ” ” тона 000/к м ² 000/м	651 5.355 115 52 – – – –	1.798 10.076 339 2.900 46 360 33.000 100	276 188 295 – – – – –
125	Индустрија коже и обуће – разне врсте коже 4.обућа	м ² 000/к	– 89 –	125 21	140 –
126	Индустрија гуме – вулканизер. обућа – гумени опанци 5.чизме	” ” ”	– – –	200 245 60	– – –
127	Прехрамбена индустрија – воћна пулпа – воћне прерађевине са шећером – воћне прерађевине без шећера – конзерве поврћа – свеже месо – месне конзерве – брашно – кекс и обланде – хлеб и пециво 6.сточна храна	тона ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	1.400 – – 10 96 188 6.466 – – –	1.264 3.780 497 806 480 600 6.087 663 824 1.185	90 – – – 500 319 94 – – –
128	Графичка индустрија 7.разни граф. производи	”	–	618	–
129	Индустрија дувана 8.ферментисани дуван	”	137	68	–

Из приказаног прегледа види се знатно повећање производње поједних артикала. Тако, на пример, у 1957. години на подручју среза произведено је свега 3.300 MWЃ електричне енергије, а у 1962. години та производња износи близу 320.000 MWЃ. У овом периоду је повећана производња угља и профила, од близу 2 хиљаде тона, ваљаних и вучених од бакра и бакарних легура за 7.200 тона, магнезита за преко 7.000 тона, камиона за 1.392 и аутобуса 403 комада. Поред тога, у металној индустрији је произведено и низ нових производа нпр. одливци од сивог лива, одливци од обојених, метала, санитарни уређаји и др, а чега је у 1962. години произведено близу 600 тона. У хемијској индустрији повећана је производња колофонијума и терпентина са 530 тона у 1957. на 1307 тона у 1962. години као и осталих хемијских производа преко 300 тона. У индустрији грађевинског материјала производња цигле повећана је за преко 4.000.000 комада, црепа за преко 1.000.000 комада итд. Повећана је и производња разних врста резане грађе за преко 8,7 хиљада м³, фурнира за 398 м³, разних врста намештаја (собног и кухињског) за преко 1,6 хиљада комада итд.

Значајно повећање производње остварила је и текстилна индустрија што је омогућено отварањем низа нових предузећа конфекције и трикотаже као и реконструкцијом постојећих ткачница и изградњом предioniце у Титовом Ужицу. Тако је на пример повећана производња памучног предива за преко 1,1 хиљада тона, памучних тканина за близу 5000 м², разне врсте конфекције за преко 2,8 хиљада м², а произведени су нови артикли као трикотажа чија је производња у 1962. години износила 46 тона, чарапа 360 хиљада комада, тепиха 33 хиљаде м² итд.

Производња коже је повећана са 89.273 м² у 1957. години на 125 хиљада м² у 1962. години. Такође, у 1962. години почето са производњом кожне обуће када је произведено 21.000 комада кожне и преко 612.000 комада гумене, која у 1957. години није произвођена.

У прехрамбеној индустрији дошло је до видног повећања проиозводње, а привредне организације нарочито су се оријентисале на увођење нових производа у процсеу производње, а који уопште нису произвођени у 1957. години, као: кекс, обланде, сточна

храна и разне воћне прерађевине. Производња свежег меса се повећала са 96 на 480 тона, конзерви поврћа са 10 на 806 тона, месне конзерве са 88 на 600 тона итд.

Посматрајући динамику кретања индустријске производње за последњих неколико година, а имајући у виду да се индустријска производња повећавала по просечној стопи од преко 17% из године у годину, у наредном периоду се очекивало (а друштвеним планом за 1963. годину и предвиђено), да се настави висок темпо пораста индустријске производње.

Поред оствареног високог пораста индустријске производње, период 1957–1962. карактерише и остварен и висок обим извоза. Само у периоду 1960–1962. године са подручја среза извезено је разних производа у вредности од 39,4 милијарди динара (по курсу 1 долар 750 динара). Остварени обим извоза у укупном извозу НРС учествовао је са око 8%. Динамика извоза по годинама била је следећа:

– у мил. динара

– по курсу 1 долар 750 дин. –

	Износ	% учешћа у извозу НРС
1960. година	15.574	8,3
1961. - // -	11.092	7,1
1962. - // -	12.722	7,4
1963. (план)	16.722	8,0

У 1961. и 1962. години испољиле су се извесне тенденције стагнације извоза. Такве тенденције испољиле су се и у извозу НРС и ФНРЈ, а што је резултат деловања неколико различитих фактора међу којима су најзначајнији промене у привредном систему и спољнотрговинском режиму, отварању међународних економских групација итд. Међутим, у 1963. години очекивало се да ће обим вредности извоза бити знатно већи у односу на рекордну 1960. годину у извозу.

Највећи обим извоза у периоду 1960–1962. година остварен је код Ваљаонице бакра Севојно, када је извезла око 37.000 тона ваљаних и вучених производа у вредности од 29,4 милијарди динара. И код ФАП-а који је извезао 138 аутобуса и камиона и 112 специјалних

возила у укупној вредности од 7,2 милијарди динара. Поред тога знатан обим извоза остварен је и код осталих индустријских грана, као у текстилној индустрији која је извезла око 2.272 м² памучних тканина, око 1 милион квадратних метара застирних тепиха, 5.000 м² персијских ћилима и сл., а у прехранбеној индустрији извезено је 117 тона концентрата, 661 тона месних конзерви, 1.235 тона стемилне пулпе, 378 тона поврћа итд.¹⁶⁴

¹⁶⁴ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали за се седница.

МОДЕРНИЗАЦИЈА СЕЛА

Пољопривреда и аграрна реформа

Током рата дошло је до уништавања материјалних добара у целој земљи: и на државним добрима, установама, индустрији, комуникацијама и др. и на пољопривредним газдинствима. Страдала је стока, пољопривредна оруђа и машине, ручни алати, економски објекти, шуме, а местимично девастирана је и обрадива површина. Да би се привредна обнова земље поспешила, основана је Државна комисија за ратну штету, са задатком да прикупи податке о целокупној штети у држави, да пријављену штету провери и процени, да изради план за расподелу репарација ратне штете, да организује рад на прибављању и сређивању података о ратној штети и води надзор над овим радом.¹⁶⁵

Ратарство. Било је пребало премостити време од краја рата до завршене обнове земље и наплате ратне штете и нормализације живота грађана. Све то, у овом најкритичнијем времену, примила је на себе пољопривреда, односно сељачки свет. Због ратних операција, на овом терену, изостала је у предвиђеном обиму јесења сетва. Затим, недостајала су оруђа и сточна запрега за обраду земље у тим послератним данима, а највише су недостајали тежаци, сељаци као радна снага (делом су били у заробљеништву, делом изгинули или онеспособљени, делом отишли са квислиншким јединицама, делом мобилисани у НОВЈ и отпослати на фронтове итд). Недовољну сетву у јесењим, требало је надокнадити у пролећним културама. Поред недостатка људи, оруђа, теглеће стоке, недостајало је и квалитетно и разноврсно семе за пролећну сетву. Стога је пролећна сетва била један од приоритетних задатака народне власти у Србији. Повереништво за пољопривреду АСНОС-а предузело је потребне мере у циљу мобилизације свих могућности за спровођење пролећне сетве. Према подацима овог Повереништва у Србији је, у погледу јесење сетве, најтеже стање било у Округу ужичком, који је ослобођен међу последњим у Србији и где је било засејано у јесењим културама испод 40% предвиђених

¹⁶⁵ Службени лист ДФЈ, бр. 25, 24. април 1945.

површина (у осталим крајевима Србије засејано је око 80–90%).¹⁶⁶ И поред свих напора крајњи резултат у пољопривреди, посебно у сетви био је незадовољавајући. У Србији је у јесен 1944. било засејано само 40% површина под пшеницом.¹⁶⁷

Да би се превладале ове тешкоће, предузете су све потребне мере да се овај задатак надокнади у пролећној сетви. Али у остваривању овог задатка испречило се, као што је већ речено, питање људске радне снаге и запрежне радне стоке. Број коња био је сведен испод половине, а знатно је опао и број запрежне рогате марве. Исто тако се постављало питање снабдевања семеном, затим пољопривредним справама, јер су недостајали потребни делови, нарочито раоници. У том тренутку на територији Србије радило је укупно 100 трактора. Предузете су мере за решавање најважнијег питања – људске радне снаге. Апеловали су на све антифашистичке организације. Спроведена је мобилизација радне снаге по селима. У сваком селу, за површину од 500 хектара, одређен је одговарајући руководилац. Органи народне власти и стручни пољопривредни руководиоци били су у сталној вези с народом и пратили извођење свих радова да би се остварила пуна сарадња извођача радова и да би се, до максимума, искористиле све могућности за остваривање што већих приноса.

Осим тога, Повереништво пољопривреде издало је апел народу Србије за пролећну сетву, у којем се истиче да је „Дужност сваког нашег становника да уложи свој труд, да обради и засеје сваку расположиву површину, да би произвео што више хране за нашу војску, становништво и стоку. На тај начин ће свако допринети да се наша опустошена земља обнови и нашем народу осигура довољна исхрана.

Да би све ово постигли морају се за овај рад заинтересовати сви родољуби и мобилисати сва наша расположива средства. У ту сврху чинимо апел на све наше становништво: старо и младо, по селима и градовима и да уложе све што могу да се ове године у нашој земљи обради и засеје свака стопа земље“.

¹⁶⁶ Ангелина Станимировић, *Обнова привреде у ужичком крају од јесени 1944. до маја 1945. године*, Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945, Титово Ужице 1989, 425–451.

¹⁶⁷ Момчило Павловић, *Српско село 1945–1952 – откуп*, Београд 1997, 24–25.

Ради лакшег и систематичнијег извођења овог посла сви народноослободилачки одбори у окрузима, срезovima, општинама и селима организовали су своје одборе за сетву.

За обраду земље у Ужичком округу подељено је 810 раоника, 163 плуга, 991 мотика, 585 српова, 89 трнокопа и 539 лопата. Оправљене су постојеће справе: вршалице, прскалице, дрљаче, раоници. Подељено је народу и 591 коњ, 196 кола, 80 пари амова и другог прибора.

Још половином јануара 1945. године Повереништво АСНОС-а за пољопривреду послало је свим окружним одборима Србије упутство за благовремену припрему пролећне сетве, у којем се наводи: „Од данас па непрекидно, уколико временске прилике и стање земљишта допуштају, сваки дан се има искористити за орање и припремање земљишта за пролећну сетву. Сточна вучна снага има се најрационалније и до максимума искористити“.

Окружним народним одборима указано је на озбиљност ситуације у коју земља може доћи у погледу будуће исхране уколико се не уложи максимум напора, умешности, ако се не ангажују све расположиве снаге да се у пролећној сетви надокнади све што је у јесењој пропуштено, због ратних прилика. Повереништва привреде и пољопривреде обезбедила су набавку сточне хране за теглећу стоку, јер је ужички крај оскудевао како у семену и пољопривредним справама, тако и у сточној храни, што је било неопходно у пролећној сетви.

Привредни одсек окружних одбора обавезао је све среске органе народне власти да организују среске и општинске одборе за искоришћавање сточне радне снаге, што указује на проблем пролећне сетве. Ови органи били су дужни да прикупе податке о броју радне стоке (коња, волова, крава), поораним и преосталим површинама за орање, расположивом и недостајућем семену и облику надокнаде за рад једне сточне запреге. Предложено је такође да се породицама мобилисаних и заробљених војника, сиромашним и породицама погинулих обаве пролећни радови без накнаде.

Извршни одбор Окружног одбора ЈНОФ-а, на седници одржаној 23. фебруара 1945. г усвојио је план ангажовања организација фронта у сетвеној кампањи. На седницама

среских, општинских и сеоских организација ЈНОФ-а, представника народне власти, АФЖ-а и УСАОС-а говорило се о значају пролећне сетве која ће се изводити под паролом „Засејати свако парче земље“ и о потреби оснивања сетвених одбора. Сетвени одбори, под руководством пољопривредних референата, и у сарадњи са општинским одборима за искоришћавање сточне радне снаге, руководили су обрадом земље и сетвом, водили рачуна о рационалном коришћењу сточне и радне снаге, расположивим количинама семена и пољопривредним справама и алатима. Овај је Одбор половином марта доставио среским сетвеним одборима посебна упутства о организацији и раду општинских и среских сетвених одбора. Предвиђено је да у сетвене одборе уђу представници ЈНОФ-а и да сваки члан сетвеног одбора што чешће буде на терену, да прати радове на обради и сетви и личним ангажовањем допринесе отклањању евентуалних сметњи и бржем напредовању радова.¹⁶⁸ „Сетвени одбори су покретачи, организатори и руководиоци свих послова пролећне сетве. Они могу и морају бити једно од основних и најјачих оруђа којим ће се добити пролећна сетва“.¹⁶⁹

Требало је обрадити и благовремено засејати око 50.000 хектара, за шта је било неопходно обезбедити већи број коњских и воловских запрега (у недостатку су упрезане и краве), пољопривредних справа и потребног квалитетног семена најразноврснијих култура. Тешкоће које су настале најбоље илуструје извештај Привредног одељења ОНО 31. 3. 1945. у којем се каже: „Услед позива људства и радне стоке у војску и на разне јавне радове, оскудева се и у једном и у другом. На терену је примећено да за плугом и дрљачом иду жене и деца а запажа се спрега вола и краве и запреге од самих крава“.

Недостатак сточне радне снаге ублажен је донекле пуним разумевањем Секције за саобраћај Команде ужичког војног подручја, које је почетком априла издала наређење свим командама места у округу и Окружном народном одбору, да се одмах изврши демобилизација свих сточних запрега и да отпусте кућама како би биле употребљене у пролећним сетвеним радовима.

¹⁶⁸ А. Станимировић, *Обнова привреде у ужичком крају од јесени 1944. до маја 1945. године*, Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945, Титово Ужице 1989, 425–451.

¹⁶⁹ *Борба*, бр. 66, 15. март 1945, 1.

На обради и засејавању 50.186 хектара, колико је било планирано у пролећној сетви, учествовало је 43.438 становника, старости од 14 до 65 година и то 61,9% женске и 38,1% мушке радне снаге. Ангажовано је 6.916 пари сточних запрега, од којих 5.603 воловских.

Преглед обрадивих површина у Округу ужичком и број сточних запрега						
С р е з	Укупна Површина ораница у ха	Површина ораница за обраду у пролеће	Сточне запреге			
			коњских	воловских	крављих	свега
Ариљски	6.946	6.404	–	778	–	778
Рачански	12.105	10.671	–	867	532	1.399
Црногорски	7.033	6.631	–	1.056	124	1.180
Пожешки	10.100	9.216	48	1.002	156	1.176
Ужички	11.492	9.618	44	1.087	226	1.357
Златиборски	7.972	7.645	48	813	165	1.026
Округ:	55.648	50.186	110	5.603	1.203	6.916

Планирано је да се обрада земље и сетва у Ужичком округу заврши за 60 дана. Једино је у Златиборском срезу сетва била у застоју и то због климатских услова, јер је у овом срезу вегетација каснила, па и радови на овом послу.

На крају пролећне сетве, према подацима Земаљске статистике Србије, током јесени 1944. и пролећа 1945. године, извршено је засејавање постојећих ораница у ужичком округу на 54.092,48 ха следећим ратарским културама: пшеница озима 5776,91 ха, пшеница јара 213,91 ха, јечам озими 244,89 ха, јечам јари 384,14 ха, раж озими 375,36 ха, раж јара 243,43 ха, овас (зоб) озими 125 ха, овас јари 12.945,50 ха, крупник 335 ха, наполица (суражица) 379 ха, кукуруз за зрно 25.962,62 ха, шећерна репа 11 ха, сунцокрет 2 ха, лан 72,50 ха, конопља 600,50 ха, кромпир 3.175,50 ха, пасуљ 106 ха и остали усеви 3.139,50 ха“.

Укупна обрађена површина била је нешто већа него исказана, јер подаци за Срез црногорски нису наведене површине под културама ражи, овса, крупника, лана и пасуља, златиборски у овсу и пасуљу, а за пожешки и ариљски у крупнику. Шећерна репа и сунцокрет су сејани само на подручју Среза пожешког, а суражица само у Ужичком и Златиборском срезу.¹⁷⁰

Почетком 1946. године такође је вршена кампања за пролећну сетву. У кампањи пролећне сетве требало је ове године одрадити и засејати два, три па и више пута веће површине земље него што је то било учињено током јесени. „Сем тога, ми се овог пролећа не можемо и не смемо задовољити сејањем насумице, као што је то често јесенас било, када је још постојало извесно оправдање да се сеје оно што је дошло под руке и када се земља није довољно обрађивала. Овог пролећа морамо водити бригу о томе да засејемо само оно што је је напотребније и најкорисније, а да семе буде што пробраније“.¹⁷¹

Министар пољопривреде у Влади ДФЈ, Васа Чубриловић, наглашава да је пољопривредној производњи за 1946. годину постављен задатак да постигне и обради по површини и по врсти биља норму из 1939. године.¹⁷² Узимајући у обзир све тешкоће које су оптерећивале пољопривреду, Чубриловић каже „да све недостатке морамо надокнадити улагањем већих напора, рационалнијим искоришћавањем људске и сточне радне снаге, као и уношењем више плана и више дисциплине у целокупну пољопривредну производњу“.¹⁷³

Ужички округ се веома озбиљно припремао за сетву. Констатовано је да прошлогодишња сетва, услед ратних прилика, мобилисања људства и недовољне организованости није успела у потпуности, што је и разумљиво. „Јесења сетва у нашем округу је успела и она се рачуна као једна од победа Народног фронта у борби за обнову

¹⁷⁰ А. Станимировић, *Обнова привреде у ужичком крају од јесени 1944. до маја 1945. године*, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945“, Титово Ужице 1989, 425–451.

¹⁷¹ „Пролећна сетва – велики и најхитнији задатак“, *Борба*, бр. 35, 10. фебруар 1946, 1.

¹⁷² Васа Чубриловић, „Задаци пољопривредне производње у 1946. години“, *Борба*, бр. 41, 17. фебруар 1946, 3.

¹⁷³ В. Чубриловић, н. р.

земље. Сетвени одбори, који постоје још од пролећа прошле године, али они овога пролећа треба да обнове и продуже свој рад. Не сме бити ни једног села у коме ови сетвени одбори не би руководили сетвом, не би се трудили да сетвени план буде у потпуности испуњен“.¹⁷⁴

Да би се постигли што бољи резултати, Пољопривредно одељење Округног народног одбора у Ужицу одржало је 25. јануара 1946, конференцију свих среских пољопривредних референата. Постављени су конкретни задаци, чије ће извршење омогућити успешно спровођење овогодишње сетвене кампање, а посебно је наглашено да треба оживети рад среских и месних сетвених одбора. То је значило да наведени одбори одмах почну прикупљање података о свим сточним запрегама које постоје у одређеном селу и срезу. Да се утврди колико има у срезу или селу плугова свих врста и другог прибора за обраду земље. Јер, треба да се сви плугови, сејачице, вејалице и остала средства, прегледају и утврди њихова исправност, како би у време сезоне могла бити употребљавана без застоја.¹⁷⁵

Поред тога месни и срески одбори морали су да обезбеде довољну количину квалитетног семена. У пролећној сетви треба развити радно такмичење, пожртвовање и ударништво.¹⁷⁶

На конференцији Народног фронта, предстваника народних власти и сетвених одбора, која је одржана 16. марта, утврђен је план да се засеје 2.788 хектара разним културама и 2.208 хектара кукурузом. Укупна површина која је требала да се засеје износила је 5.006 хектара. Планом је предвиђено да се сетва зврши за 25 дана, с обзиром на то да у срезу постоји 1.065 волујских кола и коњских запрега. Представници сетвених одбора и месних народних одбора објавили су такмичење између појединих села. „Тежња нашег народа да засеје сваку стопу, достојан су одговор онима, што се бусају у прса и вичу „нећемо да сејемо, није наше“.¹⁷⁷

¹⁷⁴ *Вести*, бр. 85, 9. фебруар 1946, 1.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Исто.

¹⁷⁷ *Вести*, бр. 91, 23. март 1946, 3.

Почетком априла 1946. године било је поорано за разне културе око 16.000 хектара од укупне површине предвиђене за пролећну сетву. Засејано је: 7000 хектара зоби, 1500 хектара кромпира, 800 хектара јечма, 600 хектара ражи, 50 хектара детелине и неколико стотина хектара поврћа.¹⁷⁸

Пролећна сетва одвијала се у свим срезovima округа. Села у Ужичком срезу са успехом испуњавају план пролећне сетве житарица, сточне хране и осталих култура. Тако је 98% земљишта поорано и за наредних 7 дана било је премашено 100% и достигнуто 120%. Нарочито је у већој количини засађена сточна храна, што је решило важно питање за идућу зиму, за исхрану стоке. У испуњавању сетвеног плана истиче се село Гостиница, где је највише засејано зоби и кукуруза. Село Севојно обратило је пажњу летњем поврћу, тако да се у долини поред реке свуда сусретале лепо уређене повртарске баште. Ово село и Поточање засејало је највећи проценат сточне репе. Посадне јединице 37. дивизије дале су на располагање за извођење сетве 15 коњских запрега са којима су се свакодневно користили сељаци без запрежне вуче. Село Равни такође се истиче у испуњавању сетвеног плана.

Семена је било у довољној количини. Пољопривредни одсек Среског одбора делио је семе преко сетвених одбора у селима. У сваком селу спроведена је организација за помоћ домаћинствима у обради земље. Сиромашним грађанима и породицама војника земља је обрађена бесплатно. Тако су у селу Биосци омладинци сваког дана орали земљу сиромашним породицама.

Становништво Среза ужичког правилно је схватило важност испуњавања плана пролећне сетве, што је велики допринос. Ма колико да је овај срез по структури земљишта пасиван потпуно се спроводила парола у селу: „Ни једна стопа незасејане земље!“¹⁷⁹

У Срезу црногорском у данима пролећне сетве засејано је око 1.494 хектара. Кукуруза је засејано 93.65% од предвиђеног плана. Укупно је, узевши у обзир јесењу сетву, засејано 90% предвиђених по плану.¹⁸⁰

¹⁷⁸ *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 1.

¹⁷⁹ *Вести*, бр. 98, 11. мај 1946, 3.

У данима пролећне сетве у Срезу рачанском радило се по свим селима да се што више пооре и засеје. Тако је од укупне површине намењене за пролећну сетву засејано 76,5 %. „Нарочито се истичу села Овчиња, Костојевићи, Дуб, Јагоштица, Растиште, Бесеровина и Луг, која су до сада постигла најбоље резултате, насејавши скоро читаву површину предвиђеног земљишта за сетву. Немање сточне хране, немање семена су у прво време били узроци због чега је сетва у прво време подбацила“.

Са истим тешкоћама у току пролећне сетве борило се село Вишесава, где је било засејано око 65% земљишта. У делу Обајгори, као и у другим селима, услед суше, услед слабе исхране стоке пољопривредници нису могли више да засеју од 65%. У селу Рачи засејано је 58%, Солотуши 60%, Јакљу 70%, Заглавку 65% сетвених површина. Добре резултате показали су сељаци на Кадињачи где није остало ни једно парче необрађене земље. Рачунало се да ће се до краја пролећне сетве бити засејано 90-95% целокупног обрадивог земљишта.¹⁸¹

У Срезу пожешком, пролетња суша, оскудица у сточној храни и недостатак семена за сетву забринули су многе пољопривреднике. Иако је стока била мршава, а земља сува, ипак се орало. Народне власти помогле су у набавци семена преко Окружног задружног савеза.

Рад око остварења сетвеног плана није био исти код свих села. Док су Горобиле, Годовик, Роге Дражиновићи и још нека села показивала много активности око обраде и сетве и помоћи сиромашним инокосним породицама, дотле су друга села изостајала.

Активним залагањем и пожртвованим радом пољопривредних одбора до 1. маја сетвени план је остварен 65%.¹⁸²

На скупштини Окружног народног одбора, која је одржана у Ужицу 26. маја 1946. анализирана је ситуација у пољопривреди. Између осталог, закључено је да је за испуњење пролећне сетве проведена потребна организација, а семе се делило преко Окружног задружног савеза. Засејано је до тада преко 90 % обрадиве земље. Залагање

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² Исто.

појединаца, пољопривредних установа и војске која је дала око 1.000 запрежних часова, било је задовољавајуће.

Све државне шуме прешле су под управу ОНО. Број поточара и стругара сведен је на најмању меру тј. од 30 стругара остављено је свега 6 сталних и 5 привремених. Према упутствима Савезног министарства шумарства и Министарства Србије израђен је петогодишњи план шумских културних радова. Предвиђено је по плану да се овог пролећа пошуми 4,5 хектара а пошумљено 45,5 хектара и на 6 хектара извршено попуњавање. Пошумљавање је вршено добровољном радном снагом масовних организација, а саднице су употребљене из расадника на Шаргану и Партизанским Водама. Засађено је преко 800.000 борових и 20.000 багремових садница.¹⁸³

Међутим, суша, почев од месеца јуна и у месецу јулу 1946, тако је неповољно утицала на приносе код свих пољопривредних култура уопште, да су очекивани приноси изостали. Од свих култура ливаде су дале најбоље приносе. Принос сена био је скоро исти као и претходне године. Добијена количина сена, уз нормалне средње приносе оваса, што није био случај те године, била би задовољавајућа за зимску прехрану стоке у брдским крајевима. Међутим, 1946. године овас је подбацио скоро у целом округу не само у зрну већ и у слами. Од свих култура уопште овас је био 1946. године најлошији усев.

Проблем исхране стоке преко зиме, у брдским крајевима срезова: Златиборског, Ариљског и Рачанског, услед суше, лоших приноса оваса, крупника и хељде, слабо развијене културе детелине поставило се на дневни ред. И ако тај проблем није био тако велики као што је био претходне године, јер су угрожене мање површине. У исто време било је крајева, нарочито у долинама око Пожеге, са врло добрим приносом сена. Било је потребно позабавити се на време том проблематиком како би се из крајева роднијих сеном у нашем округу подмириле потребе брдских крајева, где су и ливаде и остале културе дале слабије приносе.

¹⁸³ *Вести*, бр. 101, 1. јуни 1946, 1.

Приноси осталих култура такође су подбацили. За пшеницу је карактеристична доста снажна појава главнице на целој територији округа. У Стапарима, Среза ужичког, у засеоку Кућани, Негбина, Среза златиборског и другим местима било је појединих парцела засејаних пшеницом које су потпуно уништене од главнице.

Услед суше био је угрожен и кукуруз. У извесним местима Среза златиборског (Шљивовица и Негбина) сасушио се потпуно, пожњевен је и дат стоци. Принос пасуља био је врло слаб. Кромпир у брдским крајевима добро се држао. Али је и он оскудевао у влази те је и њему била потребна јача киша да би донео добар принос. Остало поврће било је у застоју. Жетва стрмних усева те године, на читавој територији округа, а нарочито у брдским крајевима, обављала се скоро читав месец дана пре него што је нормалних година.

Овакво стање жетве морало је заинтересовати и меродавне факторе, који су требали да се позабаве проблемом снабдевања Округа ужичког у целини и потребним семенским материјалом за јесењу и пролећну сетвену кампању 1946/47. године и проблемом људске прехране специјално у брдским крајевима округа.

Акција у погледу снабдевања пољопрвредника потребним и бољим семенским материјалом била је покренута месец дана раније. У извесним крајевима она је и спроведена. Међутим, баш у тим угроженим брдским крајевима она није спроведена у потпуности или никако. На месним народним одборима као дужност истакнуто је да се најхитније прикупе подаци о потребном семену свих усева уопште, а нарочито стрмних, сваки за своју територију и да те податке доставе надлежним уколико се то односило на семе које треба да се набави ван округа. Истовремено је дужност месних народних власти да већ према добијеним упутствима прикупе податке и за оно семе, којим се располагало на територији месног одбора, а за потребе свог атара.¹⁸⁴

И поред свих настојања сетва у 1946. години није остварена у планираном обиму и на време. Нису се предузеле све припремне радње, а каснило се и у набавци семена, што је

¹⁸⁴ *Вести*, бр. 109, 27. јул 1946, 3.

имало доста утицаја на смањење приноса пшенице. Због свега наведеног, 1947. године, предузимане су мере да се сетва пшенице и осталих усева обави благовремено. Прављењу сетвених планова приступило се раније. Они су брижљиво урађени и послати на време Министарству пољопривреде. При њиховом прављењу водило се рачуна да буду што реалнији, па је тражено од сваког произвођача да лично изјави колико ће те јесени засејати. Сељаци су са своје стране допринели правилности спискова пријављујући тачније величину парцела. Пријављене површине ораница биле су веће у Срезу рачанском за 7%, а у Срезу црногорском за 11%.

На територији сваког одбора било је газдинстава која су била у немогућности да узору и засеју своје њиве или што су чланови неких породица неспособни за рад, или што немају запрежне стоке и алата. Дужност је власти и грађана била је да помогну и тим лицима.

Посебан пажња 1947. била је посвећена снабдевању семеном. Требовање је извршено на време. У пролечћој акцији сетве, по добрим резултатима, нарочито се истакао Ужички срез.¹⁸⁵ Искуство из претходне године показало је од колике је важности квалитетно семе када се принос са две њиве једне поред друге, једне засејане слабом домаћом и друге засејане семенском пшеницом (банкут и пролифик) разликовао за 50% и више. Овог пута покушале су се исправити и неправилности у количини требовања семена имајући у виду колико је које домаћинство пријавило сетвених површина. Чланови сетвених комисија задужени су да прате читав процес, да се благовремено узоре, одабере добро семе, правилно подели додељена семенска роба и непрекидно извештавају о току сетве.¹⁸⁶

Ако се анализира стање пољопривреде и шумарства на територији НО среза Титово Ужице, могло се јасно видети стање и структура ове привредне гране која је била карактеристична за цело ужичко подручје. Наиме, Титовоужички срез је 1948. године имао 37.062 становника и 6.685 домаћинстава, а највећи део становништва чинили су

¹⁸⁵ ИАУ; СК СКС ТУ 34, 1947, 50.

¹⁸⁶ *Вести*, бр. 168, 26. септембар 1947, 1.

земљорадници. С обзиром на висински положај Срез Т. Ужице могао се поделити на 3 дела: планински, брдовити и брежуљкасти. Такви природни услови, где је 85% укупне површине терена чине косо положене падине са значајним делом стрмих нагиба, стварали су тешкоће приликом обраде земље. Овакав терен било је тешко обрађивати и било је потребно више времена за њихову обраду и сетву, а изискивао је и већи физички напор, радне стоке и људства. И поред уложених напора с обзиром на то да се земљиште слабије обрађивало, давало је и даје и мање приносе без обзира на квалитет самог земљишта.

Укупна површина Среза ужичког износила је 67.747 хектара, а од тога су чиниле: њиве 12.381 хектар, ливаде 9.841 хектара, воћњаци 3.152 хектара, пашњаци 14.220 хектара, шуме 23.946 хектара, вртови 50 хектара и неплодно 4.157 хектара. Према томе, јасно се уочва да су обрадиве површине чиниле 25.374, а необрадиве 42.373 хектара, што у процентима износи: обрадиве површине 37,40%, а необрадиве 62,60%. Из овога је произилази да је Ужички срез био пољопривредни, са средњим и ситним поседима, што је била карактеристика и осталих срезова овог пасивног краја.

Структура пољопривредних газдинстава у Срезу ужичком изгледале је овако:

Пољопривредних газдинстава до 1 хектара	519	7,76%
Пољопривредних газдинстава до 2 хектара	872	13,04%
Пољопривредних газдинстава до 5 хектара	2.518	37,66%
Пољопривредних газдинстава до 10 хектара	1.821	27,25%
Пољопривредних газдинстава до 20 хектара	807	12,17%
Пољопривредних газдинстава преко 20 хектара	148	2,12%

Имајући у виду наведене чињенице, да је 58,60% домаћинстава у срезу имало посед до 5 хектара, а свега 2,12% са преко 20, Народни одбор закључио је да би становништво са ових ситних и сиромашних поседа, где има много резервне радне снаге, требало да се укључи у привреду. Међутим, доцније изнети резултати и укључивање радне снаге у привреду говоре нам, да је само један незнатан део ове резервне радне снаге био укључен у привреду.¹⁸⁷

¹⁸⁷ ИАУ, Народни одбор Среза Титово Ужице 1945–1950.

На почетку 1948. године Повереништво пољопривреде Среза Титово Ужице имало је свега 4 службеника, од којих два пољопривредна и два ветеринара. У октобру месецу извршена је реорганизација повереништва и од дотадашњег пољопривредног одсека створено је повереништво за пољопривреду. На крају године Повереништво је имало 13 службеника од којих 10 пољопривредних и 3 ветеринарска. Осећала се оскудица у пољопривредним стручњацима и ветеринарима.

Међутим, без обзира на тешкоће, НО Среза је настајао да оствари планове. Према плану сетве расподела производа изгледа овако:

	Планирано	Остварено
Житарица	10.627	10.200 или 96%
Индустријско биље	93	115 или 123%
Повртарско биље	1068	1153 или 107%
Сточно биље	488	540 или 110%

Подаци нам говоре да је подбацила једино сетва житарица, а то је дошло услед новог начин поделе семена при јесењој сетви, према коме се семе давало искључиво у замену за меркантилну, а не као до тада за новац. То је имало као последицу да јесења сетва није остварена на планираној површини.¹⁸⁸ Народна власт чинила је велике напоре да обезбеди довољне количине квалитетног семена, што није увек успевало. У току јесење сетве обезбеђено је 85.080 кг семена пшенице.

Земљорадничко набављачким задругама издато је, ради замене, 7.214 кг, а остало незамењено 22.486 кг. Са Поникава је преузето 29.320 кг, а остало непреузето 23.334 килограма. Уочено је да се поједини МНО-и лоше сналазе приликом требавања и расподеле, а да су њихове процене биле нереалне.

Веома важна мера у пољопривреди, а која се првих послератних година није могла доследно спроводити, била је примена агротехничких мера. У току 1948. године на територији Ужичког среза, при пролећној сетви, употребљено је 23.500 кг разних вештачких ђубрива, што је доказивало да је СНО успео да укаже на важност употребе

¹⁸⁸ Исто.

ових ђубирва. „Употребила би се далеко већа количина да није вештачко ђубре пало под „везане цене“, а како му је цена доста висока престало се са употребом истог“.

План жетве и вршидбе на време је сачињен у СНО-у и достављен МНО-има. Међутим, овај план није се остваривао. Поједни месни одбори потпуно су се оглушили о наредбу коју је донео Ужички срески одбор. Тако је било примера, да МНО-и нису знали ни где се налазе вршалице, нити су имали икаквог „увида у потрошњи горива и мазива од стране власника вршалица, што је имало за последицу да су поједини украли веће количине горива свакако за спекулативне сврхе“.

Што се тиче воћарства, у Ужичком срезу резултати су били половични. Од планиране воћарске производње постигнути су ови резултати:

	Планирано	остварено
Јабукe	778.400	372.300
Шљиве	3,373.800	3,087.700
Ораси	52.700	55.100

Као што се види из табеле, род јабука је подбацио за 50% принос, а род шљива, с обзиром на то да је у једном делу среза био врло слаб, ипак је био задовољавајући. Принос осталог воћа, које није ни планирано, далеко је премашио, па је оцењено да је род воћа у срезу дао просечно задовољавајуће резултате.¹⁸⁹

У извештају СК КПС Бајине Баште за 1948. годину наводи се да је јесења сетва обављена 100%, али постигнути резултати нису искључиви успех рада партијске органиације, већ повољне временске прилике и велики интерес сељака за сетву. „Док је пролећна сетва остварена за 97%, а расподељено је 47.000 кг семенског материјала, јесења сетва обављена је за нешто више од 100%, а расподељено је 23% од добијеног семенског материјала“.¹⁹⁰

Касно испоручивање семена Семнског предузећа из Суботице условило је засејавање приличних површина непречишћеним семеном, мада је интересовање за

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ АС, Ђ – 2, ЦК СКС фасцикла 95, 1948.

размену семена било прилично. У извештају се критикује партијска организација која није учинила много да се популарише корист од заоравања стрништа и примена агротехничких мера, нити да побуди интерес код сељака за борбу за већи принос. Тако је у 1948. години заорано 250 ха стрништа, а принос је био приближан оном из претходне године.

Такође се замера партијским организацијама на изради петогодишњег плана пољопривреде који је „рађен из канцеларије више шаблонски не предвиђајући неких коренитих промена у пољопривреди нити узимајући у обзир све могућности развоја пољопривреде и не предвиђајући начине његовог остварења“. Недостаци плана били су недовољна координација Пољопривредног одсека са планском комисијом СНО-а. Недостатак стручњака осећао се у рачанском крају где је било свега два пољопривредна стручњака „док је остало особље стручно неуздигнуто, односно сви скоро почетници“. ¹⁹¹

План пролећне сетве 1948. године, у Срезу пожешком је на време разрађен са МН одборима и план је остварен код кукуруза са 100%, код оваса 100%, и кромпира са 90%. „Спровођење самог сетвеног плана су кочила имућнија домаћинства из села како би могли на јесен укрити стварни допринос са засејаних стварних површина“. У пожешком крају, масовне организација биле су ангажоване на засејавању обрадивих површина код оних домаћинства чији су синови били у ЈА, ратних војних инвалида, пострадалих у време рата и код породица чији су синови били на разним омладинским и фронтовским радовима.

У 1948. години повећана је оранична површина са разоравањем ливада и пашњака за 81 хектар, а разоравање се вршило „обично код имућних домаћинстава“. За јесењу сетву стрних жита било је припремљено довољно семенеске робе која је требована на основу података из извештаја МНО-а. План јесење сетве, према подацима којима је располагао Срески комитет Пожега, био је извршен на време. Агротехничке мере за већи принос су предузимане највећим делом код радних задруга а мањим делом код приватних домаћинстава. ¹⁹²

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 117, 1948.

Петогодишњи план пољопривредне производње је направљен, партијска организација је помогла нарочито на прикупљању података, ради реонирања појединих култура како би се дошло до бољег приноса у наредном периоду. У току пролећа 1948. године, уз помоћ масовних организација очишћено је 379.000 воћака, а опрсано препаратом 50.600 воћака. Акција чишћења од губаревих јаја била је у току и на терену је радило 8 бригада, које су очистиле 20.400 комада воћака и 21 хектар шуме. Поред тога, било је предвиђено прскање воћних стабала у Гугљу, Горњој Добрињи и Глумчу, где се утврдило да има највише губаревих јаја. Тада је извршено пошумљавање голети на 15 хектара од предвиђене површине, а на 35 хектара је ископано јама за шумске саднице, уз очекивање да ће се план испунити. У извештају СК истиче се да се партијске организације на селу недовољно ангажују по овом питању и да треба више да показују самоиницијативу у зависности од локалних потреба.¹⁹³

У Срезу златиборском током 1948. године, план пролећне сетве остварен је 100%, а такође и јесење 100%, али није извршен по културама како је било предвиђено. План по културама био је нереалан, а није се на време обезбедило потребно семе за поједине културе, било из локалних извора или из централизованог фонда. То је довело до тога да се добијена количину семена није заменила за меркантилну робу ни 40%, тако да је већи део површина засејан са слабијим квалитетом семена. „Помоћ партијске организације по овом питању огледала се у агитацији за испуњење плана, у настојању да се што више квалитетно добивеног семена замени и засеје и да се организује извршење сетве породицама које нису имале радне снаге“. Жетва је у Срезу пожешком обављена на време, али је вршидба каснила јер су вршалице додељене касно и биле су без мотора за погон. Анализирајући остварене резултат СК Пожега критички се осврнуо на рад партијских организација и пољопривредних органа, уз констатацију да нису довољно посветили пажње овом питању.¹⁹⁴

У Срезу црногоском план пролећне сетве 1948. године остварен је са 100%, а јесење сетве 87%. Према процени СК-а план би био потпуно остварен, али с обзиром на то да

¹⁹³ Исто.

¹⁹⁴ АС, Ђ – 2, ЦК СКС фасцикла 123, 1948.

МНО-и немају потпуни увид о засајавању свих површина, јер „поједина домаћинства имају тенденцију да укрију стварно засејане површине“.¹⁹⁵ Жетва и вршидба су и у овом срезу организоване, али док је жетва извршена на време, са вршидбом се каснило у неколико МНО-а због честих кварова дотрајалих машина. Поред тога, било је два случаја злоупотребе власника вршалица у прикривању горива и неправилном вођењу евиденције о извршеним количинама. Оба сулучаја су откривена, прикупљен материјал предат је Среском народном суду који је донео одлуку о могућој конфискацији вршалица.

Ради унапређења пољопривреде и повећања приноса одржан је један курс при СНО-у са 45 напредних пољопривредника са села. Циљ је био да се примене стечена знања за даље унапређење пољопривреде. Нешто касније курсеви су одржавани при МНО-има и кроз њих је прошло 250 слушалаца.

У циљу спровођења петогодишњег плана у Срезу црногорсом, извршена је анализа постојећег стања пољопривреде и донети закључци како даље унапређивати ову привредну грану. Уочено је, што је било карактеристика целог подручја ужичког краја, да је недостајало довољно стручног кадра. О самој пољопривредној производњи дошло се до закључка „да је сточарство у срезу врло ниског квалитета услед недовољне производње крмног биља и примитивног чувања стоке, те је у знатном проценту повећан план производње. Комитет је исто тако преко Среског савеза самоиницијативно набавио већи број овнова Сјеничке расе ради поправке домаће овце која је „дегенерисана“. По плану је било предвиђено да се у срезу више гаји овас, кромпир и раж, а мање кукуруза.“¹⁹⁶

У моравичком крају контрахирање производње семена, извршено је 97,5%. Према извешају СК-а из јуна 1948. године, на овом простору припреме за вршидбу биле су у току, а 7 гарнитура малих моторних вршалица је поправљено. Међутим, жетва се и даље обављала српом. План пролећне сетве био је остварен свега 85%, а највише је подбацио у кукурузу. Занимљиво је напоменути да је СНО Ивањице располагао једном новом великом жеталицом добијеном преко „УНРРА“, а која је лежала некоришћена од прошле године због своје величине. Због немогућности да буде коришћена на овом терену

¹⁹⁵ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фас 105, 1948.

¹⁹⁶ Исто.

упућено је писмо 10. јуна 1948. године Министарству пољопривреде „којим му се ставља на расположење за потребе неког другог среза“.¹⁹⁷

Сетвене површине у току 1947. године биле су засејане под разним културма на 10.264 , а у 1948. години на 12.357 хектара. Процент приноса у Срезу моравичком услед повећања ораничних површина увећао се за 20 – 25% .¹⁹⁸

Као што је већ истакнуто, послератни развој пољопривреде како у НР Србији, тако и у ужичком крају није се одвијао жељеним темпом. Наслеђена заосталост, штете нанете у рату и несналажење народне власти у датим околностима умногоме су оптерећивале ову привредну грану. Упоредо са аграрном реформом одвијао се и процес уситњавања сеских газдинстава. Ако се упореде подаци из 1931. године, са подацима из 1947, може се видети да је број сеоских газдинстава порастао за читавих 27% у НР Србији, а да је знатно опао број крупних поседа преко 20 хектара. „Једно од основних обележја поседоване структуре након извршене аграрне реформе јесте њен ситносопственички карактер“.¹⁹⁹

Овако уситњени поседи, посебно у пасивном ужичком крају, свакако нису били предуслов за бржи развој пољопривреде. Покушаји укрупњавања поседа, који су се догађали наредних година, нису дали очекиване резултате. Становништво је било навикнуто на своја имања и традиционални начини обраде земље, тако да су тешко и нерадо прихватане иницијативе које су долазиле од партијских организација и народне власти на терену.

Неочекиване тешкоће изазвала је и резолуција ИБ. Тачније југословнеско партијско и државано руководство оптужено је за „пораст капиталистичких елемената на селу“ и што прећуткује питање „класне диференцијације на селу“.²⁰⁰ За радне задруге у Југославији у уптужбама ИБ-а наведено је да су „измишљотина Титове клике за помоћ кулацима“ и да управо они добијају највећу помоћ у задругама. КПЈ-е је одбацивала оптужбе уз

¹⁹⁷ ИАУ, СНО Ивањица, 1948.

¹⁹⁸ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 104, 1948.

¹⁹⁹ Производне снаге НР Србије, Београд, 1953, 125.

²⁰⁰ Вера Крижишник – Букић, *Аграрно и сељачко питање у Југославији са освртом на мерђуратни и ратни период 1945–1953*, „Историја 20. века“, бр. 1–2, Београд 1989, 105; Б. Петрановић, *Историја Југославије* III, 212.

образложење да се аграрна реформа у Југославији разликује од ових мера у земљама народне демократије. Број сељачких радних задруга се повећавао, а народна власт је „јаче притиснула капиталистичке елементе на селу“.²⁰¹

Село је поднело огроман терет рата, осиромашило, а сад и да се против њега води „класна борба“. Мерама обавезног откупа, великих пореза и насилне колективизације, „упропаштавано је српско село“²⁰². Постављало се питање, ко је кулак? Зар сељаке из брдско-планинских предела који су поседовали стадо оваца и нешто земље прогласити кулацима?! Резолуцију није могао да прихвати ниједан члан партије „који је у души још био сељак“. Сељаци у пасивном крајевима, као што је овај део западне Србије, били су углавном ситни и средњи поседници, са врло мало богатих поседника. Зато је и таква врста „класне борбе“ била и штетна и непотребна, а изазивала је незадовољство народа.²⁰³

Одговор КПЈ дат је на Петом конгресу у јуну 1948. године и на Другом пленуму ЦК КПЈ, у чијем средишту разматрања је било управо аграрно и сељачко питање. У ужичком крају, незната број лица и чланова партије прихватио је резолуцију ИБ. Кроз чланство КПЈ и масовне организације Партија је подстицала патриотизам и настојање да се кроз извршење петогодишњег плана покаже спремност на извршење задатака и подршка руководству земље. У пољопривреди је то значило да не сме остати необрађених и незасејаних земљишта.

У новоформираној Титовоужичкој области 1949. године, од партијских организација се тражило да озбиљније приступе обавезама везаним за пољопривреду, јер су учени бројни пропусти. Сетва је у почетку била у потпуности препуштена стихији, јер се очекивало да ће сељаци засејати и да неће бити отпора, али се губило из вида „да се са повећањем откупа и стварањем СРЗ повећава и отпор у засејавању. Поред тога, само планирање Министарства није било прилагођено условима и приликама појединих

²⁰¹ *О контрареволуционарној и клеветничкој кампањи против социјалистичке Југославије*, књига I, Београд 1949, 364.

²⁰² Ивана Добривојевић, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945 – 1955*, Београд, 2013, 95.

²⁰³ Михаило Симић, *Дража – Броз – ИБ, непознато у познатом*, Београд, 2000, 179–180.

срезава, што је такође утицало да се план не изврши. Министарство је планирало да се у Сјеничком срезу засеје 800 ха пшенице, иако се у том срезу озима пшеница није сејала због климатских прилика. Слично је било и у Моравичком срезу. Поред тога план јесење сетве је мењан три пута, што је додатно компликовало испуњење плана и изазивало забуну. Зато се настојало да убудуће МНО-и када добију план сетве изврше његову разраду на поједина газдинства, па тек након тога да се врши контрола извршења и отпочне са агитацијом.²⁰⁴

Кад МНО-и добију план сетве разраде га на појединце, саопште и на томе се заврши, па се тек касније врши контрола извршења плана и отпочне са агитацијом. Како је испуњен план проћетне сетве показује следећа табеле:

Назив културе процент	планирано	Остварено
Укупно житарица 95,99%	90.654	87.024
Инд. биље 109,57%	1.525	1.671
Повртар. биље 85,95%	9.653	8.297
Крмно биље 118,47%	2.111	2.501
Укупно свих култура 95,71%	103.943	99.493

Што се тиче јесење сетве, план је остварен преко 85%. Разлози за неиспуњење плана били су суша и недовољне количине семена. Преостало је 100.000 кг семена које није засејано, јер је пао снег. Незасејане површине остале су код приватника, док су СРЗ испуниле план са 111%.

²⁰⁴ АС, Ђ – 2, ЦКСКС, фасцикла 144, 1949.

У жетви и вршидби није било већих тешкоћа, сем што су вршалице у већини биле дотрајале и било је честих застоја. То је успорило вршидбу, а на њихове услуге морало је да се чека.

Што се тиче унапређења воћарства, такође је мало учињено на подизању нових младих воћњака. Имајући у виду да за подизање воћњака треба дужи периду, Обласни комитет је закључио да се овом питању мора прићи озбиљније. Да би се побољшало стање у воћарству било је нужно да се у сваком срезу отвори расадник, што није било учињено. У току 1949. године укупно је засађено 41.648 воћних садница, углавном код СРЗ и пољопривредних добара. На територији Области нису се могле обезбедити саднице, већ су се набавиле са стране. Према процени постојећег стања, закључено је да ће за идућу годину моћи да се обезбеди око 250.000 садница. Поред ових проблема, велике штете воћарству нанео је губар, „не само у роду већ и у дрвећу, јер се извештан број стабала осушио“. Борба против губара је вођена читаве године, али је и она била кампањска и недовољно ефикасна. Од предвиђеног плана чишћење од губара извршено је свега 13%²⁰⁵.

Јесења сетва у Области 1950. године извршена је у потпуности и у поређењу са претходном годином засејано је више око 500 ха. Исто тако, више него икада извршено је дубоко орање на преко 6.000 ха. Употребљено је преко 50% више вештачког ђубрива него раније. У воћарству су вршене масовне сеоске акције окопавања воћака, механичког чишћења, кречења и прскања. Засађено је 86.527 комада нових садница на задружном сектору и 237. 000 у приватном.

У развоју сточарства најмање је постигнуто. Било је настојања да се обезбеди сточна исхрана кресањем лисника и откупом сточне хране од оних који су имали вишак, затим замена приплодне стоке са републичких фарми (коју су морали смањити ради исхране), за слабију стоку код задруга и најзад, вештачког осемењавања оваца ради побољшања расе. Број угинуле стоке у поређењу са претходном годином смањен је са 9631 на 5929 грла, или у вредности од 32.000 000 на 20. 000 000. Одржано је око 300 предавања из области пољопривреде, на којима је присуствовало око 12. 000 посетилаца.

²⁰⁵ Исто.

У воћарству се и у току ове године није отворио довољан број локалних расадника, а било је познато да је овај крај погодан за развој воћарства. Критика је упућена и стручном кадру који је више времена проводио у администрацији него на терену.²⁰⁶

На VII проширеном пленуму Среског одбора Социјалистичког савеза, који је одржан 15. јуна 1957. године, анализирано је стање у пољопривреди. Састанку је поред чланова пленума, председника општинских одбора Социјалистичког савеза, председника народних одбора општина, секретара општинских комитета Савеза комуниста и чланова Управног одбора Среског савеза земљорадничких задруга, присуствовао и председник Савезне народне скупштине Петар Стамболић.

У свом говору Петар Стамболић је, поред осталог, истакао „да су се у разговорима и дискусијама о унапређењу пољопривреде са највише искуства појавили другови из развијенијих пољопривредних крајева. Све ове форме, искуства и резултати рада на овој линији у пољопривреди јаче су се манифестовали у развијенијим пољопривредним реонима, али то не значи да се и у реонима који немају такве природне услове не могу постићи исто тако добри и значајни резултати. О томе говоре и успеси који су постигнути у овом вашем и још неким другим сличним срезовима. А све то заједно значи да је пракса потврдила и потврђује правилност наше политике у пољопривреди. Ми смо прве успехе постигли. Ми нисмо отишли тако у ширину али је значајно да су ти први резултати постигнути, да су на здравим основама и на зрелим принципима што гарантује могућност даљег успеха и бржег развоја“.²⁰⁷

У свим дискусијама се истицало да материјална средства треба давати развијенијим крајевима, јер ће она тамо најпре дати резултате. Међутим, не треба запостављати и пасивнија места и да пољопривреду треба развијати у свим крајевима, што ће омогућити бољи живот људи. Такође, не треба губити из вида чињеницу да је у предратној Југославији пољопривреда била слабо развијена, а да после рата није било услова за њен

²⁰⁶ АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

²⁰⁷ *Вести*, бр. 520, 20. јун 1957, 1–2.

бржи развој. „Поред тога, могућност запослења људи са села, велики одлив радне снаге са села није стимулирао људе да запну на своме имању“.

Исто тако је истакнута могућност да се кроз цене, користећи конјуктуру на тржишту, са мало пољопривредних производа добије довољно средстава за живот, такође није стимулисала пољопривредну производњу. Систем откупа био је такав да није подстицао развитак пољопривреде. На све то негативно је утицала и нестабилност цена на тржишту. Затим, две аграрне реформе које су спроведене уносиле су извесно колебање код сељака, што је утицало да се они недовољно ангажују у производњи. Као што се види, било је више фактора који су успоравали развитак пољопривредне производње.

Да би се убрзао развитак пољопривреде, оцењено је на пленуму да треба поћи, као у случају индустрије, од „највиших техничких и других достигнућа која су у свету до сада позната“. То се мора учинити ако се хоће брз успех у развоју пољопривреде, што је наравно изискивало и велика материјална средства. „Постоји више начина развоја пољопривреде у свету, али ми смо се оријентисали на развитак пољопривреде преко задругарства. Ми идемо са друштвеним средствима, али у заједници са индивидуалним сељаком“. Тај принцип је претходних година доносио одређене резултате.

У свом излагању Петар Стамболић је подсетио на једно веома важно питање за даљи развој пољопривреде, а то су путеви. Незразвијена путна мрежа у селима могла је да задовољи потребе мале пољопривредне производње. „Али ако се та производња сутра удвостручи, ако се жели квалитетан производ изнети на тржиште, онда је то немогуће без добрих путева и саобраћајних средстава“. Свакако да је ова сугестија била на месту с обзиром на веома лошу путну мрежу у овом делу Србије.

И овом приликом је подвучено да у овом крају доминира воћарство и сточарство и да оријентација треба да буде на повећању производње у тим гранама. Важно је да се пронађу облици сарадње задруга и индивидуалног сељака. Општа је оцена била да треба размотити могућност подизања платажа, али и направити рачуницу да ли можемо ићи у кооперацију на мањим површинама. Једном речју, требало је пронаћи разне форме

кооперације држећи се основног принципа да се средства не дају као дотација, већ да се кроз повећану производњу врате увећана, а и да сељак добије што више производа.

Крупну улогу за даљи развој пољопривреде имало је и благовремено формирање цена. Наглашено је да се трговина „мора тако поставити да кроз цене стимулира повећање производње, а она за то има услова“. Такође, и прерађивачка индустрија може и треба да утиче на повећање производње. Све ове мере донеће користи и трговини кроз повећани промет, прерађивачкој индустрији кроз обезбеђење довољних количина сировина, али и пољопривредницима веће приходе.²⁰⁸

Реферат о неким проблемима у раду земљорадничких задруга и других пољопривредних организација на унапређењу пољопривреде среза поднео је народни посланик Савезног већа Савезне народне скупштине и члан Секретаријата Среског одбора Социјалистичког савеза Мирко Поповић.

Он је истакао да је у односу на југословенски просек, пољопривредна производања Ужичког среза знатно заостала, али да постоје велике резерве за интензивирање пољопривреде у срезу. „Наш основни задатак је да повећамо приносе на постојећим површинама, продуктивност по грлу стоке, воћном стаблу, преко вештачких ђубрива, бољег квалитета стоке и воћних засада и других агротехничких мера, односно да повећамо приносе путем већих и добро организованих материјалних улагања“.

Читав дотадаши развитак у пољопривредној производњи показао је да основни носилац повећаног материјалног улагања у пољопривреду не може да буде индивидуални пољопривредни произвођач, пре свега, због уситњености поседа који онемогућава апсорбовање већих друштвених средстава која треба уложити. Он то не може да буде ни због његове опште оријентације на повећање стандарда који у старој Југославији био сведен на минимум. „Основни носилац даљег унапређења пољопривреде остају земљорадничке задруге, задружне економије и крупна пољопривредна добра“.

²⁰⁸ *Вести*, бр. 520, 20. јун 1957, 1–2.

Једино су они у стању, нагласио је Мирко Поповић, да прихвате материјална средства и да их кроз кооперације са индивидуалним произвођачем најбоље искористе и тиме повећају доходак задруге и стандард индивидуалног сељака. То је значило да економско удруживање задруга са индивидуалним произвођачима кроз различите форме кооперације мора бити повезано са повећаним приносом и повећаном пољопривредном производњом уопште. „На такав пут унапређења наше пољопривреде и социјалистичког преображаја села кренула је, у прошлој години, читава наша земља. Иако у тежим условима, у планинским крајевима, и наш Срез је у прошлој години постигао у томе извесне резултате. Основна оријентација земљорадничких задруга била је на унапређењу производње у воћарству и сточарству“. Резултати на унапређењу пољопривреде, и поред свих тешкоћа, ипак су били видљиви. У оквиру земљорадничких задруга на територији среза подигнуто је 186 хектара плантажних воћњака у величини од 5 до 14 хектара. Од тога: на социјалистичком сектору 64 хектара и 122 хектара у кооперацији са индивидуалним произвођачима. Ова врста кооперације показала се као врло добра форма удруживања на унапређењу воћарства. „Индивидуални произвођачи, без резерве и са великим економским интересом, пришли су овој врсти задружне делатности. За подизање плантажних воћњака већ сада постоји интересовање на читавој територији среза“.

Друга крупна акција у воћарству предузета је на његовој заштити од разних болести и штеточина. У току 1956. године набављено је 47 моторних прискалица са капацитетом од 100 до 200 литара и опрскано је 225.000 воћних стабала што је чинило 8 одсто од укупног броја родних стабала у срезу, док је у претходној, 1955. години опскано само 140.000 стабала. Упоредивши ове податке јасно је да су резултати били повољни. Произвођачи су сагледали корист заштите воћњака, а проблем је био само у обезбеђењу материјалних средстава за набавку заштитене опреме и материјала.

Подизање плантажних воћњака одвијало се врло споро, а то су говорили подаци да су они заузимали свега 4,2 одсто од постојећих површина под воћњацима уопште. Да би се значајније унапредило воћарство, истакао је Мирко Поповић, „у наредних пет година морали бисмо да подижемо просечно 1000 хектара оваквих воћњака годишње на државним добрима и кроз кооперације, да бисмо под плантажним воћњацима крајем 1962.

године имали 30 одсто од садашњих површина“. Он је сматрао да за такву акцију има довољно расположивих површина и да би се могла обезбедити и потребна материјална средства. Плантажни воћњаци претходних година подизани су углавном само на подручју НО општине Ариље, што је било разумљиво с обзиром на природне услове и развијеност воћарства у томе крају. Међутим, за даљи развој воћарства у срезу било је потребно да и остали НО општина и земљорадничке задруге следе овај пример. Дотадашња скуства су показала да је најбољи начин за подизање плантажних воћњака – кооперација задруга са индивидуалним произвођачима.

На пленуму је оцењено да је ниске приносе у ратарској производњи могуће повећати само уз свестрану сарадњу задруга и индивидуалних произвођача. Али, било је важно да земљорадничке задруге кроз уговорне односе убудуће покажу много више иницијативе у набавци и производњи квалитетног семена, обезбеђењу потребних количина вештачког ђубрива, пружању стручне и материјалне помоћи у примени савремених агротехничких мера. Овом приликом разматрано је и питање даљег развоја уговорних односа у производњи кромпира.

У срезу претходних година нису детаљније разматране могућности наводњавања извесних мањих подручја око Бајина Баште, Пожеге и Ариља, где постоје услови стварањем мањих пумпних станица. Ренатабилност оваквих улагања требало је посебно проучити и према томе оценити њихову сврсисходност.

Као један од приоритета такође је истакнуто да треба постигнути ниво промета пољопривредним производима у земљорадничким задругама даље развијати и повећавати. Међитим, задруге су располагале врло малим магацинским простором, недовољном амбалажом, превозним средствима, што је представљало основни проблем када се говорило о обезбеђењу производа од пропадања. Није био редак случај да када воће роди, земљорадничке задруге откупљене количине смештају под отвореним небом у двориштима задруга, што је свакако утицало на пропадање производа и смањење прихода задруга. Проблем је представљала слаба или никаква амбалажа у транспорту, недостатак превозних средства и слично. Нерентабилни погони су такође представљали крупно оптерећење за даљи развитак и напредак земљорадничких задруга. Они се најчешће

одржавали због притиска задругара, иако је било очигледно да неки од њих немају никаваких објективних улосва за постојање.

Референт Мирко Поповић указао је и на слабости садашњем платног система и предностима новог система награђивања, који су већ биле увеле неке земљорадничке задруге у Србији. При том би друштвене организације: Социјалстички савез, Савез комуниста и друге требале да пруже конкретну помоћ Среском савезу и управним одборима задруга у спровођењу тока система.

Једно од горућих питања пољопривреде било је питање усавршавања кадрова. У том циљу су организовани курсеви и семинари. У току 1957. године одржан је двадесетодневни семинар на којем је било 42 управника земљорадничких задруга. Кроз једногодишњу задружну школу при Главном савезу НР Србије, било је предвиђено да прође 25 управника, а у 1957. години 5. Кроз организовање семинара, курсева, даље школовање, постављање пољопривредних стручњака ниже и више спреме и других економски образованих кадрова, овај проблем би се постепено ублажио. Срески савез стипендирао је 13 ученика Средње економске школе, а које су били планирани за рад у задругама. На подручју среза било је укупно 28 агронома и 44 пољопривредна техничара, што је несумњиво мало. Од тога је у задружним организацијама било само три агронома и 10 пољопривредних техничара. Ово питање, било је делом повезано и са награђивањем пољопривредних стручњака уопште, а посебно стручњака у задругама.²⁰⁹

²⁰⁹ *Вести*, бр. 520, 20. јун 1957, 3–4.

Копање кромпира на задружном имању на Златибору

Бајина Башта – Огледна станица 1957. године

Засејавање ливада вештачком травом у косјерићком крају

Аграрна реформа и формирање задруга

Аграрна реформа састојала се у томе да се одузима „земља крупним капиталистичким елементима у пољопривреди“, а с друге стране даје „ситним и сиромашним сељацима“. Тиме су могли да се ударили темељи социјалистичког сектора у пољопривреди.²¹⁰ Промена аграрне структуре извршена је аграрном реформом, а „ликвидација крупног поседа имала је изражено политичко значење“.²¹¹

Никола Гаћеша наглашава да је „комунистичка аграрна реформа 1945–1948. дала сељацима земљу у приватно власништво, али је истовремено под њеним окриљем текао процес експропријације слободног сељачког земљишног власништва у виду стварања сељачких радних задруга“.²¹²

Министарство аграрне реформе и колонизације, донело је Правилник о образовању и пословању аграрних судова при окружним народним одборима. У сваком окружном месту образован је Аграрни суд, чија се надлежност поклапа са територијом округа. Почетком 1946. године, на предлог Окружног народног одбора, министар за колонизацију поставио је за чланове Аграрног суда: Петка Радовановића, земљорадника из Маковишта, Срез црногорски, за председника, Тихомира Зекановића земљорадника из Полошнице, Срез црногорски и Радоја Миливојевића, правника из Гостинице, Срез ужички, за чланове.²¹³

Иако у Ужичком округу није било великих поседа као у другим деловима земље, изван број је ипак био евидентиран. Према подацима с почетка 1946. године у Ужичком округу има 255 поседа, који потпадају под удар аграрне реформе са укупном површином од 8.763 хектара, 57 ари и 26 квадратна метра. Од ових поседа је 175 са укупном површином од 2.522 хетара 42 ара и 28 квадратних метара власништво је

²¹⁰ Љубо Божић, *Аграрна политика са основима земљорадничког задругарства*, Сарајево 1960, 291.

²¹¹ Љубодраг Димић, *Србија 1804–2004, (суочавање са прошлошћу)*, Београд 2005, 88

²¹² Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији*, „Југословенска држава 1918–1988“, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999, 325.

²¹³ *Вести*, бр. 80, 5. јануар 1946, 1.

неземљорадника; 76 поседа власништво су земљорадника, а 4 поседа са површином од 1.659 хектара и 50 ари власништво су једне цркве и 3 манастира.²¹⁴

У округу се одржавају аграрне расправе које су имале за циљ да утврде величину поседа и да ли се њихови власници баве земљорадњом. Почетком фебруара 1946. одржана је аграрна расправа у Горњој Добињи за поседе Павла Поповића, бившег судије, Божицара Арсића, свештеника и Тихомира Јанковића, ливца. Током расправе, сељаци су доказивали да се Поповић никада није бавио земљорадњом, већ је једини његов посао био да „обилази раднике и издаје наређења“. За свештеника Божицара Арсића, интересенти су се сложили да му се „остави законски минимум од 3 хектара“. Занатлија Тихомир Јанковић добровољно је прихватио да му се остави 3 хектара.²¹⁵

У исто време одржана је аграрна расправа у Трипкови, где је „народ прогласио за неземљораднике“ Драгоја Стојановића трговца из Београда, као и Тихомира и Бранка Вукомановића, индустријалце из Ужица. „Њихова земља је раздељена сиромашним аграрним интересентима“.²¹⁶

У Шљивовици је одлучено да се од Радована Лекића чији посед износи 47 хектара одузме 23, јер је био „дрноберзијанац у току рата“. Земља је у Шљивовици одузета и Петронију Зорзићу, као неземљораднику и преминулом Раши Милојевићу, бившем адвокату. Влајку Чарапићу из Ужица, такође као неземљораднику одузето је 29 хектара земље.²¹⁷

У појединим селима услед несналажења и самовоље долазило је до безакоња и анархије. Тако је готово уништена црквена шума у Годовику. „Месни одбор у Годовику и Милићевом Селу, да удовоље народу, исекли су 280 м³ дрва из ове шуме, да не би исекли из приватних шума“. Након ове неконтролисане горосече, „шума даје изглед пустиње“,

²¹⁴ Глас, бр. 164, 18. јануар 1946, 3.

²¹⁵ Вести, бр. 86, 16. фебруар 1946, 6.

²¹⁶ Вести, бр. 86, 16. фебруар 1946, 6.

²¹⁷ Вести, бр. 87, 23. фебруар 1946, 2.

забележио је дописник *Вести*. Током аграрне расправе, о имању годовичке цркве, решено је да се од 68 хектара, храму остави само 5.²¹⁸

Аграрна расправа која је одржана 22. фебруара 1946. у Пожеги решавала је питање неземљорадника Михаила и Момчила Радовића, Милице Попс Драгић и Драгомира Шуњеварића. Присутни интересенти доказивали су да се поменута лица нису бавила земљорадњом, већ су само долазили да би прикупили приходе. Највише оптужби изречено је за Драгомира Шуњеварића, учитеља. Њему је стављано на терет да је за време окупације сарађивао са Миланом Недићем, да се „бацао блатом и клеветам на братски Совјетски Савез и пропагирао Хитлеров „нови поредак“²¹⁹. Због тога је на збору једногласно захтевано „да му се због таквог његовог рада не остави ништа“.²²⁰

Аграрни суд ОНО у Ужицу донео је одлуку о одузимању земље велепоседницима и неземљорадницима: Милуну Илићу из Засеља 26 хектара; Божидару Арсићу, свештенику из Пожеге 4,5 хектара; Тихомиру Јанковићу 5 хектара; Влајку Кнежевићу из Богданице 17 хектара; Александру Николићу из Ужица 12 хектара; Здравку Тодоровићу 13 хектара; Радосу Марићу из Севојна 5 хектара; Славку Јовичићу 6 хектара; Радмили Цвркотић из Косјерића 5 хектара; маси Драгомира Рајића 10 хектара; Андру Станићу 3 хектара; Видосави Поповић 6 хектара; маси Јанићија Рашковића 10 хектара; Добринки Марић 8 хектара; браћи Кукољац 14 хектара; Милану Пупићу из Београда 9 хектара и вила; Обраду Протићу 7 хектара; Миленку Јездимировићу из Семегњева 9 хектара; Олги Пржуљевић 67 хектара; Петронију Зорзићу 8 хектара; Алекси Луковићу из Неготина 10 хектара и манастиру Клисуре, Срез ариљски 170 хектара.²²¹

И поред извршене аграрне реформе стање у пољопривреди није се поправило у жељеном обиму. Неколико поратних година у ужичком округу биле су обележене пре свега борбом да се становништво снабде најнеопходнијим намирницама, да би се пре свега спречила глад. Нова власт настојала је да појачаним политичко-агитационим

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ Према казивању старих Пожежана, Д. Шуњеварић је за време рата са делегацијом обишао Украјину и Винуцу, а ову посету је организовала Недићева влада.

²²⁰ *Вести*, бр. 89, 9. март 1946, 2.

²²¹ Исто.

деловањем преко парола „да се земља додели онима који је обрађују“, придобије шире слојеве становништва. Сама подела земље сељацима није гарантовала и рентабилност њихових поседа. Осиромашено село, без потребне количине пољопривредних алата, хемијских средстава и квалитетног семена у довољним количинама, споро се опорављало.

Задруге

По селима се после коначног ослобођења приступило обнављању старих и формирању нових задруга.²²² Органи нове власти, уз помоћ партијских организација и руководства, раде на оснивању нових задруга и коренитој реорганизацији оних које су преживеле окупацију.

„Наше село не може се ослободити вековне економске и културне заосталости, нити се наша пољопривреда може хитно унапредити без савлађивања распарчаности инокосног сељачког газдинства, без преласка са ситне робне производње на крупно задружно пољопривредно газдинство, које примењује модерну технику, то јест без социјалистичког преображаја села“.²²³ Сматрало се да ће оснивањем задруга „оне бити озбиљан чинилац у сузбијању шпекулације и ограничавању капиталистичких елемената на селу“.²²⁴

У ужичком крају, на првој Окружној скупштини 14. јануара 1945. године било је говора о задругарству.²²⁵ Одлучено је да се обнављају старе и оснивају нове задруге разних врста: набављачке, радничке, занатлијске и чиновничке.²²⁶ Већ у зиму и пролеће 1945, године у свим срезовима активно се ради на оживљавању задругарства у складу са измењеним привредним и друштвно-политичким условима. Срески и општински народноослободилачки органи појачали су своју активност у консолидовању задружних

²²² Млађен Петровић, *Кратак преглед развитка сељачких радних задруга*, Алманах шездесетогодишњице задругарства Србије 1894–1954, Београд 1954, 63–66.

²²³ *Развој сељачких радних задруга НР Србије 1945–1950*, Београд 1951, (Из резолуције II пленума ЦК КПЈ), 3.

²²⁴ Исто, 12.

²²⁵ ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај о раду Окружног НОО.

²²⁶ Ж. Марковић, Ужички округ у рату 1944–1945, 227–231.

организација. У првој половини 1945. године, организују се скупови задружне скупштине на којима се објашњавају циљеви и задаци задруга. До 1. априла 1945, у округу је био 102 обновљене и новообразоване набављачко-потрошачке задруге: Срез ариљки 16, Срез златиборски 15, Срез пожешки 25, Срез рачански 14, Срез ужички 20, Срез црногорски 12.²²⁷ У Ужицу су основане: набављачко-пекарска и крзнарско-кројачка задруга. Проширена је бивша чиновничка задруга у Радничко-службенику набављачко-потрошачку задругу са 600 чланова. Процес обнављања и оснивања задруга резултирао је обнављањем 50 старих и 78 формираних нових набављачко-продајних задруга у округу.²²⁸

На иницијативу Окружног народног одбора 22. априла 1945. године сазвана је скупштина на којој је основан Окружни савез земљорадничких набавно-продајних задруга са 128 чланица. У току 1945. године добављено је или добијено 371 вагон робе, у вредности од преко 35,5 милиона динара, откупљено је око 276 вагона пољопривредних производа, у вредности од око 14 милиона динара. До краја те године број набављачко-продајних задруга по селима округа порастао је на 143 земљорадничких и 6 радничко-потрошачких. У Задруге је учлањено 24.000 домаћинстава, тј. 92% од укупног броја домаћинстава.²²⁹

Оснивање Окружног задружног Подсавеза било је корак даље у јачању задружног покрета. Његов задатак био је да организује набавку свих индустријских производа потребних селу и да преко задружних органа изврши правилну расподелу. Поред тога, организовао је набавку животних намирница од сељака за потребе градског становништва и војске. Седиште Подсавеза било је у Ужицу, а имао је своја стоваришта и у Пожеги. Из ужичког стоваришта роба се достављала у ужички, златиборски, рачански и црногорски, а из пожешког стоваришта у Пожешки и Ариљски срез.²³⁰

²²⁷ ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Привредно одељење.

²²⁸ М. Митровић, *Обнова привреде у ужичком округу 1944–1946. године*, „Ужички зборник“, бр. 12, Титово Ужице 1983, 329.

²²⁹ *Вести*, 2. јун 1945, 1; *Вести* 23, јун 1945, 4.

²³⁰ Ж. Марковић, н, р.

Окружни савез земљорадничких набављачко-продавачких задруга, као задружна централа нашег округа, у току претходне пословне 1945. године извршио је набавку разне робе у вредности од 13.555.535 динара. Све набављене количине робе Савез је увезао у округ и извршио расподелу преко својих задружних организација. Поред тога, за исти период, Савез је извршио откуп пољоприврених производа на територији округа у вредности 13.944.465 динара.²³¹

У току месеца септембра 1945, Окружни задружни савез ЗНПЗ преко својих задружних организација откупио је за војску 150.000 кг кромпира, 32.000 кг пасуља и 130.000 килограма мяса. За град Ужице и остала среска места Ужичког округа откупљена је такође већа количина разних намирница. Поред тога откупљено је и транспортовано за Београд 150.000 кг јабука, 120.000 сувих шљива, 80.000 кг ораха, преко 2.000 кг катрана и 120.000 кг луча.

У Срезу ужичком нарочито се истакла пословањем Биштанска задруга, која је откупила 50.000 кг кропира, 280 кубних метара дрва, 150 кг пасуља и 50 кг сира.

У Срезу пожешком откупило је задружно стовариште у Пожеги 60.000 кг кромпира, 20.000 кг пасуља, 10.000 пшенице и 8.000 кг ораха.

У Срезу рачанском откупљено је 20.923 кг кромпира, 500 кг пасуља и 500 кубних метара дрва итд.

У Срезу црногорском откупљено је 30.500 кг кромпира, 2.000 кг пасуља, 120 кг сира и 178 кубних метара дрва.

Задруге Среза ариљског показале су у току овог месеца врло слабе резултате у погледу откупа животних намирница, али су зато дале најбоље резултате у погледу откупа стоке за војску.²³²

У циљу унапређења задругарства и стварања стручних задружних кадрова организован је Први задружни течај у Ужицу (од 18. јануара до 24. фебруара 1946). Течај

²³¹ *Вести* број 96, 28. април 1946, 3.

²³² *Глас*, бр. 117, 23. новембар 1945, 4.

је похађало 50 учесника са територије округа, од којих је 46 успешно завршило. Наставници у били „најстручнији са којима је располагао Окружни савез и ОНО и дали су све од себе у оспособљавању течајаца. Највећу пажњу предавању посветио је ревизор Главог савеза српских земљорадничких задруга из Београда друг Душан Младеновић“.²³³

Међутим, и поред свих настојања, рад задруга није се одвијао како је нова власт то очекивала. У извештају Среског комитета Т. Ужице за август 1946. године наведено је „да рад здруга није задовољавајући јер задруге само продају робу коју добијају додељену, док се слабо осећа самоиницијатива за набавку и распродају неконтролисане робе“.²³⁴ То је објашњавано недовољним капиталом којим задруге располажу, а „уједно немају стручног особља за руковођење“. Задружне управе су и поред свих настојања, избегавале да се задуже код Пољопривредне банке у Београду која је нудила кредите задругама. Оцењено је да управе „избегавају дуг осећајући да сваки дан расте вредност динара, а цена роби се снижује“.²³⁵ Избегавајући да узму кредит, задруге су остајале без могућности да развију посао.

У Билтену Окружног комитета КПС Т. Ужице за август 1946, такође се истиче да је „рад задруга доста слаб“. Неправилности и несналажење у руковођењу и раду задруга у ужичком округу манифестовале су се кроз одуство самоницијативе, неорганизованости приликом подизања додељене робе, као и пуштања у продају контролисане робе. Сељаци су ради подизања робе, услед неактивности задруга били принуђени „да пређу километрима до среског места да би сами подигли робу из среског магацина“. Такође је уочено, да је због слабог приноса „постоји бојазан код народа од глади“.²³⁶

И током 1947. године, уочени су недостаци у раду набавно-продајних задруга. Поред потребе за стручним кадровима, јављали су се недостаци у потребној амбалажи за разне производе, обртних средстава и магацинског простора. У годишњем извештају Среског комитета КПС Т. Ужице за 1947. годину, стоји да се и поред свих уочених слабости постепено поправљало. „У последње време све наше задруге су се активирале и успеле да

²³³ *Вести*, бр. 88, 2. март 1946, 3.

²³⁴ ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 22, Извештај о раду СК КПС Т. Ужице за месец август 1946. године.

²³⁵ Исто.

²³⁶ АС ОК КПС ТУ, Билтен ОК КПС Т. Ужице за август 1946. године.

откупе веће количине животних намирница за снабдевање становништва града као и већих пољопривредних производа намењених за извоз“.²³⁷

Један од великих проблема који је оптерећивао пољопривреду био је откуп.

Пољопривреда се споро опорављала од последица рата, а сеоско становништво које је преовладавало у Ужичком округу, „тешко је успевало и себе да прехрани“. У таквим условима административни разреди откупа меса, млека, вуне, жита и др. индустријских сировина „били су даље исцрпљивање и терет у развоју села и пољопривреде“.²³⁸ Према једној анкети, бележи др Момчило Павловић, „сељаци у Србији су обосили и оголили у мери којој је тешко наћи поређење“. Недостајало им је обуће, одеће, соли, шећера, пољопривредног инвентара. Сељаци су „ако не горе, живели на нивоу предратног стања“.²³⁹ Када се томе додају и ниске цене пољопривредних производа које су биле дестимулативне, онда се добија општа слика тадашњег стања пољопривреде, како у земљи тако и на подручју ужичког округа.

И поред свих настојања нове власти да образложи и оправда ову меру, она није наилазила на подршку код свих земљорадника. Тако је у лето 1945. године продужен откуп вуне у Ужичком округу, јер није дао „жељене резултате, иако ужички крај спада у крајеве богате овцама“. Кривица је приписана привредним одсецима и органима народне власти који нису озбиљно схватили наредбу о откупу вуне. Поред тога, дешавало се да су сељаци носили вуну у богатије крајеве и тамо је наводно мењали код црноберзијанаца.²⁴⁰ У Рачанском срезу није се могао извршити у потпуности откуп „услед слабог приноса житарица ради незапамћене суше“. У брдским деловима овог среза било је становника који нису имали „ни зрна жита“.²⁴¹ У Ужичком срезу крајем 1945, предузет је „поновни

²³⁷ ИАУ, СК СКС ТУ 34 1947, 50.

²³⁸ Д. Драгојловић, *Историја Ужица II*, 452.

²³⁹ Момчило Павловић, *Друже Тито где је наше жито* (терор у српским селима за време обавезних откупа после 1945. године), „Српско наслеђе“, свеска 3, март 1998, 37; Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, Београд 2003, 136 – 142.

²⁴⁰ *Борба*, бр. 193, 11. август 1945, 4.

²⁴¹ СК СКС ББ, IX, 1945, 19, Извештај СК КПС Бајина Башта од 3. октобра 1945. године.

откуп вишкова“ који је ишао преко задруга.²⁴² Откуп је спровођен и у Пожешком срезу, али не свуда са успехом. Уочене су неправилности у Висибаби, Мршељима и Тометином Пољу. „После пописа вишкова кулаци су почели да траже начин да се жале како им је много узето“.²⁴³ Уредба о откупу вишкова хлебног жита, предвиђала је упоредо и откуп ујмова са вршалица. Међутим, на завршетку вршидбе, када је од власника вршалица затражена предаја ујма, као и преглед контролних књига, показало се да највећи део није ни водио контролне књиге, а уколико су неке вођене, биле су страшно неуредне, те се није могао установити тачан принос ујма. У Пожешком срезу, где је било 30 вршалица, „откуп ујмова требало да изнесе око 12 вагона пшенице, оваса и јечма. Међутим, крајњи откуп ујма био је 2,5 вагона“. Због тога је наложено органима народних одбора да „појачају будност и да сваки покушај изигравања Уредбе о откупу спрече у зачетку“.²⁴⁴

Ужички округ као пасивно подручје морао је да се стара о исхрани становништва, јер приноси нису задовољавали потребе. Децембра месеца 1945. године од Министарства трговине и снабдевања добијено је 24 вагона жита. Пошто та количина није могла да задовољи ни најнужније потребе „морало се најозбиљније приступити питању откупа вишкова и нареза жита“. Према процени Округног одбора, у округу се могло прикупити 40 вагона жита, међутим, ни ова предвиђена количина и помоћ Министарства нису могли подмирити основне потребе становништва. У оваквој ситуацији, а да не би било смрти од глади, народна власт се трудила да преко својих активиста објашњава ову меру. Резултати ове акције били су задовољавајући, тако да је од предвиђених 65 вагона до 1. јануара 1946, откупљено 55 вагона. Поново је уочено да су „богатији људи давали отпор, мислећи да ће избећи откуп“. Према таквим људима, пишу *Вести*, „треба бити немилосрдан, јер такви њихови поступци јесу злочин према народу“.²⁴⁵

У циљу подстицања имаоца вишкова житарица рода 1946. године, наредбом Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ пружена је могућност да преко Округног

²⁴² ИАУ, СК СКС ТУ 34, 1945, 12. Извештај СК КПС Т. Ужице за месец децембар 1945. године.

²⁴³ ИАУ, СК СКС ПО, IX, 1945, 12. Извештај СК КПС Пожега од 2. децембра 1945. године.

²⁴⁴ *Глас* број 138, 18. децембар 1945, 3.

²⁴⁵ *Вести*, број 81, 12. јануар 1946, 1.

задружног савеза снабдеју своја домаћинства „рационараном робом“. Додељене су посебне повластице за набавку текстилне, кожарске, металске и хемијске робе.²⁴⁶

Поред тога, Окружни задружни савез, да би избегао непотребно пребацивање жита из места у место, организовао је на територији Ужичког округа откупне станице: За Срез пожешки: маљенска задруга у Каменици, горњодобрињска, јежевачка, рошка и Савезово стовариште у Пожеги. За Срез ариљски: крушчичка, чичковска, височка, мочиочка, брековачка, добрчка и Савезово стовариште у Ариљу. За Срез црногорски: ражанска, сечоречка, маковишка, годечевска, Савезово стовариште Косјерић. За Срез ужички: биоштанска, потпећка, дрежничка, равањска, каранска, рибашевска и Савез Ужице. За Срез златиборски: рожанска, љубишка, белоречка, јасеновачка, негбинска, драгличка, јабланичка, семегњевска, мокрогорска, креманска и Савезово стовариште Чајетина. За Срез рачански: бачевачка, зарошка, рогачичка, костојевићска, дубска, солотушка, бесеровска, заовљанска, растишка и Савезово стовариште Бајина Башта. Окружни народни одбор откупљено жито је предвидео за исхрану локалног становништва.²⁴⁷

Августа 1946. године, Окружни комитет извештава да је „план откупа готов и да су с њим упознати сви срески одбори“. Међутим, услед јаке суше принос је био слаб.²⁴⁸ План откупа почетком септембра није задовољио. Откупне станице у Пожеги и Б. Башти су откупиле мале количине, и то углавном ујам од вршалица. Откуп од произвођача био је доста слаб, а као разлог је наведено да „месни народни одбори још нису извршили обрачуне за испоруку вишка жита сваком газдинству“.²⁴⁹ У Срезу црногорском откуп је видно подбацио. Од планираних 67.000 кг вишка, до 8. септембра 1946. било је откупљено свега 10.800 кг.²⁵⁰

У Ужичком срезу откуп вишкова житарица требало је да се изврши у 132 домаћинства и то у износу од 29.910 кг, а од те количине крајем септембра било је откупљено 27.722 кг. „Остала количина је у току предавања откупним станицама и биће са

²⁴⁶ *Вести* број 109, 27. јул 1946, 2.

²⁴⁷ *Вести*, бр. 109, 27. јул 1946, 2.

²⁴⁸ ОК КПС ТУ, Билтен ОК КПС Т. Ужице за месец август 1946. године.

²⁴⁹ *Вести*, бр. 115, 6. септембар 1946, 1.

²⁵⁰ *Вести*, бр. 116, 14. септембар 1946, 2.

истим откупом закључено 3. октобра 1946. године, изузев оних који откуп нису хтели предати, а исти су предати суду, таквих домаћинстава има у нашем срезу 6²⁵¹.

Откуп белих жита спровођен је на територији Србије, па и Ужичког округа, и у 1947. години. План обавезног откупа на територији округа почетком септембра 1947, по срезовима је испуњен у следећим процентима: Ужички – Титово Ужице 87,25%, Пожешки 67,56%, Златиборски – Чајетина 40%, Рачански – Бајина Башта 32,58%, Црногорски – Косјерић 31,16% и Ариљски – Ариље 21,78%.²⁵²

Као што се из наведеих података види и поред свих политичких и репресивних мера, план откупа није се могао у потпуности остварити. Поред политичких опонената који су бојкотовали откупну политику нове власти, свакако да је на неиспуњавање плана и обавеза појединих срезова и села долазило и због великог сиромаштва сеоског становништва.

Други пленум ЦК КПЈ који је одржан 28 – 30. јануара 1949. године поставио је основне задатке у области социјалстичког преображаја села и унапређења пољопривредне производње. Политику југословенског партијског врха следио је и ЦК КПС, а на свом другом пленуму српски комунисти су истакли да је претходни период био испуњен активношћу партијских организација у Србији на стварању СРЗ и унапређењу општих пољопривредних задруга. „Поцес социјалстичког преображаја села добио је широки замах. У свим крајевима НР Србије створене су сељачке радне задруге..²⁵³. У свом реферату Петар Стамболић је поред осталог истакао „да је цела Србија захваћена СРЗ, али да је број задруга у појединим областима и крајевима различит“. Уопште узевши уочљив је био пораст домаћинстава у сељачким радним задругама. За Титовоужичку област наведени су следећи подаци о социјалној структури и броју чланова задруга: сиромашних 1.018, средњих 498 и богатих 89²⁵⁴.

²⁵¹ ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 23, Извештај СК КПС Т. Ужице за месец септембар 1946.

²⁵² *Глас*, бр. 680, 5. септембар 1947, 2; *Борба*, бр. 213, 7. септембар 1947, 3

²⁵³ *Други пленум Централног комитета Комунистичке партије Србије*, Београд, 1949, 14.

²⁵⁴ Исто, 15.

У годишњем извештају Обласног комитета за 1949. годину каже се да је „процес социјалистичког преображаја села у Ужичкој области (после II пленума ЦК КПЈ) добио доста широк размах“²⁵⁵, а почетком године основано је 13 СРЗ. Поред осталог, наводи се и констатација да при стварању задруга „принцип добровољности није кршен (са врло малим изузетком), али је било заостајања како код појединих среских организација (Косјерић, Бајина Башта, Љубовија)“. При стварању радних задруга партијске организације узимале су у обзир углавном политичке услове док о економским условима нису довољно водиле рачуна. За стварање СРЗ било је довољно да се пријаве 20 домаћинстава, а није се вршила економска анализа услова и могућности одржања, па су створане задруге од сиромашних и разбацаних домаћинстава које немају никаквих перспектива за развој. Ове грешке односиле су се углавном на оне задруге које су створене у пролећној кампањи, док се у другој половини године, после Обласне партијске конференције стање доста поправило. У СРЗ које су касније формиране „ушло је више средњака а и омасовљење постојећих поправило је однос средњака“.

До обласне партијске конференције (28. јуна) просек пољопривредне површине по једном задружном домаћинству био је 3,71 ха, а касније 4,73 ха, или по једном члану 0,72 ха, односно 0,97 ха. Задруге су биле мале, а и однос сиромашних и средњих сељака није онакав какав је био у селима. У овом погледу најслабије су били срезови: Ариљски и Пожешки, где су сиромашни чинили 75% задруга. На крају 1949. године социјални састав домаћинства у СРЗ било је следећи: Од укупно 3.214 домаћинстава 2.069 или 64,6% чинила су сиромашна, 999 или 31% средња и 146 или 4,5% богата домаћинстава²⁵⁶.

Агитација партијског чланства на селу, за стварање радних задруга, није била систематска и садржала је низ слабости, које су проистикале из чињеница да агитатори нису били добро упознати са задружним правилима и са проблемима задругарства, ради чега нису могли ни дати сељацима праву слику о СРЗ. Основне партијске организације нису биле оријентисале рад у том правцу и нису узимале ово као најважнији и свакодневни задатак. Било је доста ОПО које су одуговлачиле у оснивању СРЗ у свом

²⁵⁵ АС, Ђ–2, ЦК СКС, фасцикла 144. Годишњи извештај Обласног комитета КПС за Титовоужичку област за 1949. годину.

²⁵⁶ АС, Ђ–2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

селу, јер и „сами чланови били нису расположени да стварају задруге, или су се плашили тежине тог задатка“.

На састанку ОК-а у јулу, донете су одлуке и предузете неопходне мере у вези са СРЗ. Поред тога, одржана су партијска саветовања целокупног партијског чланства у срезовима где је ситуација била најслабија (Љубовија, Бајина Башта, Гуча, Пожега, Ивањица и Косјерић), а у августу и у осталим срезовима. Извршена је анализа стања и рада већине ОПО као и става чланова КП „по питању радних задруга“, што је подстакло стварању нових СРЗ. У току 1949. године постојеће задруге омасовиле су се са 340 домаћинстава. Просек на једну задругу износио је 6 домаћинстава. (Просек је узет из 56 формираних СРЗ).

Стварање СРЗ одвијало се и „у борби против непријатељских елемената“. До 1949. године, у већини срезова Области обавезне испоруке сељака у житу, сену и другим проиносима, као и порези били су сразмерно мали, што се и одражавало и на оштрину класне борбе на селу. „Партијске организације нису биле довољно будне и нису на време сузбијале непријатељску пропаганду против СРЗ, што је исто тако био један од разлога слабих резултата на социјалистичком преображају села“. ОПО у неким селима, нису имале јединствен став због опортунизма појединих чланова КП (који су имали колебљив, негативан или пасиван став према СРЗ), што је омогућило несметани непријатељски рад. Обласни комитет замера појединим ОПО што није било више позивања на одговорност и кажњавања за непријатељски рад против СРЗ. Уочено је „да постоји свугде непријатељски рад сеоских богаташа против СРЗ (наговарање, претње, изношење лажи заплашивање нарочито преко жена које доста ометају улазак мужева у СРЗ)“.²⁵⁷

Према анализи ОК-а, производња у СРЗ била је успешнија него у самосталним домаћинствима. Изузетак је чинило неколико сиромашних радних задруга у пасивним селима где се приликом оснивања није водило рачуна о економским условима појединих села, (неке СРЗ у Ариљском, Златиборском, и Златарском срезу), и где је сиромаштво негативно утицало на организационо учвршћење ових СРЗ. Предност задружне производње огледа се нарочито у производњи тржних вишкова у односу на инокосна

²⁵⁷ Исто.

домаћинства. То се нарочито учавало у производњи вишкова поврћа и млека код СРЗ који су имали задружну стоку. „Иако нису искоришћене могућности које би могле да дају као колективна газдинства, ипак су СРЗ у овом кратком времену учиниле приличан корак у правцу ка напредном социјалистичком предузећу“.

Све СРЗ које су основане у пролећној кампањи 1949. увеле су бригадни систем и оне су га у мањој или већој мери примењивале. Највише успеха постигле су у ратарској производњи, где су приноси углавном били већи од просечног приноса са индивидуалних газдинстава из тих села. План сетве на задружном сектору такође је био остварен.

У сточарству је направљен напредак, али још недовољан, јер је од његовог развијања и унапређења зависило и унапређење задружне производње, а тиме и самих СРЗ у области. Нарочито су слабо биле развијене мање гране сточарства (пчеларство и живинарство), а које су имале повољне услове. Исто тако овчарство, изузев Љубићко-трнавског среза било је веома слабо развијено. Повећању сточног фонда допринела је додела задругама приплодне стоке из откупа. Држава је сељачким радним задругама у нашој области доделила 711 крава и 4301 овцу.

За организационо учвршћивање задруга и унапређење пољопривредне производње као важно питање постављало се питање кадрова, које се одвијало веома споро. Стручно оспособљавање и одлазак на курсеве наилазило је на приличан отпор задругара који су сматрали да „за рад у СРЗ нису потребен никакве нарочите квалификације“. У 1949. години кроз партијске семинаре који су организовани при Обласној комисији и среским комисијама за село, прошао је већи број слушалаца „који раде по линији партијског рада на селу“²⁵⁸.

Кроз семинаре при Обласној комисији прошло је 53 лица из среских комисија за село, од којих 12 секретара среских комисија за село, а остали су плаћени чланови комисије и инструктори. На семинарима при среским комисијама за село било је обухваћено 334 лица, секретара ОПО, председника ОРЗ, чланова инструкторске групе и партијских актива при среским комисијама за село. Семинари су трајали 12 дана. Од 15.

²⁵⁸ АС, Б-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

децембра одржавали су се семинари при свим среским комитетима за секретаре ОПО из села где се планирало стварање СРЗ.

На курсевима за СРЗ оспособљени су следећи кадрови: 4 председика СРЗ, 99 књиговођа СРЗ и 135 бригадира СРЗ.

Кроз разне курсеве земљорадничког задругарства општег типа у 1949. години прошао је приличан број слушалаца: 25 председника задруга, 9 књиговођа, 147 помоћних књиговођа, 3 ревизора и 1 инструктор.

Капитална изградња: За капиталну изградњу у СРЗ у Области било је предвиђено државним планом 38,655,000 динара. Међутим, рад на изградњи задружних објеката у 1949. години није текао организовано и плански.

Узрок слабог рада у капиталној изградњи је био у првом реду „у погрешном гледању партијских организација на улогу сељачких радних задруга“. Унапређењу задружне производње није придавана потребна важност, а у вези с тим није се ни видео значај капиталне изградње, за унапређење сточарства у задругама. Последица таквог гледања била је, да у току зиме и пролећа нису извршене никакве припреме и са градњом се почело тек половином лета, у јеку пољских радова. Ситуација у погледу капиталне изградње осетно се поправила тек од друге половине октобра. Од 20. до 27. октобра организована је недеља капиталне изградње која је била успешна и „била подстрек да се и после ње радови на грађевинским објектима успешно обављају. Стање капиталне изградње у СРЗ било је ледеће:

	Плани рано	Стављен о на употребу	покр ивено	У изградњи	Незап очето
Штала	53	27	8	10	8
Овчарника	26	11	4	3	8
Свињарца	20	9	3	5	3
Прасилишта	2	2	–	–	–
Живинарника	2	2	–	–	–
Шупа	22	22	–	–	–
Кошева – салаша	9	9	–	–	–
Млин – воденице	3	3	–	–	–

Од државним планом предвиђених 38.665.000 (до 1. децембра 1949) искоришћено је 16.645.000 динара.

Задруге општег типа: у Титовоужичој области 1949. било је 293 задруге општег типа са 117.020 задругара. При задругама било је 7 економија са 46 ха земље, 6 сточарских фарми са 1.209 оваца, 183 алатне станице са 1.514 пољопривредних справа и машина, 112 разних радионица са 425 радника и ученика и 35 припусних станица са 76 приплодних грла.

Рад задруга у целини сводио се на трговину и то углавном по везаним ценама производа обавезним планом ОНО-а, и нешто мало производа по вишим ценама, тамо где су задружни одбори били активнији. Задруге се нису залагале да пронађу оне вишкове производа са којима се на слободном тржишту шпекулише, нити да развију друге гране делатности. Због тога, и због великог броја запосленог особља које се плаћало из задружне касе, већина задруга прво полугође 1949. завршила је с великим пословним губицима. Од 210 задруга (за које се располаже подацима), 171 задруга завршила је прво полугође са губицима који су се кретали од 50 па до 180. 000 динара, а свега 39 било је са добитком. Укупни губици 171 задруге износили су 9,121.778 динара, а укупни добици 39 задруга били су 1786.470 динара.

Узевши у целини, рад задруга био је слаб. Управе задруга нису одговориле свом задатку. Оне нису успеле да ангажују помоћне одборе и да их оријентишу у правцу који им по сектору припада. Било је случајева да су руководиоци задруга вршили разне малверзације и крађе, (у Рибашевини, Маковишту, и неки у Срезу пожешком). Такође, проневере задружних службеника (магационера, књиговођа) биле су прилично честа појава. Према непотпуним ревизијама били су установљени мањкови магационера и књиговођа од 1.533.756 динара, од чега је наплаћено 470.959 динара. Према непотпуним подацима, било је осуђено 12 магационера, двојица књиговођа, а под истрагом се налазило два председника, један књиговођа и 9 магационера. Да би се спречило даље безакоње, „извршено је отпуштање сувишног и непријатељског особља, појачана ревизија и

контрола задружних пословања, и кажњавање оних који су извршили злоупотребе, но и поред тога стање у земљорадничким задругама је доста слабо²⁵⁹.

При земљорадничким задругама било је 7 економија са укупно 46 хектара земље: ораница 20 хектара, ливада 13 хектара, пашњака 13 хектара. Од ових 7 економија 6 економија била су ситна задружна газдинства од 1–3 хектара земље и нису била организоване на принципу СРЗ, само је једна економија при земљорадничкој задрузи у Мрчајевцима радила на принципу СРЗ. Показало се у пракси да су ове и овако формиране економије имале врло слаб или готово никакав политички и економски утицај у местима где су се налазиле и радили.

У Области је основано 6 сточарских фарми са 1.209 оваца. Све су фарме биле формиране на добровољној основи, на тај начин што су сељаци задругари дали по једну до две овце у сточарску фарму. Резултати рада фарми нису били задовољавајући због тога што унета стока у фарму није била доброг квалитета. С друге стране, приходе од фарми узимали су они који су уносили стоку у фарму, не према учинку рада него према унетој стоци.

Формиране радионице при задругама показале су добре резултате. Ове радионице „су обезбедиле расходе задруга и дале извесну акумулацију“. Најбоље резултате показале су радионице за израду гумене обуће. Кројачке, ковачке и поткивачке радионице имале су слабије резултате, због недостатке материјала (конца, фате и др.) За радионице су коришћени локални извори јер из планске расподеле није било материјала. Локалне изворе највише су користиле обућарске радионице. Поред економија, фарми и радионица постојале су и алатне станице при већини земљорадничких задруга. Алатне станице остваривале су добре резултате, тамо где су одбори и управе задруга показали више разумевања за њих и где су партијске организације помогле задругама у агитацији и популарисању начина употребе ових станица.

Како је већ поменуто, већина задруга је радила са губицима, што се лоше одразило на задругаре, а негде на стварање СРЗ.

²⁵⁹ АС, Б–2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

Градња задружних домова и других објеката који су подизани за потребе СРЗ, такође је интензивирана од октобра 1949. године.

Стање изградње задружних домова било је следеће:

Планирано	ван плана	стављено на употребу	покривено	у изградњи	Незапочето
130	3	15	73	44	1

Поред домова, код задружних фарми је у току године подигнуто и 11 овчарника.²⁶⁰

Према извештају ОК-а за 1950. годину, сетва је извршена у потпуности и у поређењу са претходном годином засејано је више око 500 ха. На преко 6.000 ха извршено је дубоко орање, а употребљено је преко 50% више вештачког ђубреива него раније.

У развоју сточарства најмање је постигнуто. Било је настојања да се обезбеди сточна исхрана кресањем лисника и откупом сточне хране од оних који су имали вишак, затим замена приплодне стоке са републичких фарми (коју су морали смањити ради исхране), за слабију стоку код задруга и најзад, вештачког осемењавања оваца ради побољшања расе. Број угинуле стоке у поређењу са прошлом годином смањен је са 9631 на 5929 грла, или у вредности од 32.000 000 на 20. 000 000. Одржано је око 300 предавања из области пољопривреде, на којима је присуствовало око 12. 000 посетилаца.

За потребе воћарства, и у току 1950. године није се отворио довољан број локалних расадника, (посебно за саднице шљива), а било је познато да је овај крај погодан за развој воћарства. Критика је упућена и стручном кадру који је виште времена проводио у администрацији него на терену²⁶¹.

У току 1950 године стање у социјалитичком сектору било је следеће:

	Стање на почетку 1950. године	Стање на крају 1950. године	В ише	Ма ње
Број СРЗ	101	109	8	-
Број	3.324	3.862	538	-

²⁶⁰ АС, Ђ-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

²⁶¹ АС, Ђ-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

домаћинстава				
Површина земљишта	20.210	22.879	2669	-
Сточни фонд:				
Коња	343	387	44	-
Говеда	3.561	3.442	-	119
Оваца	12.043	13.303	1.260	-
Свиња	1.060	1.252	192	-

Тешкоће са којима се сусретало село у послератним годинама није било лако превазићи. У неким сеоским срединама расформиране су комисије за село, повереништва за пољопривреду нису имале капацитета, нити стручњака да се носе са проблемима, а СРЗ су биле препуштене саме себи. То је довело до низа неправилности у њиховом раду: правила нису била свуда доследно спроведена по питању окућнице и стоке, што је потхрањивало ситно-сопственичке тенденције, доношење нереалних производно-финансијских планова, недостатак планова рада и бригадно-групног система, слабу радну дисциплину, уравниловку у подели аванса итд. Према оцени ОК-а, стање у СРЗ било је следеће: „отприлике, 1/3 задруга су добре, другој трећини треба пружити помоћ па да се поправе и најзад, једна трећина сасвим лоших, које такорећи треба издржавати“. Није се на адекватан начин прилазило проблемима у СРЗ-а. Помоћ задругама је више схватана, а тако и пружана, у материјалном погледу: „давана им стока, конфискована земља, није доследно спровођена Уредба о обавезном откупу итд“. Све је створило лошу атмосферу, па су задругари избегавали обавезе према држави, прикривали стварне приходе, нису плаћали анuitете за добијену стоку итд. Слаба помоћ ОПО и тешко економско стање у слабијим задругама довело је до тога да је из задруга иступило 57 домаћинстава.²⁶²

Код задруга општег типа било је још лошије стање. О њима нико није водио рачуна и оне „су се претвориле у сеоске дућанчиће“, пошто су се скоро искључиво бавиле трговином, односно продајом оног што добију, а често су биле у губитку. С обзиром да су радиле без контроле, а за службенике су узимани сумњиви људи, честе су биле појаве мањкова, односно проневера. У односу на претходну, мањкови у 1950. години су се повећали. Примери из неколико срезова то најбоје потврђују:

²⁶² АС, Ђ-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

Срез	1949. година	1950. година
Љубићскотрнавски	1,266.255	2,466.045
Ариљски	4.010	4.526
Драгачевски	217.007	443.683
Пожешки	458.099	874.810
Ужички	244.207	400.085
Сјенички	157.230	261.251
Црногорски	470.000	120.000
УКУПНО:	2,816.808	4,543.400

Треба напоменути да су и срески савези сносили одговорност за овакво пословање задруга. Наиме, задруге су биле упућиване на трговину, јер су се и сами срески савези бавили претежно том делатоношћу, а избегавали су да се баве унапређењем пољопривреде. И код среских савеза уочене су проневере и велики мањкови. „Где год смо почели вршити детаљнију контролу, а то смо почели нарочито после изласка Наредбе о штедњи, наишли смо на неправилности и проневере (Ивањица, Ариље, Чачак и Гуча)“, стоји у извештају ОК-а.²⁶³

Суочена са екномском неефикасношћу СРЗ, које не само да нису остваривале очекиване резултате, већ су и стварале губитке, Партија је почетком 50-тих година покушала с њиховом реорганизацијом.²⁶⁴ Радило се о увођењу пословања по принципу тзв. пословног рачуна, чијом би применом опстале само „здраве“ СРЗ. Али, ни наредних година већина СРЗ није остваривала позитиван биланс, па је почетком 1953. године почео процес њиховог расфромирања. И партијско гласило *Борба* од 16. јула 1951. године у чланку који се бави СРЗ истиче да оне „не постижу неке веће предности у односу над приватним господарствима“. Аутор чланка се критички осврће на биркратске и привилеговане елементе у СРЗ, али поставља и питање рентабилитета, наводећи да је дошло до извесног колебања и подношења молби за излазак из задруга.²⁶⁵ Да не би оживели „капиталистички елементи“ на селу, средином 1953. године, законом је смањена горња могућа граница приватне имовине над обрадивим земљиштем са максимума 25 ха –

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ Вера Крижишник-Букић, *Аграрно и сељачко питање у Југославији с освртом на међуратни и ратни период 1945–1953*, „Историја 20. века“ бр. 1–2, Београд, 1989, 106–107.

²⁶⁵ Десимир Тошић, *Колективизација у Југославији 1949–1953*, Београд, 2002, 86–87; *Борба*, 16. јул 1951.

35 ха (важећи максимум из 1945) на максимум 10 ха – 15 ха (у зависности од плодности земље), чиме су створени услови за повећање државног аграрног сектора.²⁶⁶

Развој земљорадничких задруга у периоду 1957–62. године у целини, карактерише појачана активност на организационом, материјалном и кадровском јачању, како у области откупа пољопривредних производа тако и на развоју пољопривредне производње и осталих делатности. О томе, поред осталог, говоре и остварени резултати у промету и укупном бруто продукту чији је ниво био знатно изнад ранијих година.

„За протеклих пет година, задруге су оставиле повећање промета у износу од 27 милијарди динара са просечном стопом раста 12,2%, а бруто продукт једну милијадру динара са просечном стопом раста од 17,3%. Пораст промета и бруто продукта у протеклом периоду било је следећи (у мил. динара):

				<u>1962.</u>	<u>1963.</u>	Просечна стопа
	1957.	1962.	1963.	1957.	1957.	пораста 57–62.
промет	3.434	6.146	6.954	179,0	202,5	12,2
Бруто продукт	837	855	2.113	221,6	252,4	17,3

Изнети подаци показују задовољавајући развој задруга у овом периоду, чиме је остварена основа за бржи развој у наредним годинама. Данас у Срезу развија делатност 62 земљорадничке задруге, док их је у 1957. години било 118, што значи да је за претходних пет година извршено спајање 56 економски слабијих организација. У укупном откупу пољопривреде на подручју Среза, задруге учествују са 98%²⁶⁷.

Од 1957. године земљишни фонд код задругара се из године у годину знатно повећавао тако да је у 1962. години износио 14.860 ха. Према подацима Завода за статистику, у 1957. години задруге су располагале са свега 13 трактора, док се тај број до 1962. повећао на 100 трактора. Такође је повећан број и других пољопривредних машина и

²⁶⁶ Вера Крижишник-Букић, н. р, 107; Ђоко Пајковић, *О пољопривреди и задругарству. Друштвена и политичка активност Савеза комуниста Србије*, Београд, 1959, 176 – 182.

²⁶⁷ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

алата што је допринело бржем развоју пољопривреде Среза. Земљорадничке задруге су у периоду 1957–62. године инвестирале 14 милијарди, што значи да је просечно годишње улагано по 280 милиона динара. Од укупно уложених средстава највећи део се односио на набавку опреме и изградњу разних објеката, док је мањи део уложен за подизање засада, набавку стоке, мелиорацију и остало.

Да би задруге оствариле своје задатке на унапређењу пољопривредне производње, оцењено је да треба и даље наставе са укрупњавањем земљишта, развијањем производне сарадње са индивидуалним произвођачима на широј основи, да смање трошкова пословања, побољшају структуру запослених и побољшају организацију производње и откупа пољопривредних производа од произвођача.²⁶⁸

Сточарство

Сточарство у ужичком крају спадало је у једну од најзначајнијих грана пољопривреде. Током рата и окупације сточни фонд је претрпео велике губитке. Према годишнем извештају Среског комитета КПС Т. Ужице за 1947, главни проблеми који су отежавали развој сточарства у периоду 1945–1947. године били су:

„недостаци у санитарском материјалу и стручном особљу за сузбијање сточних зараза, те је тако наступало великих штета у уништењу ситне стоке, а нарочито свиња и оваца. Ови недостаци као и штета претрпљена у сточном развоју били су у 1945. и 1946. години, али се њихове последице осећају и сада, премда је у 1947. години у овом правцу доста учињено на сузбијању сточне заразе и оспособљавању ветеринарског особља“.²⁶⁹

Као што се из извештаја види, становништво је остало без потребног броја радне стоке и обезбеђивања довољних количина хране, одеће и обуће, без довољно стајског ђубрива за повећање плодности земљишта и, што је најважније, пљачка је проузроковала дуготрајне последице на репродукцију, односно, одгајање квалитетних приплодних грла стоке, нарочито тегљећих, радних волова и коња и било је потребно више година а би се

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ ИАУ, СК СКС ТУ 34 1947, 50. Годишњи извештај СК КПС Титово Ужице о стању сточарства у срезу за 1947. годину.

овај недостатак превазишао. Ни исхрана и смештај ове квалитетне стоке није се могао обезбедити у тим послератним годинама. Било је неопходно да се допреми и људска и сточна храна из других крајева, посебно у време пролећне сетве.

У јануару 1945. године Ужички округ је располагао следећим бројем и врстом стоке

СРЕЗ	Коњи	мазге	магарци	говеда	овце	свиње	козе	живина	
	кошница								
К О М А Д А									
ариљски	281	—	2	4.069	6.989	1.387	857	11.068	342
рачански	436	1	1	8.088	23.597	3.163	2.615	14.932	789
црногорски	75	3	—	6.555	17.517	2.479	1.040	11.237	461
пожешки	59	—	3	8.737	14.646	3.890	450	15.247	501
ужички	220	2	33	9.763	17078	3.354	2.425	16.181	638
златиборски	545	2	18	6.507	25504	1.617	2.047	8.334	424
	1 616	8	57	44.699	105331	15.890	9.434	77.035	3.155

Стање сточног фонда било је поражавајуће. Посматрано по појединим врстама стоке у округу, који је имао 168.304 становника говори о општем сиромаштву у овој категорији пољопривредних добара. На сваког четвртог становника долазило је по једно говече, на 1,6 становника једна овца или по једно свињче на 11 становника.²⁷⁰

Несумњиво сиромаштво сточног фонда изискивало је боље организовање и планирање. Недостатак радне и приплодне стоке негативно се одражавао на опадање земљорадње. Оскудица стоке имала је за последицу недостатак сточних производа, којима је обиловао Ужички округ. Стање се постепено поправљало, па се већ почетком 1946. године запажа већа успешност лечења. „Лекови, као што су разни серуми против свињске куге, црног пришта, колере код живине, дистоли за говеда и овце, разна дезинфекциона средства, данас су набављена у довољним количинама. Питање сузбијања заразних

²⁷⁰ А. Станимировић, н.р.

болести код свих врста стоке углавном је решено“.²⁷¹ На смањење бројног стања стоке знатно је утицала суша у претходној години, па су многа домаћинства била принуђена да смање број грла. Међутим, да би се сточарство унапредило, у оваквим условима морале су се предузимати мере на заштити радних и приплодних грла, а посебно младих женских грла свих врста стоке. Пуну пажњу требало је посветити домаћој стоци, која се прилагодила климатским условима ужичког краја. Задатак сточарских задруга у Пожеги, Горњој Добририњи и другим местима, био је да набаве добар приплодни материјла. „Задруге ће, било да саме гаје ова грла, било да их додељују напредним сточарима, омогућити да се сточарство побољша“.²⁷²

Пољопривредни одсеци по срезовима такође су морали да се укључе у овај веома важан посао. Нарочито се много очекивало од Окружног народног добра на Златибору, које поред непосредног приходао има и задатак одабирање добре и приплодне стоке.²⁷³

Планирано је да се максимално искорите сувати на Златибору, тако што ће се подићи Окружно народно добро. На тај би се начин побољшало стање пашњака и обезбедило јевтиније снабдевање грађанства млеком и млечним производима. Предузеће, које би одгајало приплодну стоку, располагало би са 3.917 хектара сувата. Поред тога, планирана је изградња уређених штала, затим модерне млекаре, која ће располагати свим справама за прераду млека. „Преко лета Добро ће моћи да прими 400 грла говеди, 3000 оваца и 100 свиња. Према процени стручњака ово народно добро имало би приходе око девет милиона динара од млечних производа, триста хиљада од продаје вуне, два милиона од продате стоке и триста хиљада од осталих производа, што укупно износи 11.600.000 динара“.²⁷⁴ Остали сувати били би издати под закуп установама, задругама или месним народним одборима. Поред тога, чешће приређивање сточарских изложби и сајмова по срезовима требало је да допринесе унапређењу сточарства.²⁷⁵

²⁷¹ *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 1; *Вести*, бр. 95, 19. април 1946, 1.

²⁷² *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 1.

²⁷³ Инж. Ј. Петковић, Исто.

²⁷⁴ И. М. Окружно народно добро на Златибору, *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 3.

²⁷⁵ Инж. Ј. Петковић, Исто.

Прва сточарска изложба после рата у нашем округу организована је у Пожеги 26. октобра 1946. године. Главна земљорадничка сточарска задруга у Београду у сарадњи са Среским НО и сточарским задругама из срезова: Пожешког, Ариљског, Драгачевског и Љубићког, приредила је у Пожеги велику сточарску изложбу приплодних коња и говеди. Да би изложба била што организованија почетком октобра одржана је у Пожеги саветодавно-организациона конференција између претставника Главне сточарске задруге и претставника пољопривредних стручњака ОНО из Титовог Ужица, Чачка, Пожеге, Ариља, Гуче и Љубића.²⁷⁶

Отварању изложбе су присуствовали Милан Смиљнић, министар пољопривреде НР Србије, Митра Митовић – Ђилас, министар просвете и Миливоје Радовановић – Фарбин, секретар Окружног народног одбора. Изложбу је отворио Страјин Ђокић, председник Среске сточарске задруге. Др Драгиша Николић је одржао говор у којем је објаснио значај ове изложбе, пете по реду у Србији. На улазу у изложбу „биле су истакнуте паролe у духу подизања и унапређења сточарства“. На изложби је било изложено 292 грла, а од тога је 237 говеда и 55 коња. Укупно је награђено 209 грла, а за награде је издато око 200.000 динара. У ову суму се урачунавају и награде предане у пољопривредним справама: плуговима, копачицама и сечкама. Највећи број грла изложио је Пожешки срез, а по квалитету предњачио је љубићки.²⁷⁷

У интересу очувања и унапређивања сточног фонда, Окружни народни одбор, у сарадњи са ветеринарском службом, предузимао је мере за набавку и допремање сточне хране, за заштиту радних и приплодних грла од неконтролисаног клања и отуђења, за набавку неопходних лекова и цеписа, нарочито против свињске куге, прострела, шушкавца, метиљавости, за бољу негу стоке, итд.

Наређењем Повереништва пољопривреде АСНОС-а од 22. новембра 1944. године извршен је преглед и попис радне и приплодне стоке у округу и издата уверења (пасоши) за свако грло које се није смело клати ни отуђити. Могла се клати само она стока за коју су општински органи издали одобрење. У истом наређењу Повереништва, стока се могла

²⁷⁶ *Вести*, бр. 120, 12. октобра 1946, 4.

²⁷⁷ *Вести*, бр. 123, 2. новембар 1946, 6.

продавати само на сајмовима, годишњим вашарима и сточним пијацама. Повереништво је 17. фебруара 1945. године затражило податке о месту и времену одржавања годишњих вашара и недељних пијаца и опремљености простора на којима је стока продавана (ограда, појила, везивна места, број улаза).

Сточних амбуланти тада није било у округу. По један ветеринар радио је при среским одборима у Ариљу, Бајиној Башти и Пожеги, а ветеринар Округног одбора у Ужицу обављао је посао струке за срезове: Ужички, Златиборски и Црногорски и за потребе Команде ужичког војног подручја.²⁷⁸

У циљу унапређења пољопривреде и здравствене заштите домаћих животиња, у пролеће 1946. године организују се пољопривредни и ветеринарски течајеви. Велике тешкоће стварао је недостатак малог броја стручњака, али и слабо залагање органа народне власти и фронтовских организација. Течајеви су дали извесне, али још увек недовољне резултате. Одржан је 41 течај са просечним трајањем од три дана. И то, у Срезу златиборском 7, Пожешком 11, Ужичком 8, Рачанском 5. У ариљском срезу течајеви су били више појединачна предавања, а било их је 10. Предавало је 23 стручна предавача, а у Срезу златиборском и 4 учитеља. Теме предавања су биле из пољопривреде, шумарства сточарства, аграрне политике и задругарства. Просечан број слушалаца био је 88, а на неким течајевима и око 200. Најбољи резултати постигнути су у Ужичком и Пожешком срезу.

Ветеринарски течај у Пожеги био је одлично организован. На њему су поред чисто ветеринарских предавања посетиоци упознати и са основним појмовима из сточарства. Како треба гајити, хранити, одабирати најбоља грла за приплод. Течај је трајао од 14. фебруара до 14 марта. Сличан ветеринарски течај одржан је у Ужицу почетком марта, а њим је руководио ветеринар Ђорђе Ђорђевић.²⁷⁹

Почетком маја 1946. отворена је у Ужицу окружна ветеринарска амбуланта која је пуно учинила на сузбијању сточне болести и зараза у округу. Здравствено стање стоке у

²⁷⁸ А. Станимировић, н.р.

²⁷⁹ *Вести*, бр. 91, 23. март 1946, 3.

Округу било је боље него претходне године, јер се располагало са више лекова. Свињска куга појављивала се још понегде у целом округу. У току зиме је узела великог маха. Само у Срезу ужичком и једном делу Црногорског и Златиборског среза шприцано је у току маја 1.500 свиња.

Ретки су били случајеви шиштавца и црног пришта, али су они на време лечени. Окружној амбуланти помагали су курсисти, који су завршили ветеринарски курс. Њихова дужност била је да амбуланту обавешавају о појави болести на терену и да, колико су у стању обављају ветеринарску службу у Округу.²⁸⁰

С обзиром на специфичност овог поднебља, као брдско-планинског и сточарског, ветеринарска превентива одвијала се континуирано, али се првих година после рата осећао велики недостак у стручном кадру и лековима.

Почетком 1947. године предузете су следеће мере: Набављен је санитарски материјала као и потребна количина серума, распоређена је ветеринарска служба тако да је на сваком делу среза постоја по један ветеринарски помоћник који је могао у најхитнијим случајевима да укаже помоћ (код наступа заразе и обољења код ситне стоке). Овакав начин рада показао је добре резултате у сузбијању заразних болести. Предузете су мере за заштиту од клања и уништења младе и приплодне стоке, као и припрема за изградњу три припусне станице у којима би се у наредној години извршила набавка приплодних грла која су одговарала условима овога краја.²⁸¹

Ради оплемењивања расе, у наредних неколико година подигнуто је неколико припусних станица. Међутим, недостатак ветеринара отежавао је сузбијање болести и бољи одгој стоке. Поред тога, „нису још потпуно биле разбијене тенденције шпекулантских елемената да смање обавезном предајом стоке сточни фонд“. План гајења стоке је „разбијен“ на МНО-е и на домаћинства, међутим није се вршила контрола да ли се по плану држи и гаји одређени број и врста стоке. Сточни фонд се није смањило, али

²⁸⁰ *Вести*, бр. 105, 29. јун 1946, 3.

²⁸¹ ИАУ, СК СКС ТУ 34, 1947, 50, Исто.

постојале су могућности да се он повећа, нарочито код СРЗ, јер оне скоро све имају погодне услове за то.²⁸²

На VII проширеном пленуму Среског одбора Социјалстичког савеза, о питању унапређења сточарства, Мирко Поповић је нагласио да је у претходним годинама предузето низ мера, а у 1956, да су формирана два запата матичних грла у Бајиној Башти и Пожеги, 31 припусна станица са 66 бикова, извршено је вештачко осемењавање мерино расом 5000 домаћих оваца, одржан је комерцијални сајам приплодне стоке на којем је продато 17 матичних грла, затим 6 сточарских изложби на којима је награђено 768 произвођача итд.²⁸³

Озбиљан проблем даљег унапређења сточарства представљао је недостатак крмне базе. Земљорадничке задруге су први пут у 1956. години приступиле контрахирању одређених површина под луцерком и црвеном детелином. Шест земљорадничких задруга у току године контрахирале су површину од 52 хектара и откупиле 7.500 кгр семена. Неке задруге створиле су семнске фондове који ће представљати почетак за шире контрахирање у наредним годинама. Ово је требало да буде начин како да се обезбеде довољне количине семена у сопственој производњи, а тиме и повећање површина под крмним биљем.²⁸⁴

Да би се решавала бројна питања везана за унапређење пољопривредне производње, а самим тим и сточарства, било је нужно јачати сарадњу задруга и индивидуалних произвођача. То се односило и на област сточарства. Било је немогуће спровести меринизацију оваца, унапредити говедарство, свињогојство, ратарство и воћарство без великих друштвених инвестиција. То је значило да на овом послу мора бити ангажована друштвена заједница, а не само индивидуални пољопривредни произвођачи. Та сарадња, кроз кооперацију требало је да донесе обострану корист, како задругама тако и пољопривредницима.²⁸⁵

²⁸² АС, Ђ – 2, ЦКСКС, фасцикла 144, 1949.

²⁸³ *Вести*, бр. 520, 20. јун 1957, 1–4.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ *Вести*, бр. 54–548, 1. јануар 1958, 4.

Једна од активности на унапређењу сточарства била је организовање Сајма приплодне стоке 17. маја 1956. године. И наредне године, на сточној пијаци у Ужицу, такође је одржан Сајам, а организовао га је Срески савез земљорадничких задруга. На овом сајму учествовали су: Пољопривредно добро „Груда“ из Ариља, Огледна станица „Партизанске Воде“ са Златибора, Воћни расадник „Турица“ из Титовог Ужица и Пољопривредна станица из Чајетине, као и најбољи произвођачи – најнапреднијих сточара из разних крајева Среза са 105 бикова, крава и јуница монтафонске расе, затим сименталске расе, домаће буше и мелеза добијених укрштањем монтафонске и домаће расе. За најбоља међу изведеним грлима била је она из Пољопривредне станице из Чајетине, Пољопривредног добра „Груда“ из Ариља и Воћниг расадника „Турица“ из Титовог Ужица.

Срески савез земљорадничких задруга Среза Титово Ужице настојао је да кроз Сајам, који би се одржавао 17. маја сваке године створи традицију у раду на унапређењу сточарства у ужичком крају. На тај начин, најнапреднијим сточарима среза пружила би се могућност да „најбоље одмере своје успехе и сагледају праву вредност својих напора на узгоју приплодних грла“.²⁸⁶

У делатности пољопривредне производње на подручју Среза Титово Ужице у периоду од 1957. до 1962. године дошло је до веома карактеристичних привредних кретања, а као резултат деловања одговарајућих природних и економских услова. Иако пољопривреда, с обзиром на услове, није могла да прати упоредо развој индустрије, треба истаћи да су и у овој области постигнути значајни резултати.

Укупан обим пољопривредне производње по текућим ценама достигао је ниво у 1962. години од близу 18 милијарди динара, што у односу на 1957. представља пораст од 25% или преко 3,5 милијарде, а према према 1958. за 32% или 4,3 милијарде динара више. При томе је друштвени сектор пољопривреде забележио далеко већи пораст што се види из следећих података о вредности пољопривредне производње (и милионима динара):

²⁸⁶ *Вести*, бр. 516, 23. мај 1957, 7.

Година	Укупно пољоп.	Од тога		Индекси кретања 1957 = 100		
		Друштвени сектор	Приватни сектор	Укупна Пољопр.	Друштвени сектор	Приватни Сектор
1957.	14.276	355	13.921	100,0	100,0	100,0
1958.	13.504	451	13.152	94,6	98,9	94,6
1959.	16.667	519	16.148	116,7	146,2	116,0
1960.	15.314	535	14.779	107,2	150,7	106,2
1961.	17.194	556	16.638	120,4	156,6	119,5
1962.	17.820	639	17.181	124,8	180,0	123,4
1963. план	20.500	764	19.736	43,6	215,2	141,8

Као што се из табеле види, планом за 1963. годину био је предвиђен укупан друштвени бруто производ у пољопривреди среза од 20,5 милијарди динара. Сматрамо да треба нагласити да је од 1957. до 1962, само 1959. година, била веома родна, а да је у свим осталим годинама било више или мање подбачаја код појединих грана пољопривреде, пре свега, услед неповољних климатских услова. Ако би достигнуте резултате у 1962. години упоредили са стањем у 1956. години добили би повећање од близу 50%. Код друштвеног сектора вредност бруто продукта је дуплирана.²⁸⁷

У склопу општег развоја пољопривреде у срезу у протеклом периоду, најзначајнији резултати остварени су у ратарству и то највише благодарећи увођењу у производњу високородних сората пшенице, која је за собом повукла и већу употребу минералних ђубрива, примену механизације и побољшање опште агротехнике. Све је то било везано за све развијенију производњу у кооперацији, која је дошла до највећег изражаја баш код производње високородних пшеница. У вези с тим дошло је не само до повећања хектарског и укупног приноса, већ и до извесне промене у структури искоришћавања ораничних, односно сетвених површина, што се види и из следећег прегледа:

Овде је потребно напоменути да се са производњом високородне пшенице и хибридног кукуруза у Срезу Титово Ужице отпочело у 1957. години када је засејано (хектара):

²⁸⁷ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали за се седница.

Врста културе	1957.		1962.	
	укупно	Од тога друшт. сектор	укупно	Од тога друшт. Сектор
Високородна пшеница	48	26	13.104	250
Хибридни кукуруз	196	50	1.421	102

Приноси по 1 ha код појединих сората пшенице и кукуруза кретали су се код:

Домаћих сората пшенице	Од 7,5 до 12,0 mc/ha
високородних	16,0 до 52,0 mc/ha
Домаћих сората кукуруза	6,1 до 15,5 mc/ha
Хибридног кукуруза	20,0 до 49,0 mc/ha

Из наведеног, види се велика предност производње високородних односно хибридних сората пшенице и кукуруза. У протеклом периоду веома значајни резултати остварени су на повећању употребе минералних ђубера и сортног семена. Потрошња овог репродукционог материјала кретала се по годинама овако (у томана):

Година	Сортно семе	Минер. ђубера
1956.	541	471
1957.	752	1.095
1958.	910	1.370
1959.	1.198	1.852
1960.	1.290	2.516
1961.	1.322	4.152
1962.	1.411	7.390
План 1963.	1.620	10.320

Потрошња сортног семена за протекли седмогодишњи период повећала се за три пута, а потрошња минералних ђубрива за преко 20 пута. И једно и друго, у склопу других мера, позитивно је утицало на повећање приноса у првом реду код високородних сората пшенице, код којих су се култура минерална ђубрива највише и употребљавала, а то је допринело и извесној стабилизацији приноса код других култура итд.

Свакако да је порасту ратарске производње допринела и акција земљорадничких задруга у вези са уговарањем производње разних култура са индивидуалним произвођачима. У 1957. години, када је први пут у пољопривредној производњи на подручју среза почело да се користи семе високордних сорти и хибридног кукуруза,

производње на кооперативној основи такоређи није ни било. Масовнија производња у кооперацији отпочела је тек 1959. године, када је број коопераната у ратарству достигао 4.484 домаћинства, а уговорена површина од 1.670 хектара.

Кретање уговарања производње у ратарству дата је се у следећој табели (хектара – број домаћинства):

Култура	1959.	1960.	1961.	1962.
Пшеница	492	2.075	3.477	4.669
Остали усеви	178	216	1.361	1.497
У к у п н о:	670	2.691	4.838	6.166
Број копераната				
У ратарству	4.484	6.818	7.686	11.710
У ост. гранама	453	1.226	704	504
У к у п н о:	4.937	8.044	8.390	12.214

У односу на укупан број коопераната ратарство обухвата преко 90% домаћинства у 1959. години, 85% домаћинства у 1960, 92% у 1961 и 96% у 1962. години.

Воћарска производња, која је подложна највећим осцилацијама због дејства природних чиниоца, кретала се у периоду 1957–62. године у просеку око 4.510 вагона разног воћа или по годинама овако (количина вагона):

План	Укупно принос	О д т о г а		Ост. воће
		Од јабука	Од шљива	
1957.	3.333	68	3.051	214
1958.	4.118	407	3.515	196
1959.	8.828	1.358	7.031	439
1960.	654	82	403	169
1961.	5.729	673	4.683	373
1962.	4.386	346	3.625	415
1963.	5.612	1.230	3.850	532

Имајући у виду повољне природне и економске услове за развој воћарства на подручју среза који је спадао међу најпознатије воћарске реоне у НРС и Југославији, са оваквим резултатима ипак се није могло бити задовољно. Подручје среза располагало је са 22.400 ха под воћњацима са укупним фондном од 6,1 милиона воћних стабала од чега је родно 4,5 милиона. Овакви капацитети, без обзира на тадашњи пртежно екстезиван

карактер воћарства, могли су остварити производњу од преко 10.000 вагона уз предузимање одговарајућих мера неге и заштите кроз асанацију постојећих засада и др.

У протеклом периоду, на подручју целог среза подигнуто је око 700 ha разних воћних засада, што је било недовољно. Разлози за овакво стање били су недостатак погодних површина код друштвеног сектора. Имајући у виду велике потенцијалне могућности за развој ове гране, као и велике потребе за сировинама Фабрике „Будимке“, потребе извоза и пласмана на домаћем тржишту, рачунало се на боље резултате у наредном периоду.

Један од значајних чињеница у развоју сточарства среза јесте осетно повећање бројног стања говеда и оваца нарочито од 1961. и јануара 1962. године, што се види из следећег прегледа (број грла):

Врста стоке	1960.	1961.	1962.
коњи	15.060	16.606	16.399
говеда	149.800	166.054	169.498
Од тога:			
краве	60.976	64.025	65.946
овце	400.310	413.570	419.425
Свиње	69.024	55.250	51.990
Живина	411.620	389.842	384.498
Кожнице			

Преглед показује да се број говеда, оваца па и коња повећава, а број осталих врста стоке смањује. Ово смањење бројног стања наступило је углавном због „подбачаја сточне хране“, нарочито у току 1961. године. Међутим, ово смањење броја стоке није ишло испод нивоа из претходних 5–6 година. У вези са оваквом ситуацијом, порасла је производња меса (клање из нужде), док је производња млека на нивоу ранијих година.

Без обзира на сушу и тренутну несташицу сточне хране, крмна база се побољшала на тај начин што се с једне стране повећала њивска производња крмног биља, а с друге стране у међувремену су извршене и мелиорације природних травњака. Мелиориране површине нису биле велике, али су се плански задаци повећавали сваке године, тако да је у 1962. години мелиорисано 1.100 ha, а 1963. годину предвиђена је мелиорација 2.330 ha.

На вештачком осемењивању крава отпочело се у нашем срезу 1957. године, када је осемењено у Титовом Ужицу и Пожеги само 60 крава, а 1962. године 3.674 плоткиње.

Следећа табела приказује развој В.О. по годинама:

Укупно							План
В.О. крава	60	1.253	3.189	3.194	2.723	3.674	4.650

Опадање броја осемењених плоткиња у 1961. години наступило је због тога што се од те акције одустало у општинама Бајина Башта, Кремна, Нова Варош, Прибој, Пријеполје и Чајетина.

Тову стоке у организованој производњи приступило се тек 1960. године. Постигнути резултати нису били велики, али акција това стоке, специјално говеда и оваца, имала је услова за интензивнији развој. У 1961. години у организованој производњи утовљено је 3.245 говеда и 15.300 оваца, а за 1963. годину предвиђа се тов 3.730 говеда, 18.330 оваца и 1.220 свиња.

У делатности шумарства остварена је производња у 1962. години на површини од 257.400 хектара или за 1.900 ha више од 1957. године, од чега је у друштвеном сектору 116.100 ha, а у приватном 141.300 ha. Подручје овог среза познато је по богатству шумског фонда, јер располаже дрвном масом од 21 милион м³. Овај фонд омогућује да се годишње сече око 291.000 м³, и то лишћара 218.000 м³, а четинара 73.000 м³. Укупна годишња бруто сеча дрвне масе код шумско-привредних организација (шумских газдинстава) износила је 122.000 м³ од чега лишћара 78.000 м³, а четинара 44.000 м³. Још у 1961. години извршено је организационо сређивање шумских газдинстава која данас послују као привредне организације. Поред тога извршени су обимни радови на подизању нових шумских засада, на мелиорацији деградирања шума и шикара, нези и заштити итд. У претходне две године развио се Покрет горана који је имао значајну улогу у развоју шумарства. Уз помоћ овог покрета подигнуто је 900 ha нових шумских засада, извршено разних мелиоративних радова на површини од 250 ha, неге на 200 ha, подигнуто 17 km дрвореда итд.²⁸⁸

²⁸⁸ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали за се седница.

ДРУШТВЕНО – ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ОД 1957. ДО 1962. ГОДИНЕ

Више доступних извора за период 1957–1962. године омогућили су нам да детаљније пратимо привредни развој Среза Титово Ужице. Срез су чинили, као што је већ нагласено, поред 7 општина Ужичког округа и општине Кремна (која је касније била укључена у општину Т. Ужице) Прибој, Пријепоље и Нова Варош.

У овом периоду друштвено-економског развоја срез се „карактерише сталним јачањем материјалних и друштвених снага у свим областима привреде и друштвених служби“.²⁸⁹ Овакав развој био је у најтешњој вези са сталним процесом усавршавања и употпуњавања привредног система и „са јачањем материјалне основице и средстава органа самоуправљања у привредним организацијама, комунама и друштвеним службама“.

УКУПНА ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА

Привреда среза у периоду 1957–1962. године постигла је значајне резултате и велики успон. Постигнути резултати огледају се у свестраном развоју: порасту производње, запослености, друштвене продуктивности рада, порасту инвестиционе, опште и личне потрошње и друштвеног стандарда, развоју радничког и друштвеног управљања, а кроз све то евидентан је и даљи развој социјалистичких друштвених односа. Постигнути резултати и искуства у протеклом периоду требало је да представљају добру основу за још бржи развитак у 1963. и наредним годинама.

У овом периоду друштвени бруто производ укупне привреде порастао је са 48,5 милијарди динара у 1957. години на 92,9 милијарди динара у 1962. години или за 91,7%, што значи да је просечна годишња стопа раста друштвеног бруто производа у овом периоду износила 14%. Бруто производ друштвене привреде порастао је у овом периоду за 121,3% или просечно годишње за 17,2%, док је код приватног сектора овај пораст далеко мањи и износио је свега 22% у односу на 1957. годину, или је просечно годишње у

²⁸⁹ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали за се седница. Основни резултати друштвено-економског развоја Среза у периоду 1957–1962. године.

појединим привредним областима и секторима власништва у посматраном периоду био следећи (у милионима динара, текуће цене):

	Извршење		План 1963.	Индекси		Просечна стопа раста 1957 – 62.
	1957.	1962.		1962.	1963.	
				1957.	1957.	
Укупна привреда	48.471	92.932	108.656	191,7	224,1	14,0
Друштвени сектор	33.938	75.201	88.390	221,3	260,4	17,2
Приватни сектор	14.533	17.731	20.266	122,0	139,4	4,0
Индустрија	26.760	58.847	70.450	719,9	263,3	17,0
Пољопривреда	14.276	17.820	20.500	124,8	143,6	4,5
– друштвена	355	639	764	180,0	215,2	12,5
– индивидуална	13.921	17.181	19.736	123,4	141,8	4,3
Шумарство	477	966	1.109	202,5	232,4	15,2
Грађевинарство	2.648	4.771	4.477	180,2	169,1	12,5
Саобраћај	880	2.561	2.743	291,0	311,7	24,0
Трговина	1.212	3.223	3.731	265,9	307,8	22,1
Угоститељство	644	1.492	1.650	231,6	256,2	18,2
Занатство	1.537	3.039	3.768	197,7	245,2	14,7
– друштвено	925	2.489	3.238	269,0	350,0	23,4
– индивидуално	612	550	530	89,9	86,6	–
Комунална привреда	37	213	228	575,6	616,2	–

У посматраном периоду, нарочито велики пораст остварен је у области индустрије и то за 119% у 1962. години у односу на 1957. годину, занатства 169%, трговине 166%, саобраћаја 191%, шумарства за преко два пута итд. Релативно најмањи пораст у овом периоду остварен је у области пољопривреде за 25%, где је просечно остварена годишња стопа раста 4,5%. У друштвеном сектору пољопривреде остварен је далеко већи пораст и то за 80% више него што је производња износила у 1957. години, што значи да је просечна стопа раста износила око 12,5%.

У наредном периоду, нарочито у 1963. години очекивала се и даље појачана привредна активност на подручју среза. Тако је друштвеним планом среза за 1963. годину предвиђено да се у тој години оствари друштвени бруто производ у износу од 108,6 милијарди динара, што чини повећање у односу на 1957. годину за 124,1% и то друштвеног сектора привреде 160,4% (индекс 240,6%), а приватног сектора 39,4% (индекс 139,4%).

Уколико посматрамо темпо привредног развоја среза у наведеном периоду, кроз остварење друштвеног производа, видеће се да је друштвени сектор привреде у још знатнијем порасту него што је то случај код бруто производа. Тако је у 1957. години друштвени производ укупне привреде остварен у износу од 20,6 милијарди динара, док је у 1962. години достигао ниво од 39,1 милијарду динара што је више од 1957. године за 18,5 милијарди или за 89,4%. У овом периоду друштвени сектор привреде бележио је пораст од 135,4%, а приватни за 19,4%. Просечан годишњи пораст друштвеног производа укупне привреде среза у овом периоду износио је 13,7, и то у друштвеном сектору 18,7%, а приватном 3,7%. По појединим привредним областима и секторима власништва друштвени производ у посматраном периоду остварен је према следећем (милионима динара, текуће цене):

	Остварено у години		План 1963.	индекси		Просечна стопа раста 1957 – 62.
	1957.	1962.		1962. 1957.	1963. 1957.	
	Укупна привреда	20.640	39.082	45.569	189,4	220,8
Друштвени сектор	12.450	29.303	34.415	235,4	276,4	18,7
Приватни сектор	8.190	9.779	11.152	119,4	136,1	3,7
Индустрија	10.092	20.875	24.942	206,8	247,1	15,7
Пољопривреда	8.101	9.780	11.210	120,7	138,3	3,8
– друштвена	138	221	268	160,1	160,1	9,6
– индивидуална	4.963	9.559	10.942	120,0	137,4	3,7
Шумарство	251	707	816	281,7	325,1	26,5
Грађевинарство	275	1.989	1.904	723,2	692,3	65,0
Саобраћај	480	1.341	1.456	279,3	303,3	22,9
Трговина	731	2.510	2.941	343,3	402,3	29,4
Угоститељство	214	611	689	285,5	321,9	24,1
Занатство	482	1.137	1.463	235,8	303,5	18,7
– друштвено	255	917	1.253	359,6	491,3	30,6
– индивидуално	227	220	210	96,9	92,5	–
Комунална привреда	14	132	139	942,8	992,8	–

Индустрија је у овом периоду задржала високу стопу раста, тако да је нешто виша од републичке која износи 14%. Оно што је нарочито било позитивно и заслуживало је пажњу, јесте чињеница да је изграђено низ нових предузећа прерађивачке индустрије, а посебно снажно развијала се текстилна индустрија, што је од особитог значаја за упошљавање неквалификоване радне снаге са села, као једног од акутних проблема среза.

Пољопривреда је релативно постигла мању стопу раста у овом периоду. Но, и поред тога, постигнути су резултати, с обзиром на услове нису били мали. Морали смо имати у виду да су у овом периоду и даље „јачали социјалистички друштвени односи на селу преко кооперације и других облика сарадње са земљорадничким задругама“. Међутим, треба нагласити да је пољопривреду среза и даље оптерећивала аграрна пренасељеност, уситњеност поседа, ниска плодност тла, а све то условљавало је ниску друштвену продуктивност рада. Све остале привредне области оствариле су врло високу стопу раста, захваљујући пре свега материјалним улагањима друштвене заједнице.

Национални доходак среза порастао је у овом периоду од 19,5 милијарди на 36,3 милијарде динара у 1962. години. То је повећање за 85,8% или годишње по стопи од 13,3% у укупној, а 18,1% у привреди друштвеног сектора. По појединим привредним областима и секторима власништва национални доходак се кретао према следећем распореду (у хиљадама динара, текуће цене):

	Остварено у		План	Индекси		Просечна стопа раста
	1957.	1962.		1962.	1963.	
			1963.	1957.	1957.	1957 – 62.
Укупна привреда	19.519	36.257	41.701	185,8	213,6	13,3
Друштвени сектор	11.727	26.967	31.108	229,9	265,3	18,1
Приватни сектор	7.792	8.870	9.290	119,2	119,2	3,5
Индустрија	9.572	19.340	22.680	202,0	236,9	15,2
Пољопривреда	7.696	9.260	10.603	120,3	137,7	3,7
– друштвена	126	175	210	138,8	166,7	6,8
– индивидуална	7.570	9.085	10.393	120,0	137,2	3,6
Шумарство	231	579	631	250,6	273,2	20,4
Грађевинарство	255	1.888	1.768	740,3	693,3	67,2
Саобраћај	384	972	1.019	253,1	265,3	21,5
Трговина	703	2.439	2.840	346,9	403,9	29,8
Угоститељство	202	571	636	282,7	314,8	23,9
Занатство	464	1.082	1.391	233,3	299,7	18,5
– друштвено	24	877	1.191	362,4	492,1	30,8
– индивидуално	222	205	200	92,3	90,1	–
Комунална привреда	12	126	133	–	–	–

Овако динамичан привредни развој код свих привредних области омогућио је да се национални доходак по једном становнику повећа са 64.387 динара колико је износио у 1957. на 115.906 динара у 1962. години или за око 80% више. Кретање националног дохотка по глави становника од 1957. до 1962. године може се видети из следећег прегледа:

Година	Национал. доходак (у мил. д.)	индекс	Број становника	индекс	Национал. доходак по 1 станов. (дин)	индекс
1957.	19.519	100,0	303.149	100,0	64.390	100,0
1958.	21.348	109,4	305.058	100,6	69.980	108,7
1959.	27.049	138,6	306.978	101,3	88.110	136,8
1960.	30.669	157,1	308.912	101,9	99.280	154,2
1961.	34.213	185,3	310.858	102,5	110.060	171,8
1962.	36.257	185,8	312.815	103,2	115.900	180,0

Национални доходак по једном становнику повећан је у периоду од 1957. до 1962. године у апсолутном износу за 51.590 динара, што значи да је просечно годишње растао за 10.300 динара или по просечној годишњој стопи од 12,5%. Овакав темпо пораста националног дохотка по глави становника омогућен је брзим привредним развојем свих привредних области, а нарочито индустрије.

Као што се из досадашњег излагања могло видети, у протеклом петогодишњем периоду, привреда Среза Титово Ужице развијала се брзим темпом. Већ је напред напоменуто, да су оваквом темпу привредног развоја у највећој мери допирнела знатна инвестициона улгања која су извршена 1957–1962. године, али овде треба истаћи и велики утицај који је имао и нови привредни систем и нове мере које су предузимане у овом периоду. Наиме, од 1957. године извршена је коренита измена привредног система, која је омогућила да се пређе на систем обрачуна дохотка и чистог прихода. То је дало материјалну основицу привредним организацијама и могућност да из својих фондова улажу већа средства у инвестиције и тако повећавају своју материјалну базу. Предузетим мерама у 1961. години и касније, учињен је даљи корак на унапређењу привредног система.

Инвестициона улагања

У периоду од 1957. до 1962. године на подручју среза инвестирано је око 65,3 милијарди динара (привредне и непривредне инвестиције у основне или обртне фондове – по текућим ценама). То показује да је просечно годишње у овом периоду улагано 10,9 милијарди динара.

Од укупних инвестиционих улагања у привредне сврхе инвестирано је 54 милијарде динара или 83%, док је у непривредне делатности инвестирано 11,3 милијарде динара или 17%. Динамика и основна намена инвестиционих улагања у овом периоду по годинама била је следећа:

– у мил. динара –

– по текућим ценама –

Година	Укупна улагања	О д т о г а		С т р у к т у р а		
		Привредна улагања	Непривредна улагања	Укупна улаг.	привреда	непривреда
1957.	6.990	6.357	633	100	91	9
1958.	6.345	5.582	763	100	88	12
1959.	7.612	6.805	807	100	89	11
1960.	8.100	5.756	2.344	100	71	29
1961.	15.668	12.621	3.047	100	81	19
1962.	20.618	16.880	3.738	100	82	18
Свега од 1957-62	65.333	54.001	11.333	100	83	17

Нарочито висок обим инвестиционг улагања остварен је за последње две године када је уложено око 56% од укупних инвестиционих улагања за цео овај период. Висок обим инвестиционих улагања био је предвиђен и за 1963. годину – 22,6 милијарди динара. Овакво кретање укупних инвестиционих улагања било је условљено обимом и динамиком привредних инвестиција. Поред тога, у последње две године знатно су се повећале и цене инвестиционом материјалу, а измењен је и начин кредитирања иневестиционе изградње.

Кретање и структура укупних привредних инвестиција у овом периоду била је следећа:

– у мил. динара –
– по текућим ценама –

	Укупно	Структура
	1957-62.	%
Индустрија	44.540	82,5
Пољопривреда	1.402	2,6
Шумарство	397	0,7
Грађевинарство	1.133	2,1
Саобраћај	3.283	6,1
Трговина	935	1,7
Занатство и ком. пр.	1.410	2,6
Свега:	54.001	100,0

Највећи обим привредних инвестиција у овом периоду био је уложен за развој и унапређење индустрије и то 44,5 милијади динара или 82,5% од укупних привредних инвестиција. Оваква структура привредних инвестиција условљена је економском политиком, која је у нашем послератном периоду усмеравала развој индустрије као водеће привредне области као и економском политиком бржег развоја привредно неразвијених подручја, која и карактерише овај период.

Од инвестиционих улагања за развој индустрије, у овом периоду, највећи обим средстава уложен је за изградњу хидроенергетских објеката: ХЕ „Кокин Брод“ 19,1 милијарди и ХЕ „Бајина Башта“ 7,4 милијарде динара. Затим, знатна средства уложена су и проширење и изградњу нових индустријских капацитета: „Ваљаоница бакра“ Севојно 4,2 милијаде, ФАП – 3,6 милијарди, „Љубиша Миодраговић“ – Пријепоље 2,0 милијарди, „Цвета Дабић“ – Титово Ужице 1 милијарду, „Златар“ – Нова Варош 910 милиона, „Црни Врх“ – Бајина Башта 470 милиона итд.

И поред тога, што је и у овом периоду дат приоритет развоју индустрије, јер такав пут развоја омогућавао најбржи развој материјално-производних снага на неразвијеним подручјима, водило се рачуна и улагана су знатна средства и за развој осталих привредних области што је нарочито дошло до изражаја за последње три године.

При томе, знатна средства у овом периоду уложена су за развој саобраћаја, око 3,3 милијарде динара (без средстава самодоприноса у радној снази и материјалу). Ова средства уложена су за изградњу и модернизацију путне мреже (изграђен је пут Београд –

Титово Ужице, модернизован и реконструисан пут I реда Титово Ужице – Партизанске Воде и настављено са даљом модернизацијом овог пута. У целој дужини од НР Црне Горе, рађено је на модернизацији путева II реда, изграђено и реконструисано знатан број путева III и IV реда, као и некатегорисаних путева). Поред тога знатна средства уложена су за изградњу пруге Београд – Бар као и за набавку аутобуса и камиона код постојећих аутосаобраћајних предузећа и набавку опреме за потребе ПТТ саобраћаја.

У области пољопривреде у овом периоду уложено је око 1,4 милијарди динара. Ова средства улагана су углавном за набавку опреме, изградњу економских објеката, набавку основног стада, подизање нових воћних засада и изградњу других производних капацитета при земљорадничким задругама. У области шумарства тада је уложено око 400 милијарди динара за изградњу шумских комуникација, набавку опреме и сл.

У области грађевинарства инвестиције од 1,1 милијарди динара уложене су за набавку опреме и механизације за грађевинска предузећа.

Развоју трговине и угоститељства у овом периоду поклоњена је знатно већа пажња. Нарочито су за последње две – три године за развој ових привредних грана била уложена већа средства. Са инвестиционим улагањима од 1,8 милијарди знатно се повећао малопродајни и магацински простор (изграђена је робна кућа у Титовм Ужицу и Ивањици, отворено је низ нових продавница у Титовом Ужицу, Пожеги, Прибоју, Пријепољу и осталим местима). Затим, знатно се побољшало стање пријемних и смештајних капацитета у угоститељству и то углавном у Титовом Ужицу, док је у осталим местима у том погледу мало лошије. Па и поред тога што су у овом периоду уложена знатна средства за развој ових привредних грана, постојеће стање и опремљеност расположивих капацитета не задовољава нарасле потребе потрошача и туриста.

У области занатства и комуналне привреде у овом периоду, са уложеним средствима од 1,4 милијарди динара, отворено је низ нових занатских организација и побољшана је техничка опремљеност постојећих, што је допринело да већи број ових организација прерасте у индустријска предузећа.

За развој и унапређење друштвеног стандарда у овом периоду уложено је 11,3 милијарди динара. У погледу динамике улагање разликује се период 1957–1959. који карактерише мали обим улагања за потребе друштвеног стандарда, јер су у овом периоду улагани напори у развој привреде, односно индустрије, и период 1960–1963. године, који карактерише већи обим улагања за потребе друштвеног стандарда.

Од остварених инвестиционих улагања за друштвени стандард, највећи обим средстава остварен је код стамбене изградње, 7,4 милијарди динара (само друштвена средства). Са овим средствима изграђено је преко 5.000 станова. Знатна средства уложена су и у осталим делатностима друштвеног стандарда: изграђен је и поправљен велики број улица, школа, здравствених и социјалних установа и побољшана опремљеност ових установа и сл.

За активност привредних организација у погледу инвестиционих улагања у овом периоду, може се рећи да није било привредне организације која их није вршила. Иако су инвестициона средства била условљена могућностима, то су код неких организација била незнатна, омогућавала су проширење обима пословања, стално апсорбовање нове радне снаге, повећање продуктивности рада и сл.

Поред тога, у овом периоду изграђено је низ нових производних капацитета који су, пре свега, требали да на неразвијеном подручју омогуће бржи развој производно-материјалних снага. Само за последње две године изграђено је и пуштено у производњу 14 већих и мањих привредних организација и погона, док је већ започета изградња или реконструкција низ нових организација.²⁹⁰

²⁹⁰ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница. Основни резултати друштвено-економског развоја Срза у периоду 1957–1962. године.

ЗДРАВСТВО

Након ослобођења земље, пред здравственом и социјалном службом стајали су веома одговорни задаци. О стању здравства непосредно после рата, др Драган Јовановић је на Конгресу Савеза здравствених радника Југославије, поред осталог рекао: „Окупатор је за време рата уништио и опљачкао здравствене и научне установе и читаве заводе сравнио са земљом. У току рата уништено је од 10 до 95% болничких постеља. У неким градовима због масовног изгладњивања број туберкулозних повећао се четири пута. После рата остало је 600.000 инвалида, стотину хиљада сирочади итд. То су све проблеми пред којима стоје радници и намештеници здравствених и социјалних установа“.²⁹¹

Током 1945. године, на територији уже Србије, организоване су 82 среске народне амбуланте, а опремљено је 11. У 1946. години организоване су још 32 среске народне амбуланте, тако да је у Србији било укупно 114, а опремљено је још 15, на које је утрошено 1.500.000 динара. Половином 1947. у Србији је било 286 сталних народних амбуланти.²⁹²

И у Ужичком округу здравствене и социјалне прилике биле су изузетно тешке. Овај простор био је током рата у више наврата поприште тешких борби и разарања у којима су оштећене или уништене и здравствене установе. Ратна штета нанета санитарским установама у Ужичком округу износила је 6,008.910 динара.²⁹³

Ради бољег организовања здравствене службе при Окружном НОО формирано је Здравствено одељење. Његов рад одвијао се у два основна правца: организација здравствене службе на територији округа и сузбијање заразних болести. При Градском НОО Ужице и среским одборима образовани су одсеци за народно здравље са здравственим референтима.²⁹⁴ Ради боље координације, марта 1945. Здравствено одељење

²⁹¹ Реферат др Драгана Јовановића на Конгресу Савеза здравствених радника Југославије који је одржан у Загребу, јуна 1946, *Борба*, бр. 140, 12. 6. 1946, 2.

²⁹² *Глас*, бр. 614, 21. јун 1947, 7.

²⁹³ ИАУ, ОНО Ужице, Записник са IV редовне окружне скупштине округа ужичког одржане на дан 26. септембра 1945. године.

²⁹⁴ Ж. Марковић, *Ужички округ у рату 1944–1945*, 276.

упутило је свим среским одборима упутства о образовању здравствених секција при општинским НОО одборима.²⁹⁵ Убрзо су у свим општинама формиране здравствене секције.

Један од приоритених задатака било је оспособљавање за рад и организовање здравствених установа. У време борби за коначно ослобођење и непосредно након завршенка рата, велику помоћ становништву пружали су војни лекари и санитетско особље.

Здравствене установе у ужичком крају биле су малобројне. Предстојао је велики труд да се оспособе за рад и снабдеју неопходним средствима.

У Дому народног здравља у Ужицу, фебруара 1945. године радио је 1 лекар, 1 лаборант и 2 помоћна лаборанта. На територији Градског НОО-а постојао је 1 градски лекар, 1 гинеколог и 5 бабица. Према подацима из марта, у Дому народног здравља радила су 4 лекара, 1 помоћни лаборант и 1 дезинфектор.²⁹⁶

Према извештају директора, који је упућен Окружном НОО, 26. августа 1946, стање установе било је забрињавајуће: „Све домске зграде су дрвене бараке дотрајале и скоро потпуно неупотребљиве сада после бомбардовања и експлозија. Зидови дрвени су одвојени, кров сав растрешен и од камења терисана хартија и даске на крову избушене, тако да је за време кишних дана потоп у зградама. Прозори на зградама су већином полупани, дрво иструлело или поломљено тако да се са муком затварају.”²⁹⁷

Током 1946. године стање се осетно поправило. У самом граду Ужицу, здравствена служба је била добро организована, а сваки реон имао је своју санитетску екипу.²⁹⁸

Министарство народног здравља НР Србије основало је у Титовом Ужицу Диспанзер за заштиту мајки и деце. Ова важна здравствена установа била је смештена у згради Дома народног здравља и примала је болеснике и мајке којима је био потребан савет.

²⁹⁵ ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај ОНО Ужице од 1. марта до 20. јуна 1945.

²⁹⁶ ИАУ, ОНО Ужице 1944–1945, Здравствено одељење, ф. 65.

²⁹⁷ Илија Мисаиловић, *Завод за заштиту здравља Ужице*, Ужице 2000, 291.

²⁹⁸ *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 2.

Диспанзером је руководио дечји лекарка др Јовић.²⁹⁹ У октобру 1946. године почело је са радом саветовалиште за трудне жене. „Задатак саветовалишта је да трудницама у току трудноће даје поуке о хигијени жене и стручне савете у вези са трудноћом. Ово је потребно да би се избегле и отклониле тешкоће и неправилности порођаја, а у исто време да се умањи смртност одојчади у првој години која је велика баш зато што мајка негује одојче без потребног знања и помоћи лекара“.³⁰⁰

Болница у Ужицу била је једна од најважнијих здравствених установа у овом делу Србије. У фебруару Болница је имала 7 лекара, а крајем 1945. године у њој су радила 3 лекара опште праксе и 1 специјалиста. Поред њих, било је војних лекара и другог медицинског и помоћног особља чији број није познат. У Болници је у почетку постојало одељење за унутрашње болести и хируршко одељење. У фебруару 1945. основано је дечје одељење на чијем челу је био др Милош Бајшански.³⁰¹

Хируршко одељење је било веома оптерећено, јер на операције долазе болесници не само са територије Ужичког округа већ и из Санцака.³⁰²

Првог марта 1946. године почео је да ради Окружни антитуберкулозни диспанзер у Ужицу. Од марта до августа у диспанзеру је прегледано 3722 болесника. Диспанзер је био преоптерећен, јер је кроз њега дневно пролазило 50 пацијената. Само у јуну прегледано је 1162 болесника и школске деце. Диспанзер је почео да врши вакцинацију новорођене деце (у првој недељи живота) против туберкулозе, давањем нарочитих капљица у кратким размацима. Овај лек је појачавао отпорност против туберкулозног обољења.³⁰³

Наредне године диспанзер је, у циљу превентиве и ефикаснијег лечења, предузимао систематске прегледе. До почетка децембра 1947. године у диспанзеру је „прегледано

²⁹⁹ *Вести*, бр. 151, 23. јануар 1947, 4.

³⁰⁰ *Вести*, бр. 177, 28. новембар 1947, 3; *Глас* број 724, 26. октобар 1947, 7.

³⁰¹ И. Мисаиловић, н. д., 291; Ж. Марковић, н. д., 277; Миодраг Јовановић, *Развој установа за заштиту деце у Ужицу*, Титово Ужице 1990, 21.

³⁰² *Вести*, бр. 94, 13. април 1946, 2.

³⁰³ *Вести*, бр. 110, 3. август 1946, 3.

11.025 особа, урађено 1.014 лабораторијских прегледа, дато 802 пнеумоторакс инсуфлација, изађено 100 рентгенских снимака итд“.

Највећи проблем диспанзера били су смештајни капацитети. Др М. Тасић је децидно нагласио „да се један тако велики и општи користан посао не може обављати у 4 собице са којима диспанзер располаже. Питање диспанзерске зграде је нерешено и у години која долази, оно се мора решити“.³⁰⁴

Рад болнице се током 1946. и 1947. године знатно поправио, како по броју примљених пацијената, тако и по квалитету услуге. Процент „неизлечивих болесника износио је у 1946. год. 8,85%, а у наредној години 3,84% тј. за 5% мањи“. Поред тога смртност је знатно опала: у 1946. години била је 4,84%, а у 1947. години 2,80%, тј. за 2% мања. У току 1947. године у болници су извршене најхитније оправке на зградама и набављен је разни инвентарски материјал, те су се тако и материјалне прилике у болници знатно побољшале.³⁰⁵

У Бајиној Башти непосредно после рата болница је била у веома лошем стању. Дописник *Вести* је забележио: „Љотићевци су од једне болничке зграде направили коњушницу, а од друге – мало утврђење наоружано бацачима и митраљезима. Преостале ствари и инструменте они су у повлачењу однели или уништили. Ослобођење је затекло болницу у таквом стању да ниједан болесник није могао бити примљен на лечење“.³⁰⁶

Одмах после ослобођења Среза рачанског, у јесен 1944. године, народна власт са војно-позаднимским органима, организује здравствену службу и оспособљава зграду болнице. Током тромесечја, март – април 1945. болница је пружила помоћ за 234 борца и 15 грађана.³⁰⁷ Марта 1945. године болница је имала 1 лекара и 4 болничара.³⁰⁸

Током 1946. године стање у болници се знатно поправило. У свом извештају од 14. новембра 1946. др Милан Занковић, окружни здравствени референт, о стању болнице

³⁰⁴ *Вести*, бр. 178, 5. децембар 1947, 4.

³⁰⁵ *Вести*, бр. 181, 26. децембар 1947, 4.

³⁰⁶ *Вести*, бр. 100, 25. мај 1946, 2.

³⁰⁷ С. Игњић, н. д., 436.

³⁰⁸ ИАУ, ОНО Ужице 1944–1945, Здравствено одељење, ф. 65.

изнео је своја запажања: „Ради довршења потребно је извести замашне радове као што су: стављање подова и врата, застакљивање, малтерисање, крпљење и кречење, инсталација осветлења, набавка и инсталисање санитарних објеката, као лавабоа, купатила, клозета, чесменских цеви и најзад довод воде везивањем за градску водоводну мрежу. Како је зграда врло пространа могла би се поред болнице од 60 постеља у њу сместити још која омања подесна установа“.

Предвиђено је било да се у новоизграђеној згради среске болнице у Бајиној Башти повећа број постеља са 45 на 60, „што би одговарало потребама тога краја и једног суседног дела Босне, који у ову болницу редовно долази на лечење“. Зато је др Занковић у плану инвестиција у 1947. предвидео за ову болницу суму до 450.000 динара, „у коју је суму урачуната и набавка једног рентген апарта, који је за болницу оволико удаљену од Окружног болничког центра неопходно потребан“.³⁰⁹

Крајем 1946. године болница у Бајиној Башти имала је поред Унутрашњег и Заразног одељења и породилиште. Само у току новембра, болница је примила 93 болесника, од којих су 5 били случајеви заразе. Број болесничких дана износио је 700 за тај месец. Болничко особље је учествовало у депедикулацији која се спроводила у читавом Срезу рачанском. Једна болничка екипа учествовала је у запрашивању на територији Бајине Баште, Заовина и Јагоштице.³¹⁰

Поред болнице у Б. Башти образована је и народна амбуланта, која је просечно дневно примала 10 до 15 болесника. Сличне амбулантае образоване су у селу Дубу, Костојевићима, Рогачици и Оклетцу. Здравствене екипе које су ишле на терен имале су напоран задатак због раштрканих села у срезу. На терену се остајало по 2–3 дана, али су сва села обилажена сваке недеље.³¹¹

³⁰⁹ ИАУ, Народни одбор округа ужичког, Здравствено одељење, фас. 72, од 14. новембра 1946.

³¹⁰ *Глас*, бр. 446, 9. децембар 1946, 7.

³¹¹ *Вести*, бр. 100, 25. мај 1946, 2.

Са привредним развојем овог краја, а посебно после почетка изградње ХЕ „Бајина Башта“, 1960. године изграђена је зграда за потребе амбулантних служби, тако да је здравствена служба била концентрисана на једном месту.³¹²

У Срезу црногорском одавно се осећала потреба за једном амбулантом. Срез је прилично удаљен од већих места у којима има болница, амбуланта и лекар, те су болесници често морали да се превозе волујским колима на даљину од 30–40 километара. Дешавало се да су болесници умирали успут, само зато што лекарска помоћ није добијена на време.

Заузимањем Среског народног одбора у Косјерићу, одлучено је да се вила „Пупић“, која је са земљиштем пала под удар аграрне реформе, претвори у амбулатну. Зграда није много оштећена у рату, а са парком „који ће бити обновљен, она потсећа на санаторијум“. Оцењено је да ће се добијањем ове зграде за амбуланту, умногоме поправити здравствене прилике у срезу.³¹³ Стационар је почео с радом 1950. године. У њему су радила у прво време 2, а касније 3 лекара, 3 болничара и 1 бабица, 1 куварица и 1 спремачица. Почетком 1960. године овај стационар је исељен у зграду Домаћичке школе. Поред стационара радиле су и лабораторија, амбуланта и стоматолошка служба. У оваквим условима радиле су здравствене службе све до изградње новог Дом здравља у Косјерићу 1975. године.³¹⁴

Још пре рата отпочела је градња амбуланта у Ариљу. Међутим, она је само делом доврешна и све време окупације била неупотребљива. Током 1946. године на згради су извршени столарски радови и застакљивање. У плану инвестица за крај 1946. и 1947. годину, било је везивање амбуланта за градску водоводну мрежу, уређење дворишта, набавка најнужнијег инвентара и једног рендген апарата, што је укупно иносило 250.000 динара.³¹⁵

³¹² *Бајина Башта*, Београд 1969, 167.

³¹³ *Вести*, бр. 110, 3. август 1946, 2; Р. Челиковић, *Косјерић у прошлости*, 630: „Између 1945. и 1950. на овом подручју лекар је био др Јосиповић“.

³¹⁴ Радојко Раде Челиковић, *Косјерски крај у прошлости*, Косјерић, 2003, 630.

³¹⁵ ИАУ, Народни одбор округа ужичког, Здравствено одељење, фас. 72, од 14. новембра 1946.

Крајем 1946. године амбуланта у Ариљу већ је била при завршетку и имала је 12 постеља за смештај.

Градња амбуланте у Чајетини, такође је почела пре Другог светског рата, и није била завршена. У лето 1946. године, Окружно грађевинско предузеће „Ужограп“ из Титовог Ужица довршило је ову амбуланту. Новембра 1946. амбуланта је почела са радом, а располагала је са 15 кревета.³¹⁶

За изградњу амбуланти у Ариљу и Чајетини утошено је преко 450.000 динара.³¹⁷

Због великих проблема у пружању здравствених услуга у селу Равни и његовој околини, у инвестиционом пројекту за 1947. годину предвиђала се градња амбуланте. У образложењу планиране инвестиције, др Милан Занковић је оценио:

„Подизањем предвиђене амбуланте у селу Равнима овај би се проблем знатно упростио и готово потпуно решио, јер се предвиђа да би здравствени референт овога среза један или два пута недељно могао да долази у село Равни и народ, који би о овим данима био обавештен, скупљао би се у тој амбуланти где би му се пружила и лекарска помоћ. Поред издатака око подизања саме зграде предвиђа се и набавка најнужнијег инвентарског материјала, све скупа заједно са изградњом амбуланте у износу од динара: 600.000“.³¹⁸

Приликом градње амбуланте, предвиђало се, с обзиром на расположење народа, да ће „народни допринос у радној снази и материјалу износити преко 50.000 динара.

У Ивањици је од 1938. године постојала болница, а после ослобођења вршене су припреме за подизање друге болничке зграде. Изградња је почела 1947. године, а примила је прве болеснике 1950. године. У 1955. години отворена је зграда Дома здравља, у којој су смештене: Амбуланте опште праксе, Диспанзер за жене, Диспанзер за децу, Хигијенска станица, Лабораторија, Зубна амбуланта и Зубна техника. По престанку рада рудника антимона, у зграду амбуланте рудника на Буковици смештен је 1957. године први антитуберкулозни стационар са 40 постеља. Због лоших комуникација и раштрканости

³¹⁶ Глас, бр. 426, 17. новембар 1946, 7.

³¹⁷ Борба, бр. 276, 18. новембар 1946, 5.

³¹⁸ ИАУ, Народни одбор округа ужичког, Здравствено одељење, фас. 72, од 14. новембра 1946.

сеоских насеља, отворене су здравствене амбуланте и у селима, најпре у Девићима 1948, у Ковиљу 1951, а затим и у Кушићима, Приликама. Међуречју и Катићима.³¹⁹

На Савинцу код Пожеге почела је у јесен 1946. године изградња болнице. С обзиром на то да је Пожега знатно удаљена од Ужица и Чачка, „болесници који се упућују у болнице, или породиле које иду на порођај излажу се великим тешкоћама и неприликама, нарочито зими или кад наступи како невреме“. За градњу болнице утрошено је 2.279.000 динара.³²⁰ Уз болничку зграду био је предвиђен одговарајући болнички инвентар, а „поред тога и један рентген апарат као неопходно потребан уз ову болницу, све скупа у износу од динара: 950.000 за инвентарске потребе“.³²¹

Здравствена заштита постепено се побољшавала. Здравствене уставнове проширивале су капацитете и побољшавале снабдевање. Министарство народног здравља доставило је у току јула 1946. знатне количине болничког материјала, намештаја, постељине, лекарских инструмената и интрументаријума за амбуланте. За Државну болницу у Титовом Ужицу достављена је комплетна опрема за болницу од 200 постеља, за среску болницу у Бајиној Башти иста опрема за болницу од 40 постеља, а среске амбуланте у Косјерићу, Пожеги и Ариљу добиле су „прикладни мали инструментаријум потребан за лекарски амбулантни рад“. Народна амбуланта у Чајетини, „где се мисли основати здравствени центар добила је обиман инструментаријум потребан за лекарски амбулантни рад, намештај за амбуланту као и хемикалије и реагенције за свакодневне анализе. Од окружног друштва Црвеног крста у Титовом Ужицу добивене су знатне количине газе, вате, завојног материјала које су раздвојене болницама и градској амбуланти“.³²²

У октобру 1946. у Ужичком округу „споведена је акција широких размера на уништавању вашију, које су, као што је познато, преносиоци пегавца“. Подељено је 9.500 килограма ди-ди-ти прашка за уништавање вашију. Из Београда су упућене две лекарске

³¹⁹ *Моравички крај, фот-монографија*, Ивањица, 1965, 152; Емилијан Протић, *Век болнице у Ивањици*, Ивањица, 2009, 144–147.

³²⁰ *Срез пожешки у обнови и изградњи 1947–1949*, Издање Среског народног одбора Среза пожешког, 1950, 38.

³²¹ Исто; *Вести*, бр. 167, 19. септембар 1947, 3.

³²² *Вести*, бр. 110, 3. август 1946, 3.

екипе са по четири стручна дезинфектора које су „по предвиђено плану имале да изврше запрашивање целокупног становништва у срезовима ужичком, златиборском и рачанском“.³²³ Сваки срез је подељен на четири реона у којима су стручни дезинфектори уз помоћ среских хигијеничара, чланова СКОЈ-а, учитељица, АФЖ-а изводили акцију.³²⁴

У извештају Окружног комитета од 19. новембра 1946, констатује се да је прво запрашивање у округу завршено. Уочено је да се поједини месни одбори и масовне организације „нису довољно били ангажовали у овоме послу“. У току првих 15 дана остварено је 1.739 радних часова. „Запрашено је 689 домова са укупно 38.406 становника. Извршен је преглед 2.777 деце у 21 основнох школи. Констатовано је код деце 48% вашљивост“.³²⁵

Почетком 1947. године покренуто је питање оснивања зубне станице при Окружној болници у Т. Ужицу. Оцењено је да болница располаже са „више потребних ствари за ову станицу“, и да би се њеним оснивањем „знатно смањила обољења у округу и то не само зубна“.³²⁶

Здравствено одељење Окружног народног одбора организовало је, 5. марта 1947, на иницијативу и уз помоћ Главног одбора Друштва Црвеног крста „специјални курс за здравствене активисте“. Курс је пратило 45 течајаца из целог округа. Поред осталог, полазници су се оспособљавали у пружању прве помоћи. Планирало се одржавање још 4 курса, која би трајала по 6 недеља. Инсистирало је да курс посећује што већи број жена, посебно са села.³²⁷

Народна власт у сарадњи са синдикалном организацијом радила је на побољшању социјалних и здравствених услова за раднике. Видна пажња посвећивала се заштитним и хигијениским мерама, да би се предупредила оболења и несрећни случајеви. Др Лука Ђуричић закључује: „Здравствено стање радника у многеме се побољшало у односу на

³²³ *Борба*, бр. 250, 19. октобар 1946, 8.

³²⁴ АС, ОК КПС Титово Ужице, Билтен ОК КПС Титово Ужице за месеце октобар 1946.

³²⁵ *Глас*, 416, 5. новембар 1946, 3.

³²⁶ *Вести*, бр. 150, 16. јануар 1947, 6.

³²⁷ *Вести*, бр. 161, 3. април 1947, 5.

предратно. Ово је дошло баш старањем власти, подружница и социјалног осигурања. Лична хигијена радника је на доста доброј висини. Тешкоће се још осећају у погледу станова, али изгледи су такви да ће се у догледном врмену и овде кренути напред“. Међутим, код радника који пешаче из околних села на посао, лична хигијена се слабо спроводи. Током зиме ови радници су „подложни назебима и запаљењима“, јављају се пацијенти са „ранама на ногама, проширеним венама итд“. Синдикална организација је предузимала мере да се помогне радницима и болести које су настале као последица оваквих услова живота и рада побољшају.³²⁸ Једна од тих мера била је и организовање систематских прегледа радника и намештеника. На тај начин добијао се „тачан увид о здравственом стању радника, како у сваком предузећу, тако и појединачно“.³²⁹

Пуна пажња посвећивала се и здравствено-хигијенској служби. Санитарно-епидемиолошкој станици у Т. Ужицу „срески и остали лекари достављају извештаје о појави заразних оболења“. У случају епидемије, станица је предузимала све потребне мере, док је у појединачним случајевима интервенисао сам лекар.

Здравствено-обавештајна служба била је добро организована. Срески лекари обавештавани су о „појавама сумњивих случајева преко здравствених активиста у сваком селу“.³³⁰ Иначе, здравствени активисти завршили су курс при Друштву Црвеног крста у Титовом Ужицу.

У настојању да се становништву пружи што боља здравствена заштита, почетком 1945. године у Ужичку болницу послати су лекари специјалсти: хирург, гинеколог, педијатар, дерматолог, оториноларинголог, физиолог, а 1950. и очни лекар. Прилике су биле такве да су тек 1951. године створени услови да се у кругу Болнице подигне још један павиљон са 100 постеља, и то за лечење оболелих од туберкулозе. Јер, туберкулоза је у ужичком крају била толико раширена да се с правом могло говорити о епидемији ове

³²⁸ *Вести*, бр. 162, 10. април 1947, 5.

³²⁹ *Глас*, бр. 724, 26. октобар 1947, 7; *Вести* број 176, 21. новембар 1947, 4.

³³⁰ *Глас*, бр. 618, 25. јун 1947, 5.

болести. Такво стање је трајало читавих 15 година. Значајнији развој здравства, а посебно Ужичке болнице остварен је у периоду од 1953. го 1961. године.³³¹

О стању народног здравља у извештају Обласног комитета КПС Титовоужичке области за 1950. годину поред осталог стоји, да је организовано 491 предавање по питању здравља и обухваћено 43. 665 слушалаца. „После прораде Резолуције на конференцијама НФ предузимане су акције чишћење бунара, изградња чесама, чишћење и кречење кућа, појачан рад санитарне инспекције итд“. У Златиборском и Азбуковачком срезу организоване су локалне недеље чистоће. У Ужичком, Рачанском и Ариљском срезу формиране су комисије које су прегледале како су извршене одлуке донете на састанку Фронта. Преко учитеља појачана је контрола чистоће код деце. У току јесени одржан 131 курс Прве помоћи са 3.220 полазника. Вакцинација деце против заразних болести спроведена је 80%. У Азбуковачком, Сјеничком и Моравичком срезу вршено је истраживање ендемског сифилиса. Док је у Азбуковачком и Сјеничком срезу ова акција слабо успела, дотле је у Моравичком срезу успела врло добро. Прегледано је крви на васерман код 24. 245 лица и утврђено преко 900 обољења.³³²

Поред осталог, побољшана је здравствена служба на већим радилиштима. Посвећена је много већа пажња здравственим установама и неки недостаци отлоњени. Побољшан је смештај амбуланти, породилишта, чистоће и снабдевање болница итд.

Срески комитет је у октобру 1949. године вршио анализу рада повереништва здравља и спровођење у живот одлука I Земаљске конференције. После тога одржан је састанак са председницима среских народних одбора, повереницима Народног здравља и среским лекарима. Овај састанак послужио је да се поново покрене питање заштите народног здравља.

О стању здравствених стручњака закључено је да „је лекарски кадар у Области веома слаб. Сем нешто бољих лекара у Чачку, Ужицу и Ивањици, остали су или слаби

³³¹ Живадин Ђорђевић, Велибор Поповић, Ђорђе Златић, *120 година болнице у Титовом Ужицу*, „Ужички архив за целокупно лекарство“, Титово Ужице, 1973, 11–12; Чедомир Газдић, *Хирургија у Ужицу*, Ужице, 2003, 65, 68, 70.

³³² АС,Ђ–2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

стручњаци те народ нема поверења у њих, или стари, те физички нису у могућности да пруже помоћ на терену“.³³³

На четвртом редовном заседању Обласног народног одбора Титовоужичке области, које је одржано 24. јануара 1951. године, поред осталог, поднет је извештај о стању народног здравља. У извештају је изнето да су среска и месна руководства предузела низ мера ради побољшања здравствене службе на терену, а да је Повереништво здравља ОНО-а организовало је и спровело у целој области „Недељу чистоће“. Љубовија и Чајетина су организовали и локалне „Недеље чистоће“ у свом срезу, а у Срезу ужичком, рачанском и ариљском формиране су комисије, са задатком да обилазе куће и јавна места, и контролишу спровођење одлука за подизање хигијенских прилика. Рад на здравственом просвећивању народа био је „систематски и разноврстан“, а на њему су били ангажовани просветни радници и масовне организације. У току године је, према непотпуни подацима, одржано и 511 предавања. На њима је присуствовао велики број посетилаца, радило је 13 кружока за младе мајке у СРЗ и 137 курсева прве помоћи са 3230 слушалаца. Вршена је и вакцинација деце против заразних болести, која је 80% успела.

У Области је 1950. године било 7 болница са капацитетом од 678 кревета, затим 7 болничких породилишта са 49 кревета, 4 амбуланте са стационаром, са 43 кревета, 6 ванболничких породилишта, 2 поликлинике, 17 амбуланти, 7 амбулантних предузећа, 8 здравствених станица, 1 школска поликлиника, 3 зубне амбуланте, 11 зубних станица, 2 дечија диспанзера, 1 кожно-венерични диспанзер, 3 анти-туберкулозна диспанзера, 16 саветовалишта за жене, али све је то још било недовољно према потребама становништва. У току године је лечено 18.234 болесника у болницама, а у амбулантама и здравственим станицама прегледано је 267. 326 лица, у анти-туберкулозном диспанзеру је извршено 41.221 преглед, као и велики број прегеда деце и ђака у зубним станицама и амбулантама.

У току године је кроз бањска и климатска лечилишта прошло 1.304 осигураника. За бањска лечења је утрошена сума од 3.250. 043 динара, а за климатска 1.483. 915 динара.

³³³ АС,Ђ-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

За исплату лекова по рецептима за чланове социјалног осигурања било је одобрено да се утроши сума од 5.038.000 динара а утрошено је 7. 659. 059 динара.

На крају извештаја закључује се да се „питање здравља и чистоће не може схватити као кампањски већ то мора бити стални задатак народне власти и масовних организација, како би се здравствени услови из године у годину све више побољшавали“.³³⁴

„У погледу мреже и обима здравствених услуга Срез Титово Ужице је и почетком шездестих година био још далеко испод просека у Србији и Југославији. Међутим, ако се стање из 1961. године упореди са претходних 20 година, уочава се видан напредак. У претходном периоду постојао је један Дом народног здравља и три – четири амбуланте са по неколико болесничких постеља, а 1961. године, на подручју среза постоје три добро опремљене болнице, шест већих стационара, седам домова народног здравља, 11 здравствених станица, 11 амбуланти за грађанство и четири у предузећима, три антитуберкулозна диспанзера, један диспанзер за мајке и децу, два дечја диспанзера, два диспанзера за жене, један хигијенски завод, једна специјализована зубна амбуланта и 11 апотека. У болницама и стационарима је укупно 1.123 болничке постеље, а у здравственим установама 85 лекара. Сада један лекар долази на 3.665 становника. Уочи рата на једног лекара било је приближно 23.636 становника нашег подручја, а планом је предвиђено да 1965. године један лекар опслужује само 2.566 становника“³³⁵.

На подручју општине Титово Ужице изграђено је, од ослобођења до 1961. године, шест нових здравствених објеката: Центар за мајку и дете, Антитуберкулозни диспанзер, Здравствена станица у Севојну, Зубна амбуланта, реонске здравствене станице у Клисури и на Росуљама, знатно је проширена Болница у Крчагову и почео је да се гради нови Дом народног здравља. Осим тога адаптиране су просторије за здравствене станице у Карану и Равнима. У граду је пре рата постојао само један рендген апарат, а данас их у разним установама има седам. према плану разовја, до краја 1965. године Титово Ужице је

³³⁴ *Победа*, бр. 8, 1 фебруар 1951, 2-3; АС,Ћ - 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

³³⁵ *Вести*, бр. 729/730, 3. јул 1961, 8.

требало да има нови Дом народног здравља, дограђену и знатно проширену болницу и још неколико нових објеката намењених заштити здравља.³³⁶

Поред болница и стационара, веома важну улогу имао је Хигијенски завод у Титовом Ужицу. Према годишњем извештају из 1954. године на територији НР Србије било је 26 хигијенских завода, од којих се 10 налазило „у неадекватним дрвеним баракама, међу којима је био и ужички“.³³⁷ Територијална надлежност Завода у Ужицу тада је обухватала срезове: Ариљски, Златарски, Златиборски, Милешевски, Моравички, Пожешки, Прибојски, Рачански и Ужички, са укупно 285.498 становника. Тада је Завод имао само два одељења, Бактериолошко и Епидемиолошко. Након нових административно-територијалних промена у Србији, надлежност Завода у Ужицу 1955. године обухватала је само два среза: Ужички (Ариљски, Златиборски, Пожешки, Рачански, Титовоушички и Црногорски срез) и Пријепољски (Златарски, Прибојски и Пријепољски срез), са око 259.000 становника.

Завод је настојао да поред смештаја реши и питање стурчног кадра, па су на специјализацију послата три лекара: за епидемиологију, бактериологију и школску хигијену. Године 1957/58. у Заводу су радила одељење и одсеци: Бактериодлошко-епидемиолошко, Хигијенско-хемијско и Одсек за статистику.³³⁸

Према извештају НО Среза Титово Ужице у периоду 1957–1962. године у области здравства било је карактеристично следеће:

- Здравстведне установе и здравствена служба су са већим успехом пружале здравствену заштиту грађанима;
- Мрежа здравствених установа развила се у таквој мери да је на читавом подручју среза обезбеђивала прихватање оболелих лица и заштиту њиховог здравља;

³³⁶ *Вести*, бр. 729/730, 3. јул 1961, 8.

³³⁷ Илија Мисаиловић, *Завод за заштиту здравља Ужице – 80 година превентиве 1920–2000*, Ужице, 2000, 313.

³³⁸ Исто, 314, 315.

- Потребе у свим врстама кадрова мање више су, са успехом, решене, тако да је крајем 1962. године њихов број, изузев специјалиста одређених специјалности, био задовољавајући.
- Неопходани капацитети здравствених установа (болница и стационара) су створени и устаљени и могу у потпуности да задовоље потребе за смештајем и лечењем болесника.
- Утрошак средстава за здравствену заштиту из године у годину је растао, тако да је у 1962. години достигао износ од укупно 1,845.224.061 динар.
- Број корисника здравствене заштите у свим врстама здравствених установа и у свим видовима заштите је из године у годину растао, тако да је у току 1962. године број лица која су користила здравствену заштиту у болницама, амбулантама, диспанзерима и зубним амбулантама износио 403.602.
- Улагање инвестиција у изградњу и опремање здравствених установа показује сталан пораст, што је омогућило да се изграде, доврше и опреме најнеопходније здравствене установе на овом подручју.
- Ступањем на снагу нових законских прописа из области народног здравља: *Општег закона о организацији здравствене службе и Закона о здравственој служби и здравственој заштити*, уследиле су видне промене у развоју здравствене службе а нарочито у 1961. и 1962. години.
- Систем дохотка, формирања и расподеле, заузео је значајно место у раду, животу и организацији здравствене службе. Његовом применом, спровеђењем препорука и мера у овој области, са доста успеха су отклоњене многе негативне појаве – нарочито у расподели дохотка и личних доходака, у орагнизацији рада, у свођењу на разумну меру ванредних облика рада и личних примања, корекцији и снижењу цена здравствених услуга и др.
- Постојање и рад Савеза здравствених установа и управних одбора као органа друштвеног управљања здравственим установама, а нарочито у периоду од 1961. до

1962. године допринео је да се најважнији задаци и постојећи проблеми далеко успешније решавају, да рад и проблеми здравства постану и проблеми друштва и да се здравствене установе отворе према друштву.

- Треба истаћи карактеристичну појаву интеграције здравствених установа, која је нарочито дошла до изражаја у 1962. години на читавом подручју среза. Спровођењем интеграције, створана је далеко боља организација и рад здравствених установа, далеко веће и боље искоришћење стручних здравствених и других кадрова, учињене су одређене уштеде, формиране су комплетне здравствене установе са потребним кадром, капацитетима и јединственим руковођењем и управљањем. Треба подвући да је овај принцип спроведен на целом подручју Среза, а резултати овакве организације очекивали су у пуној мери у 1963. години.

- Програми здравствене заштите, како средски тако и за подручја појединих општина, све више су постајали неопходни елемент у раду здравствених установа на пружању здравствене заштите грађанима (куративне и превентивне), у планирању рада и потребних финансијских средстава и представљале су неопходан чинилац у уговарању здравствених услуга.³³⁹

Наведене чињенице говоре да су у протеклом периоду у овој области на подручју среза постигнути видни резултати.

Карактеристично је упоредити неке елементе и податке који говоре о развоју мреже, обезбеђења кадрова, финансирања, инвестиција и друго.

Ако погледамо организацију здравствене службе – односно мрежу здравствених установа 1962. године и упоредимо је са стањем 1957, можемо уочити извешан развој:

³³⁹ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

Врсте установа	Број установа	Број установа
	У 1957. г.	У 1962. г.
Опште болнице	1	3
Домови народног здравља	10	8
АТ диспанзера	2	1
Центри за мајку и дете	-	1
Дечји диспанзери	1	—
Завод за здравствену заштиту	1	1
Апотеке	11	7
Здравствене станице	7	—
Амбуланте	8	15
Амбуланте у предузећима	3	—
Зубне амбуланте	7	9
Ванболничка породилишта	3	1
Стационари домова здравља	7	6
Стационари здравствених станица	1	1

Посматрајући наведене податке може се констатовати одрђени напредак у развоју мреже здравствених установа, али могло би се закључити и да је број неких здравствених установа у 1962. години мањи него у 1957. години. Међутим, до овога је дошло због тога што је у току 1962. године извршена интеграција највећег броја здравствених установа на овом подручју. Неколико примера то најбоље потврђују: у Ариљу је интегрисана апотека са ДНЗ, сличан је случај био у Пријеполу где је извршена интеграција Дома здравља, АТ диспанзера и Опште болнице у једну установу, у Ужицу све три апотеке у једну апотеку, а ДНЗ, Дечји диспанзер, АТД и Зубна амбуланта у једну установу, у Чајтини такође је апотека припојена Дому здравља, у Пожеги су Здравствена станица предузећа „Будимка“ и Градска здравствена станица интегрисане, итд.

Спроведена интеграција здравствених установа имала је за циљ да обезбеди јединствену програмску здравствену заштиту грађана, боље и економичније коришћење капацитета, боље коришћење стручних здравствених и других кадрова, јединствено управљање и руковођење, јачање нових установа материјално и финансијски (фондови, опрема и сл), планирање и обезбеђење комплетне здравствене заштите на одговарајућем подручју.

У периоду од 1957. до 1962. године видно је повећање капацитета здравствених установа (болница и стационара), а то се из наведеног прегледа може најбоље видети:

Назив установа	Број постеља	
	У 1957. г.	У 1962. г.
Општа болнице Т. Ужице	321	446
- // - - // - Пожега	122	247
- // - - // - и АТД Пријепоље	79	204
Стационар Ариље	90	60
- // - - // - Косјерић	40	30
- // - - // - Бајина Башта	102	117
- // - - // - Прибој	96	97
- // - - // - Нова Варош	80	110
- // - - // - Севојно	15	15
Ванболничко породилиште Пожега	15	—
- // - - // - Чајетина	5	—
- // - - // - Јабланица	5	—
- // - - // - Рогачица	6	—
У к у п н о:	976	1.326

Упоредјујући број постеља (капацитете) наведених установа у 1957. години према 1962. види се да се тај број из године у годину повећавао и да је 1962. године већи за 350 постеља. То јасно указује на брз напредак, али и велика улагања за обезбеђење болничког простора, опреме и кадрова. Треба напоменти да је програмом здравствене заштите на подручју среза за 1963. годину утврђен број постеља, капацитети и др. за све здравствене установе те врсте. То је допринело да се коначно стабилизује број постеља и капацитета здравствених установа на подручју појединих општина, као што је то већ кроз општинске програме здравствене заштите, у највећем броју, почетком 1963. године и одређено.

У погледу обезбеђења стручних кадрова за рад на здравственој заштити, и поред многобројних проблема, можемо констатовати извештајан напредак. О броју и структури кадрова у здравственим установама у 1957. и 1962. години најбоље говоре следећи подаци:

Врсте кадрова	Бројно стање	
	У 1957. г.	У 1962. г.
Лекара	58	79
Лекара стажера	3	9
фармацеута	14	23
Средње медицинског особља	95	130
Средњег апотекарског особља	4	8

Бабица	29	34
Вишег медицинског особља	–	7
Ниже медицинско особље	187	191
У к у п но:	390	481

Треба напоменути да се у периоду 1957–1962. године број стручних кадрова повећао, али да се још увек осећао недостатак лекара специјалиста у болницама Титово Ужице и Пријеполје. Недостајали су специјалисти за очне болести, рендгенологију, неуропсихијатрију, хирургију, педијатрију и др. Међутим, треба истаћи да се број специјалиста од 9 у 1957, повећао на 16 у 1962. години, да је већи број лекара био на специјализацији и да се број лекара опште праксе стално повећавао. Један од озбиљнијих проблема у обезбеђењу лекара специјалиста био је питање личних доходака и станова. Постојећи стручни кадрови у здравственим установама углавном су могли, уз веће ангажовање да пруже здравствену заштиту грађанима, претежно куративну, али незнанту на плану превентиве и ванздравствених установа.

Број корисника здравствених услуга по годинама и установама:

Година	Амбуланта	Диспанзер	Болнице	Зубне амбуланте
1959.	97.534	16.425	–	–
1960.	203.239	16.987	25.184	84.506
1961.	206.316	37.078	28.791	114.916
1962.	222.297	41.193	36.000	104.112

Наведени подаци недвосмислено указују на чињеницу да је из године у годину број извршених услуга у здравственим установама растао и да је све већи број грађана користио здравствене услуге и тражио здравствену заштиту. Само у 1962. години грађанима је у амбулантама, диспанзерима, болницама и зубним амбулантама пружено 403.602 услуга.

Овај период карактерише и стално повећавање средстава која се улажу у здравствену заштиту грађана. Средства су из године у годину расла, а то се очекивало и у наредном периоду.

Однос утрошених финансијских средстава за здравствену заштиту од 1957. до 1962. године (у 000 дин.), био је следећи:

Извори средстава	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.
Народни одбори	130.000	122.483	156.154	102.975	106.721
Завод за соц. осиг.	364.965	406.758	1,122.154	1,580.305	1,738.503
У к у п н о:	494.965	529.241	1,278.308	1,683.280	1,845.224

Наведени подаци јасно показују да је улагање средстава у здравствену заштиту рапидно расло. Настојало се да се и у наредним годинама овом питању поклони потребна пажња, при том узмајући у обзир цену услуга и економичности пословања.

Треба напоменути да је од укупног износа средстава Завода за социјално осигурање у 1962. години, утрошено 1.618.698.029 динара за класично здравствено осигурање, (амбулантно-поликлинички и болнички трошкови, апотекарски трошкови, накнаде уместо плате за време боловања социјалног осигураника), 113.686.751 динар за основно осигурање пољопривредних произвођача – лечење и 6.118.281 динара за проширено здравствено осигурање пољопривредних произвођача, које је било уведено само на подручју општине Пожега.

Поред улагања средстава за здравствену заштиту у протеклом периоду, издвајана су и средства за изградњу, адаптацију и опремање здравствених установа.

Из прегледа ће се најбоље сагледати инвестициона улагања у здравствене установе:

1958.	1959.	1960.	1961.	1962.
110.000	93,330.707	121,919.145	122.220.000	288.438.000

Наведени подаци потврђују да су се инвестициона улагања у здравству из године у годину повећавала, што је омогућило решавање проблема простора и опреме, али овај проблем није био решен у свим општинама.

Према подацима којима располажемо, у срезу су изграђене и адаптиране бројне здравствене установе. Године 1958. почела је градња опште болнице у Пријеполу и доградња Дома здравља у Љубишу. У 1959. години изграђена је управан зграда са

пријемним одељењем, апотеком и лабораторијом Опште болинице у Т. Ужицу, Здравствена станица у Ужицу, амбуланта у Косјерићу, извршена адаптација ДНЗ у Бајиној Башти и општег одељења у Ужицу, Здравствена станица ФАП-а Прибој и допуњена опрема здравствених установа у Ариљу, Љубишу, Пожеги, Прибоју, Косјерићу и апотека у Ужицу, Бајиној Башти и Ариљу. У наредној, 1960. години, изграђена је зграда болнице у Пријепољу, Здравствена станица у Косјерићу, Прибоју и Ужицу, просторија за дечји диспансер у Новој Вароши, зграда АТ диспанзера у Ужицу и извршене су адаптације потребних просторија у Косјерићу. У 1961. години вршена је изградња дечјег и интерног одељења болнице у Пријепољу, зграде за Гинеколошко-акушерско одељење болнице у Пожеги, и изградња потребних помоћних просторија у више здравствених установа, извршене су адаптације: Кожног одељења болнице у Ужицу, Стационара у Прибоју, Амбуланта и Дома здравља у Чајетини и Ариљу, и стављене у функцију сеоске амбуланта у Бродареву, Јабуци и Аљиновићима и др.

У 1962. години од укупно 283.438.000 динара уложених у инвестиције, утрошено је: 204.234.000 динара за новоградњу, 19.077.000 динара за адаптацију и 65.127.000 динара за допуну и замену опреме здравствених установа на подручју среза.

Из наведених средстава у 1962. години довршена је изградња Дечјег интерног одељења у Пријепољу, извршени су грађевински радови на изградњи Хируршко-интернистичког блока болнице у Ужицу, капацитета 250 постеља, завршена изградња Гинеколошко-акушерског одељења болнице у Пожеги, зграда Здравствене станице у Кремнима и као и на више објеката у: Ивањици, Косјерићу, Новој Вароши, Титовом Ужицу и Бајиној Башти.

Из наведених података види се да није било скоро ниједне здравствене установе на подручју среза која није вршила инвестициона улагања у изградњу нових, адаптацију постојећих зграда и опремање установа новом опремом. У наредној, 1963. години, планирано је да се средства инвестирају првенствено за завршетак започетих објеката.³⁴⁰

³⁴⁰ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

БУЏЕТСКА ПОТРОШЊА НОО-а ЗА ЗДРАВСТВЕНУ ЗАШТИТУ

У ПЕРИОДУ 1957/62. ГОДИНЕ

– у 000 дин. –

З Д Р А В С Т В Е Н А З А Ш Т И Т А							И Н Д Е К С	
НОО-е	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1962/57	1962/59
1. Ариље	10.759	6.078	4.991	3.265	6.106	11.144	103,5	223,2
2. Бајина Башта	15.925	18.156	10.485	8,429	2.150	8.952	56,2	85,3
2. Ивањица	14.075	14.528	8.902	12.150	2.063	11.631	82,6	130,6
4. Косјерић	11.898	4.574	4.415	5.801	54	7.066	59,3	160,0
5. Кремна	3.138	2.112	2.103	2.027	1.399	1.723	54,9	81,9
6. Нова Варош	6.453	7.220	5.137	8.070	4.110	5.995	92,9	116,8
7. Пожега	23.667	11.261	11.064	8.081	1.138	5.464	23,1	49,3
8. Прибој	8.137	10.040	10.228	6.617	1.609	3.792	46,6	37,0
9. Пријеполје	12.347	16.431	14.260	13.181	9.291	12.558	101,7	88,0
10. Титово Ужице	20.597	25.364	28.459	15.359	22.157	22.592	109,6	79,3
11. Чајетина	5.555	6.292	4.669	3.756	1.419	4.622	83,2	99,0
СВЕГА НОО	132.551	122.062	104.708	86.736	51.493	91.538	72,1	91,2
СВЕГА НОС	1.163	799	13.731	–	20	–	–	–
У К У П Н О	133.714	122.861	118.439	86.736	51.513	95.538	72,1	91,2

Чајетина – полазнице курса за здравствено просвећивање

Посета Болници у Пожеги 8. марта 1959. године

Социјална заштита

Непосредно по ослобођењу Ужичког округа, требало је најхитније решавати проблеме социјално незбринутих, незапослених, ратних сирочади, инвалида итд. У веома тешким околностима, требало је пронаћи средства и могућности да се помогне најугроженијима.

Почетком 1945. године образују се органи социјалног старања. При Окружном НО одбору Ужице, формирано је Социјално одељење, а при среским одборима социјални одсеци. Народноослободилачки одбори ангажовани су на решавању бројних социјалних проблема. На седницама Окружног одбора налазило се више питања: о социјално незбринутим лицима, избеглицама, подели новца намењеног за отварање кухиње за сиромашне породице, о оснивању „шегртског дома“, помоћи у исхрани ђака Учитељске школе у Ужицу, затим о преносу посмртних остатака изгинули бораца, школовању даровите деце бораца у Дечјем дому у Коштици, о дечјим установама, формирању комисије за преглед решења о додељивању помоћи партизанским породицама и жртвама рата, прописивању одлуке о привременом регулисању кирија и др.³⁴¹

У току јануара и фебруара 1945. године Срески народноослободилачки одбор у Ужицу поделио је најсиромашнијим партизанским породицама, чији су храниоци погинули, 100.000 динара. По овом основу помоћ су добила 33 лица. Зимска помоћ у износу од 40.000 динара подељена је на 80 избеглица. Помоћ у текстилу добиле су 23 најсиромашније породице. Крајем јануара исте године, од Повереништва социјалне политике добијена је сума од 80.000 динара и подељена сиромашним партизанским породицама.³⁴² У априлу, како извештавају *Вести*, најсиромашнијим породицама чији су чланови погинули у НОБ и социјално угроженим лицима додељено је преко органа социјално старања Окружног НОО 3.000.000 динара на име помоћи, као и извесна количина жита, масти и других намирница. У Ужицу је око 100 најсиромашнијих породица из западних земаља примило извесне количине текстила, 37 пари дечјих ципела,

³⁴¹ ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај о раду Окружног НО Ужице за 1945; Социјално одељење ОНО 1945, фонд XVIII, ин бр. 73, *Вести* број 26, 21. фебруар 1945, 2–3.

³⁴² *Вести*, бр. 19, 27. јануар 1945, 3.

15 пари дечјих мантила, 84 гарнитуре женског веша 84 комбинезона, 168 пари женских чарапа и др. породицама избеглица у округу додељена је помоћ од 300.000 динара, а најављена је и нова. „Ово су почечи, али се из њих већ јасно назире облици праве социјалне политике у којој неће бити нико о коме се неће водити рачуна“.³⁴³

Народна власт старала се да пружи бар тренутну помоћ социјално наугроженијем становништву. Иницијативом обућарске задруге у Ужицу, прикупљени су прилози у оделу, обући и новцу, који су на дан 1. маја подељени најсиромашнијим грађанима, а првенствено деци погинулих бораца. Том приликом ужички обућари и опанчари, заједно са обућарском задругом поклонили су 100 пари дечјих ципела, а Кројачка задруга 11 пари панталона за децу. Занатлијско удружење дало је 500 динара, особље фабрике кожа 875 динара, Радован Чиховић 750 динара и Задруга зидара 2.500 динара.³⁴⁴

Извештај Округног народног одбора Ужице за 1945. годину показује да је у току године издато на име помоћи социјално угроженим лицима 300.000 динара. Донето је 3.500 решења о додељивању помоћи породицама бораца НОВ и ПОЈ, жртвама фашистичког терора, породицама заробљеника и пензионера. Дата је помоћ избеглицама у износу од 270.000 динара.³⁴⁵

Током 1946. године, на име социјалне помоћи, у Ужичком округу утрошено је 17.108.870 динара и то: „За пензије 7.800.000 динара, породицама ЈА 5.100.000 динара, инвалида 4.100.000 динара, породицама и социјално угроженим 108.870 динара“.³⁴⁶

Један од приоритетних послова који се наментно новим властима било је отварање дечјих установа. Дечје забавиште у Ужицу отворено је 21. марта 1945. године, а похађало га је око 50 малишана. *Вести* су забележиле: „Ужице први пут има једно овако лепо организовано и уређено забавиште које ће нашу децу одвојити од улице и њеног штетног утицаја, пружајући им системаско васпитање и припремање за школу“. Организација

³⁴³ *Вести*, бр. 39, 11. април 1945, 3. Према сећању М. Глушчевића помоћ је добијена од америчке мисије.

³⁴⁴ *Вести*, бр. 47, 19. мај 1945, 3.

³⁴⁵ ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај о раду Округног НО Ужице за 1945. годину.

³⁴⁶ *Вести*, бр. 126, 23. новембар 1946, 1

Црвеног крста помогла је ову дечју установу са 60 кг мармеладае, а Одбор привредника са 100 кг белог брашна. Жене су као прилог дале 16.700 динара, судове, играчке и др.³⁴⁷ Социјално одељење намеравало је да дечје забавиште претвори у обданиште, у којем би деца могла да бораве током целог дана и да добијају храну.

Дечје обданиште у Ужицу отворено је 10. августа 1945. године. У њему „предањује до 40 – у обданишту деца имају доручак, ручак и вечеру и осталу здравствену и стручно-васпитну бригу“.³⁴⁸ Поред тога, о здравственом стању деце бринуо је један лекар из Дома здравља. За издржавање обданишта држава је издвајала 60% а родитељи 40%. Средстава.³⁴⁹

Дечје летовалиште на Палисаду, после дужих припрема, отворено је 14. јуна 1945. године. До септембра месеца у њему је боравило 80-оро деце.“ Успех летовалишта је задовољио а за идућу годину треба радити на проширивњу ове установе“.³⁵⁰

Летовалиште за децу Митровац на Тари било је 1941. године оштећено. Једно време је коришћено за смештај избеглица. После рата почело је обнављање, али је почело са радом тек 1956. године³⁵¹

Дечји дом и прихватилиште у Ужицу био је смештен у Коштици. Могао је да прими око 50-оро деце. Кроз дечје прихватилиште у Коштици прошло је до половине априла 900 дечака и девојчица. Један број је упућен у Бугарску, други за Банат у дечје домове. У ово прихватилиште су и даље пристизала деца из Санџака, Црне Горе и Босне. При њему је отворен интернат за 30 ученика и ученица Учитељске школе и Гимназије. Планирано је да се по оспособљавању зграде Црвеног крста у његовим просторијама смести стални дечји дом. За оправку зграде и инсталација било је потребно обезбедити 132.000 динара. Тражен је кредит од 72.000 динара за већ извршене оправке зграде и за оправку водовода, електричних инсталација и канализације.³⁵² У септембра 1945. године Дом је могао да прими око 80 малишана, а кроз њега је прошло и упућено 157 деце из Бугарске и 805 из

³⁴⁷ *Вести*, бр.34, 24. март 1945, 3.

³⁴⁸ ИАУ, Окружни одбор Ужице – Запник са IV редовне окружне скупштине, 26. септембар 1945.

³⁴⁹ *Глас*, бр. 65, 23. септембар 1945, 4.

³⁵⁰ ИАУ, Окружни одбор Ужице – Запник са IV редовне окружне скупштине, 26. септембар 1945.

³⁵¹ Илија Мисаиловић, *Развој туризма на Тари*, 39–46.

³⁵² ИАУ, Социјално одељење ОНО Ужице фас 73.

Баната. У току су биле поравке дома Црвеног крста у Ужицу, који је кад је био оспособљен, могао да прими 180-оро деце.³⁵³

Почетком 1946. године у Ужицу су била два дечја дома: Дом у Коштици са 130-оро и дом у згради Црвеног крста са 150-оро деце. Поред тога у Шегртском дому било је 40-оро деце, а у обданишту 30–40 малишана. Пошто су средства за издржавање ових установа била скромана, Социјално одељење Окружног одбора упутило је позив масовним организацијама и синдикатима да помогну путем патроната. Одазивајући се позиву, Синдикална подружница социјално-здравствених радника, примила се за патрона дечјег дома у Коштици. Решено је да сваки члан подружнице даје месечни улог 1% од своје принадлежности. Лекари, чланови подружнице прихватили су да два пута месечно врше бесплатан преглед деце у Дому. Подружница текстилних радника одлучила је да сваког месеца ради 15 минута више прковремено, с тим да се тих 15 минута обрачуна и да управа Ткачнице изда толико текстилне робе за дечје домове. Подружница монополских радника и намештеника примала се патроната над Дечјим домом у згради Црвеног крста. Подружнице графичара и професора Учитељске школе над шегртским домом, а подружница грађевинара и финансијких службеника примиле су се патроната над дечјим домом у Коштици. Рејонски одбори АФЖ-а у Ужицу примили су се такође патроната.³⁵⁴

Помоћ дечјим установама пружале су чланице АФЖ-а. У извештају ОК КПС Т. Ужице од августа 1946. године забележено је: „У читавом округу жене раде на припремама за отварање ђачких кухиња, на чишћењу и уређењу ђачких просторија пред полазак деце у школу. Ове акције се спроводе у заједници са НФ и Народном омладином а има села где саме жене проводе те акције. Ради се на прикупљању вуне за дечје домове. Већ су почела прела, плетење чарапа и џемпера. Ради се на спремању зимнице за домове и ђачке кухиње. Организација је послала низ рецепата за спремање зимнице. Жене, даље раде редовно у дечјим домовима на крпљењу, шивењу, прању, итд.“³⁵⁵

³⁵³ ИАУ, Окружни одбор Ужице – Запник са IV редовне окружне скупштине, 26. септембар 1945; Милорад Искрић, *Дом за децу и омладину "Петар Радовановић" у Ужицу 1916–2011*, Ужице, 2013, 69–73.

³⁵⁴ *Вести*, бр. 84, 1. фебруар 1946, 1.

³⁵⁵ АС, ОК КПС ТУ К 3, Билтен ОК КПС – Титово Ужице за месец август 1946. године.

Значајну помоћ за сиромашне ученике представљало је отварање ђачке мензе, у последњем тромесечју 1945. године. Међутим, услови под којима је радила били су веома лоши. Након годину дана рада, „трпезарија, кујна и двориште представљају право ругло“, констатује сарадник *Вести*. Ђачка менза обезбеђивала је храну за само 151 ученика, а у Ужицу је било преко 2000 ученика, међу којима велики број сиромашних.³⁵⁶

Да би се омогућило школовање средњошколцима, који су у рату изгубили родитеље, социјално одељење при Окружном одбору најавило је крајем новембра 1946. исплату стипендија за 118 стипендиста. Окружни одбор унео је у свој буџет за 1947. годину суму од 3.600.000 динара којом ће помоћи 500 ђака основне школе и 350 предшколске деце у округу. „Предшколској деци и деци основне школе села, исплаћиваће се месечно по 300 динара и 600 динара годишње за одело и обућу, школској деци у граду исплаћиваће се месечно 400 динара и 600 динара годишње за одело и обућу, а претшколској 300 динара месечно и 500 динара годишње за одело и обућу“.³⁵⁷

Социјални савет, при Градском народном одбору половином септембра 1947. године, доделио је сиромашним ученицима 42 стипендије по 800 динара са додатком од 225 динара годишње за књиге, одело и обућу. Ове стипендије додељене су ученицима Гимназије у Ужицу, док се стипендије за Учитељске школе и Трговачке академије додељују преко ресорног министарства.³⁵⁸

Убрзаним привредним развојем, отварањем индустријских објеката, здравствених, просветних, културних и других институција у градовима, дошло је до значајног прилива становнишва. Растао је број запослених, а међу њима је све више било и женске популације, тако да се јавила потреба за збрињавање и васпитање деце запослених родитеља. У послератном периоду готово у свим градовима Округа, а касније и Среза Титово Ужице, формирају се установе за бригу о деци предшколског узраста. Темпо изградње ових објеката зависио је од материјалних могућности општина, тако да нису

³⁵⁶ *Вести*, бр. 122, 26. октобар 1946, 6.

³⁵⁷ *Вести*, бр. 126, 23. новембар 1946, 1.

³⁵⁸ *Вести*, бр. 171, 17. септембар 1947, 4.

све биле у могућности да брзо реше овај проблем. У неким срединама прва обданишта отварају се тек 80-тих година XX века.

Као и у другим срединама у ужичком крају у послератном периоду, и у Ариљу се појавио проблем збрињавања и васпитања деце. С обзиром на то да се и у овој средини све већи број мушкараца, али и жена укључивао у привреду и друге делатности, морало се наћи решење за бригу о деци запосених родитеља. Међутим, решење се није брзо могло наћи, а највећи пробелем био је како обезбедити одговарајући простор и кадрове. Зато је рад са предшколском децом у Ариљу почео тек 1. новембра 1953. године, када је група предшколске деце била смештена у једној приватној кући. На овом месту забавиште је радило све до 1955. године, када је пресељено у зграду бивше ариљске општине. Нешто касније, три предшколска одељења биће отворена при Основној школи „Стеван Чоловић“. На овом месту ће се одвијати предшколске активности све до изградње објекта Вртића, 1976. године.³⁵⁹

Организовани рад са децом предшколског узраста почео је у Бајиној Башти такође након Другог светског рата. С обзиром на то да је општина била сиромашна, без помоћи шире заједнице, пре свега Републике овај проблем се није могао решити. Најпре се започело са отварањем предшколских одељења при ОШ „Рајак Павићевић“, али је то било недовољно, јер је ова школа могла да прихвати само децу у години пред полазак у школу. озбиљније активности на организованом раду са предшколском децом предузимају се тек оснивањем Општинске заједнице образовања и дечје заштите. Тада се почело са наменским формирањем средстава за ове потребе. Бајина Башта је тек 1977. године добила вртић чиме је могао почети организован рад са предшколском децом.³⁶⁰

У Косјерићу, првих послератних година није било никаквог рада са децом предшколског узраста. То је била једина општина у Округу у којој није било ни предшколских одељења при основном школама, па ни у самој варошици, а о неким покушајима раније није било ни говора. То је било и разумљиво, ако се узме у обзир да је у овој средини поред нешто занатлија у вароши, пољопривреда била преовлађујуће

³⁵⁹ Бранислав Бране Деспотовић, *Дечји вртићи Златиборског округа*, Ужице, 2001, 24–26.

³⁶⁰ Исто, 43–45.

занимање, па је и запослених било мало. Иницијативу за градњу вртића покренуо је Фонд за непосредну дечју заштиту тек 1970. године, а установа је почела са радом 10. јула 1971. године.³⁶¹

Нема поузданих података о томе да ли је пре Другог светског рата било организованог рада са предшколском децом у Пожеги. О томе се озбиљније почело размишљати тек у послератном периоду. Решавању овог питања, са нешто више пажње пришло се тек 1958. године. Поред свих проблема, који прате почетак овог рада, највећи је био како обезбедити потребан простор. Привремено решење нађено је при Центру за социјални рад. Коначно, 1959. године оснива се Одељење за бригу о деци при овом центру. Убрзо се показало да ће бити потребан озбиљнији труд да би биле задовољене потребе за смештајем деце, јер је интересовање све више расло. Центар за социјални рад 1961. године покренуо је иницијативу за изградњу објекта за предшколску децу, а Скупштина општине је као оснивач ову иницијативу прихватила. Први објекат је завршен 1965. године.³⁶²

У Прибоју, који је у послератном периоду постао индустријски центар, такође се јавила потреба да се изгради установа која би се бавила збрињавањем деце запослених родитеља. Решавање тог питања започео је тадашњи Народни одбор општине Прибој, 1958. године, Одлуком о оснивању Дечјег обданишта „Хамдија Куртовић“. Рад овог обданишта некако се одржао до 1964. године, када је укинута због недостатка средстава за рад.³⁶³

У Пријепољу су активности око збрињавања деце предшколског узраста почеле тек око 1960. године. Као и у већини других места, главни проблеми била су средства и кадрови. Решење је нађено у просторијама Средњошколског ђачког интерната, изграђеног 1964. године, где је један спрат уступљен за потребе предшколске деце.³⁶⁴

³⁶¹ Исто, 59–60.

³⁶² Исто, 92–94.

³⁶³ Исто, 113.

³⁶⁴ Исто, 136.

Дечји вртић у Чајетини је основан тек 21. јула 1982. године. Истина, неки облици рада с предшколском децом били су организовани и раније, пре свега мини-програми у трајању од 240 сати, за децу у години пред полазак у школу, при основним школама ове општине.³⁶⁵

У Ужицу за време рата није било никаквог рада са предшколском децом. Прво одбаниште, после рата, основано је 1. августа 1945. године. Оснивач обданишта био је Градски народни одбор, а носило је име „Петра Лековића“. Да би се васпитно-образовни рад побољшао, у новембру 1949. године одржан је семинар у Ужицу (за читаву област) за управнике и васпитаче у предшколским установама. Циљ семинара је био да се унапреди рад „да би се у овим установама престало са школском укалупљеношћу као и забавишним начином рада сведеним на приче“.

У једном прегледу предшколских установа тадашње Титовоужичке области помиње се пет оваквих установа на том подручју: 3 вртића и 2 „игралишта“. Од вртића помиње се и ово обданиште поред обданишта „Првог Партизана“ и Вртића ГНО у Чачку, игралишта у Ивањици и Бајиној Башти. Из прегледа види се да је у целој области предшколским радом обухваћено око 200 деце, да су васпитачи углавном учитељи, да се рад одвија према плану који доносе управитељи и васпитачи у складу са условима рада. Поред чувања и неге, рад се састојао у читању прича (претежно из НОБ), учењу рецитација, певању дечјих песама и припремању приредби за разне свечаности.

Предузеће „Први партизан“ је у складу са могућностима, за децу својих радника, отворило обданиште у октобру 1948. године. Мада је овај облик рада са децом био организован и раније, ова година се узима за почетак јер од тада ова установа ради без прекида. Током 1948, 1949. и 1950. године деци је било организовано летовање на Златибору и Кремнима. Настојања запослених да се за обданиште изгради наменска зграда у Крчагову, нису уродила плодом. Преласком обданишта у надлежност градских власти, престаће са радом обданиште „Петар Лековић“ и радиће само једно под називом „Вито Пантовић“. Први објекат обданишта изграђен је и свечано отворен 2. децембра 1963.

³⁶⁵ Исто, 230–231.

године, а средства за изградњу обезбедили су Републички и Срески фонд социјалне заштите и Фонд за културно просветну делатност општине Ужице.

У Текстилном заводу „Цвета Дабић“ 1957. године, такође се разматарала могућност отварања обданишта у кругу фабрике. Нађен је простор који је користила Синдикална подружница предузећа, адаптиран је и обданиште је почело да ради. Нажалост, рад овог обданишта трајао је непуних десет година. Пошто предузеће није могло да прихвати услове општинских власти (квалификован кадар, изједначавање цене са ценом боравка у обданишту „Вито Пантовић“ и сл) рад је прекинут. Требало би напоменути, да је организовани боравак деце у објектима при предузећима, пре лично на рад прихватилишта, него на један организован и стручан рад који је захтевао уз савремено опремљена обдаништима и стручан кадар.³⁶⁶

Важно је свакао напоменути да је оснивање Центра за социјално-медицински рад у Титовом Ужицу, који је почео са радом 4. јануара 1961. године, знатно помогло унапређењу социјалне заштите. Наиме, Народни одбор општине Титово Ужице, који је крајем 1960. донео решење о оснивању ове установе, као приоритетне задатке ставио је: „да пружа помоћ родитељима у односу на васпитање, образовање и уопште подизање деце; да помаже породицама у решавању социјалних, здравствених, психолошких и других проблема и помаже санирању поремећених односа у породици; да проучава социјалне проблеме у циљу проналажења мера за њихово решавање, испитује социјане појаве, прати њихов кретање, даје стручне анализе, организује превентивни и куративни рад по социјалним и здравственим питањима и да обилази и прати психофизички развој деце и омладине са подручја ове општине смештене при домовима и др“.³⁶⁷

Доступни извори омоћавају нам да детаљније сагледамо развој социјалне заштите у периоду од 1957. до 1963. године. Делатност у овој области, а с обзиром на веће материјалне могућности него у претходном периоду, била је усмерена на повећано и

³⁶⁶ *Вести*, бр. 67, 2. октобар 1945; *Победа*, бр. 21, 24. септембар 1949; *Победа*, бр. 30, 29. новембар 1949; Б. Деспотовић, *Дечји вртићи Златиборског округа*, 180–187; Ђ. Пилчевић, *Први партизан 1944–1974*, 75; *Друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице, 1987, 18; А. Спасојевић, М. Глушчевић, Ђ. Пилчевић, *85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“*, 401–402.

³⁶⁷ Иван Арсић, *Центар за социјални рад у Титовом Ужицу 1961–1986*, Титово Ужице, 1986, 14.

побољшано старање о деци, омладини, дефектним лицима као и старим и неспособним лицима. Кретања у овој области нарочито карактерише стална брига народних одбора у изналажењу решења у области финансирања социјалне заштите, отварању, изградњи и унапређењу рада социјалних установа за збрињавање деце и омладине, као и мера у циљу обезбеђења заштите старих и неспособних лица.³⁶⁸

Карактеристично је истаћи да су народни одбори лицима којима је била потребна заштита здравствене заједнице (деца, омладина и одрасли) обезбедили следеће у 1957. години:

Укупан број лица која су тражила соц.	У ж и в а л о з а ш т и т у			Није уживало заштиту
	Бр. лица	Испл. Динара	Остале видове	
1.655	1.028	35,480.000	276	351

Од укупних 35.480.000 динара исплаћених у виду материјалних помоћи, за издржавање 146-оро деце и омладине у социјалним установама утрошено је 14.000.000 динара, за издржавање 12 лица у социјалним установама 980.000 динара, док је социјалну, кадровску и помоћ као ЖФТ користило 860 лица у просечном износу од око 2.000 динара месечно. У 1962. години средства народних одбора била су мала, а с друге стране велики број лица којима је помоћ била потребна. Али, у поређењу са 1957. у 1962. години број корисника и износ средстава се повећао.

У овој 1962. години народни одбори су обезбедили лицима којима је била потребна социјална заштита следеће:

1962. година

Укупан број лица која су тражила соц. заштиту	У ж и в а л о з а ш т и т у У виду матерј. помоћи			Није уживало заштиту
	Бр. лица	Испл. динара	Остале видове заштите	
2.819	1.090	55,909.877	1.212	517

³⁶⁸ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

У 1962. години – како је то приказано у табели – од укупно 55.909.877 динара, на издржавање 86 лица и омладине у социјалним установама исплаћено је 10.437.662 динара, а за 19 одраслих лица 1.913.603 динара, док су сва остала средства исплаћена кроз друге видове социјалне помоћи, које је користило 995 лица у просечном износу од по 3.700 динара месечно.

У поређењу са 1957. годином види се да се повећао просек уплата по једном детету на издржавању у социјалним установама, док су се износи социјалних помоћи повећале за око 1.700 динара по једном лицу месечно.

Поред тога што су обезбеђена велика средства кроз вид социјалне помоћи – а нарочито у 1962. години, рад на социјалној заштити одвијао се и у другом правцу, у правцу пружања помоћи лицима и породицама у сређивању конфликтних ситуација, у вези са разводима бракова, издржавања и смештаја деце из тих бракова, запошљавање и отклањање разних порока и узрока који би уништили многе породице и децу и довели их у стање да траже материјалну помоћ. Међутим, из података се види да је и у 1962. години било лица којима се није могла пружити социјална помоћ – било због неповољно решених кадровских питања или недостатка материјалних средстава.

У циљу заштите незбринутих лица Народни одбори су поред осталог, у овом периоду (1975–1962) отворили 5 социјалних кухиња у којима су сиромашни, ТБЦ болесни и материјално необезбеђени примали храну.

Оваква кухиња је 1960. године постојала само у Титовом Ужицу и обезбеђивала храну за 100 лица, а од 1962. године и у Пожеги где је примало храну 80, у Ариљу 50, у Пријепољу 70, у Ивањици 45 и у Ужицу 107 незбринутих лица.

У области заштите деце и омладине, поред матреријалних средстава улаганих за њихов смештај у социјалним установама ван подручја среза, треба истаћи да су народни одбори посвећивали посебну пажњу прихватању деце: у домовима, интернатима, обдаништима и школским кухињама.

У периоду 1957–1962. године број и капацитет ових установа су следећи:

Назив установе	К а п а ц и т е т	
	1957.	1962.
1. Омладински дом „Жељо Ђурић“ Т. Ужице	60	90
2. Дом ученика „Вито Пантовић“ Т. Ужице	50	100
3. Дечје обданиште „Вито Пантовић“ Т. Ужице	30	90
4. Дечје обданиште „Цвета Дабић“ Т. Ужице	–	70
5. Интернат Пољопривредне школе Пожега	70	85
6. Дечји дом (интернат) Пријепоље	40	80
7. Дом ученика у привреди Ивањица	70	70
8. Дечје обданиште Титово Ужице	У изградњи	
9. Интернат основне школе Девићи	–	45
10. Дечје летовалиште Т. Ужице	120	150 у 1 смени
11. Дечје летовалиште Пожега	–	40 у 1 смени

Треба истаћи да је и поред постојећих социјалних установа за збрињавање деце, а посебно обданишта и даље оваој проблем остао нерешен. Посебно се осећао недостатак таквих установа за дневни боравак деце запослених родитеља, а нарочито у индустријски развијеним центрима: Титово Ужице, Прибој, Пријепоље, Пожега – где је био велики број запослених жена и где су деца често остајала препуштена сама себи. Због тога се истицала потреба да народни одбори, уз финансијску помоћ Среског фонда за социјалне установе, у наредном периоду приступе решавању овог проблема заједно са привредним организацијама. Истина, у плану је била изградња обданишта у Прибоју, Пожеги, при предузећу „Цвета Дабић“ у Титовом Ужицу, а при крају су и били радови на изградњи градског обданишта у Титовом Ужицу.

Потребана пажња народних одбора поклоњена је и заштити деце ометене у физичком и психичком развоју. У току 1962. године народни одбори су обезбедили средства за преглед и категоризацију 157-оро деце ометене у развоју, од укупно 449-оро деце са подручја среза, које је требало категорисати и омогућити им рехабилитацију. Овде треба посебно истаћи активност Центра за социјално-медицински рад у Титовом Ужицу, који је у 1962. години показао видне резултате и прихватио се озбиљних и крупних задатака у решавању социјалних проблема скоро на читавом подручју среза.

Поред осталог, треба истаћи као крупан резултат на овом плану и отварање специјалних одељења за школовање глувонеме деце у Титовом Ужицу. Ова одељења почела су са радом у школској 1958/59, тако да их је 1962. године било укупно 6 одељења са 57 ученика. Подршку и материјалну помоћ у реализацији ових програма, поред Народног одбора општине Титово Ужице, који је сносио највећи део трошкова, пружили су и други НОО-и, као и Савез глувонемих Србије. У току 1962. године почела је са радом Заштитна радионица глувонемих, као установа за рехабилитацију инвалидних лица, која је и у наредним годинама наставила свој развој.

Имајући у виду чињеницу да је овај крај пасиван и да исхрана деце није у потпуности задовољавала, услед чега је изванредан број деце био недовољно развијен и недовољно ухрањен, народни одбори, одговарајуће службе, Црвени крст и органи просвете посвећивали су велику пажњу отварању и раду школских кухиња.

Колико је ова активност била успешна на подручју среза најбоље се може сагледати из следећих података:

Година	Број школских кухиња	Број ученика који се хране у кухињама	Примљено намирница у кгр.	Вредност намирница динара
1959.	139	32.966	1,125.000	82,382.000
1960.	215	38.500	950.128	105,432.000
1961.	198	36.000	648.495	91.215.300
1962.	191	37.887	569.950	64.160.640

Наведени подаци јасно говоре да је исхраном у школским кухињама био обухваћен велики број деце узраста од 7 до 15 година, и да су у протеклом периоду уложена велика средстава за намирнице, које је дао Црвени крст и ђачки родитељи, али и народни одбори. Посебно је брига за децу била оријентисана на пасивније крајеве, где је и онако исхрана била слаба.

Социјално помоћ угроженим и небринутим лицима вршена је преко разних организација, а посебно преко Црвеног крста, кроз храну и одећу. Угроженим лицима у току 1960. године подељено је помоћи у вредности од око 10 милиона, у 1961. око 15 милиона и у 1962. око 12 милиона динара.

Брига о деци која су остала без родитељског старања вођена је путем старатељства, усвајања, смештајем у породице или домове. Међутим, и поред ових мера – извесан број деце лишене родитељског старања остајао је без друштвене заштите. Тешкоћа у остваривању ових облика заштите биле су и у кадровским проблемима службе социјалне заштите: недовољан број социјалних радника, недовољна стручност кадра као и преоптерећеност управним и административним пословима.

Народни одбори су се уз помоћ Републичког фонда за социјалне установе улагали извесна средства за изградњу и опремање социјалних установа.

Док је у периоду 1957–1959. године ово улагање било недовољно, дотле је у периоду 1959–1962. било осетно повећано. У овом периоду изграђено је и опремљено децје обданиште „Цвета Дабић“, „Вито Пантовић“ и при завршетку је и било треће обданиште у Титовом Ужицу. Поред тога, изграђен је и опремљен децји дом у Пријеполу, децје летовалиште на Златибору, опремљена социјална кухиња у Ужицу и започета изградња рекреативног центра у Т. Ужицу. У домове ученика и интеренате инвестирано је преко 100 милиона динара за неопходну опрему.³⁶⁹

³⁶⁹ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

БУЏЕТСКА ПОТРОШЊА НОО-а

ЗА СОЦИЈАЛНУ ЗАШТИТУ У ПЕРИОД 1957/62. ГОДИНЕ

– у 000 дин. –

НОО-е	СОЦИЈАЛНО СТАРАЊЕ						И Н Д Е К С	
	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1962/57	1962/59
1. Ариље	3.800	3.371	3.015	2.437	2.607	3.567	93,8	118,3
2. Бајина Башта	5.775	3.286	3.328	4.140	5.819	6.781	117,4	203,7
2. Ивањица	5.078	5.610	6.149	7.973	7.628	8.150	160,5	132,5
4. Косјерић	3.736	2.252	2.477	2.081	2.605	2.905	77,7	117,2
5. Кремна	1.513	1.108	1.043	1.104	809	1.146	75,7	109,8
6. Нова Варош	2.482	2.800	3.313	4.846	5.518	6.671	268,7	201,3
7. Пожега	3.365	2.743	2.908	3.327	3.892	4.676	138,9	160,7
8. Прибој	2.724	3.160	4.753	6.378	6.240	7.398	271,5	155,6
9. Пријепоље	4.989	5.700	7.250	9.999	9.806	13.180	264,1	181,8
10. Титово Ужице	7.397	5.423	4.886	5.944	11.698	14.449	195,3	295,7
11. Чајетина	1.472	1.411	1.427	1.917	2.128	2.468	167,6	172,9
СВЕГА НОО	42.331	36.864	40.549	50.146	58.750	71.391	168,6	176,0
СВЕГА НОС	19.423	14.956	10.492	9.603	3.873	27.173	139,9	258,9
У К У П Н О	61.754	51.820	51.041	59.749	62.623	98.564	159,6	193,1

Просвета

Висок проценат неписмености, нова Југославија је наследила из предратног периода. Наиме, уочи Другог светског рата (1940) у Југославији је образовањем било обухваћено само 27,3% популације.³⁷⁰ Бранко Петрановић наводи да је по ослобођењу у земљи било чак 45% неписмених.³⁷¹

У току ослободилачког рата, колико су и како су то дозвољавали ратни услови, КПЈ се залагала за какву такву организацију школства. О раду на просвети и школству у ужичком крају 1941, а посебно у данима Ужичке републике, није остало много писаних докумената. Међутим, хроничари Ужичке републике и њени сведоци оставили су низ сведочанстава која говоре о корацима који су тих дана и на овој слободној територији предузимани.

„У селима и у мањим местима“, сведоче они, „народноослободилачки одбори старали су се поновном отварању школа и о обезбеђивању бар најминималнијих услова за њихов рад. Основне школе радиле су свуда где су то ратне прилике дозвољавале. Средње школе нису могле, у овом времену, да отпочну рад... У Ужицу, због честих бомбардовања, основна школа је радила са честим прекидима... Са просветним радницима у Ужицу су вршене припреме за штампање једног буквара“. Новембра 1941. у слободном Ужицу, одлуком ЦК КПЈ именован је и Главни народноослободилачки одбор Србије. Два члана одбора – Јован Поповић и Митра Митровић, били су задужени за питања просвете и школства. Међутим, прва непријатељска офанзива, која је ускоро уследила, онемогућила је да се те мере спроведу у живот.³⁷²

Након ослобођења, нове власти настојале су да, поред основних, повећају и број средњих и нижих стручних школа, нарочито техничких и пољопривредних школа. Велики проблем представљао је недостатак учитељског кадра. Тај проблем рашаван је „кратким

³⁷⁰ Ранко Пејић, *Школство у Југославији 1918–1985*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999, 587–588.

³⁷¹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, 240.

³⁷² Раде Вуковић, *КПЈ и развитак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)*, Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије, радови са научног скупа, Нови Сад 1984, 314–315; Н. Љубичић, Ј. Поповић, М. Ковачевић, М. Радовановић, *Ужице 1941*, Београд 1961, 374.

курсевима за учитеље које су похађали свршени матуранти и ученици учитељских школа“. Партија је уочила „да се међу учитељима налазио мали број (сасвим незнатан) марксиста. Радило се о људима из Краљевине Југославије који су тешко усвајали нове идеје“. Због тога су широм земље држани течајеви да би просветни радници „схватили дух народноослободилачке борбе, нову структуру Југославије, национални проблем“.³⁷³

Рад на народном просвећивању интензивиран је после завршетка рата. Партија је желела да развије што шири фронт деловања, што значи ангажовање сваког појединца. „Стално истицана Лењинова мисао „неписмен човек стоји ван политике“, па самим тим и изван збивања у друштву, изискивала је да се сви напори на народном просвећивању усмере на ликвидацију неписмености и најгоре културне заосталости“.³⁷⁴

У том смислу Партија је одредила приоритете: „Ликвидација неписмености у што краћем року и обавезно школовање за децу школског узраста; поправка и обнављање основних и средњих школа како би се могло обухватити што већи број деце школовањем и задовољити минималне потребе земље и доношење законских прописа којима би се регулисао рад у културно-просветним установама“.³⁷⁵

У уводнику првог броја *Просветног прегледа*, Митра Митровић, повереник за просвету АСНОС-а, поред осталог је нагласила да је велика част добити на васпитање читаво једно младо покољење и створити разрушеној и опљачканој домовини младе, стручне кадрове. „Љубав према домовини и братство и јединство међу нашим народима, то су темељи на којима мора почивати васпитање младог, културног, свесног грађанина наше славне и лепе домовине“.³⁷⁶

У периоду од 1945. до 1960. године државне власти радиле су на ликвидацији неписмености. Према статистичким подацима, неписменост се у Југославији смањивала за сваких десет година за 5 до 6 %. Већ 1946. године број ђака у основним школама приближио се броју ђака у 1939. години. Број деце која су похађала школу постепено се

³⁷³ Б. Петрановић, н.д., 240.

³⁷⁴ Љ. Димић, *Агитпроп култура*, 128.

³⁷⁵ Исто, 29.

³⁷⁶ *Просветни преглед*, бр. 1, 24. април 1945, 1.

повећавао. Поред подстицања родитеља да шаљу своју децу у школу, морало се посебно инсистирати на прихватању „принципа подједнаког школовања мушке и женске деце“, нарочито у мање развијеним срединама.³⁷⁷

Аналфабетски и просветни течајеви. Рад на народном просвећивању организован је и у Ужичком округу. Први задатак био је да се попишу сви неписмени у округу од 14 до 40 година, и деца дорасла за школу у местима где се није могла отворити школа. Потом је требало организовати течајеве који ће трајати три месеца – од јануара до 31. марта 1945. године, затим би се рад обуставио до јесени, кад прођу пољски радови. Била је обавеза сваког учитеља да током 1945. године одржи најмање један или два течаја и да их популаришу. Почетком 1945. године читава школска јавност била је усмерена на проблематику образовања, описмењавања и културног деловања. Поред школских установа, овим проблемом бавиле су се и друштвене и политичке организације.

У првој половини 1945. године организовани су аналфабетски течајеви у свим срезovima Ужичког округа. Највише их је било у Црногорском и Рачанском срезу. До почетка маја 1945. године број течајева је био.³⁷⁸

Срез	Број течајева	Напомена
Ариљски	2	Течајеви су престали са радом јер није било буквара
Пожешки	7	
Рачански	11	Подаци за март
Црногорски	26	13 течајева је при школама и воде их учитељи, а 13 су по селима и воде их омладиници
Златиборски	2	Подаци за март
Ужички	8	
Укупно	56	

У новембру 1945. године појачана је активност на описмењавању и отворено је 37 течајева, са 900 полазника. Недостајали су писаћи материјал и уџбеници. Од Министарства просвете Србије добијена је мала количина свезака и оловака, за

³⁷⁷ Н. Божиновић, н. р., 523; *Зора*, бр. 4, 1945, 2.

³⁷⁸ Слободан Радовић, *Народно просвећивање у ужичком округу у периоду октобар 1944 – мај 1945*, Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945, Титово Ужице 1989, 467.

најсиромашније полазнике. У децембру је порастао број течајева у Ужичком округу на 105, којима је обухваћено 3.631 полазник, што је био резултат рада просветних радника, органа народне власти и масовних политичких организација. На дан 31. децембра 1945. године бројно стање полазника течајева по срезовима.³⁷⁹

1. ужички	776 полазника	4. пожешки	521 полазника
2. златиборски	732 „	5. ариљски	529 „
3. рачански	778 „	6. црногорски	295 „
укупно	3631 полазника		

Извештаји о раду просветних одељења из јануара 1946. године показују да течајеви за описмењавање становништва у највећем броју места већ раде. Срески НОО Ужица озбиљно је пришао сузбијању неписмености на свом терену. Извештај о раду среског просветног референта говори да је у овом срезу настављен рад течајева започетих у октобру и новембру 1945. године, а организовани су и нови у 1946. години.

У извештају Живојина Радуловачког, повереника просветног одељења Округног НО, о раду на сузбијању неписмености који је упућен Министарству просвете 13. фебруара 1946. године, поред осталог је наведено:

„1) При ОНО у Ужицу образована је Округна комисија за народно просвећивање и у њу су ушли представници свих окружних одобра масовних организација. У среским месима организовани су срески, а у осталим местима месни културно-просветни одбори. Секције тих одбора за сузбијање неписмености су ојачане такође представницима из масовних организација и народне власти, тако да те секције врше задатке, који би били постављени пред срески и месне комисије за народно просвећивање“.

„2) а/Први период озбиљне акције за сузбијање неписмености је био организација свих расположивих снага за борбу на том пољу и то организовање и прикупљање снага као и пропагандни рад ишли су упоредо са оснивањем аналфabetских течајева. Да су раније биле формиране чврсте организације културно-просветних одбора, могло би се у другој половини новембра и у децембру 1945. г. активно радити на терену и успех борбе

³⁷⁹ ИАУ, ОНО, Просвета и култура, 1945. године.

против неписмености био би далеко већи. Сем тога, у децембру прошле па чак и у јануару тек. год. размештени су учитељи, те се и због тога осетила велика шупљина и у школском и у ваншколском раду. Ипак се већ у децембру осетила јача организација рада и јача активност просветних радника, те је течајеве за неписмене походило 3.651 лице.

б/ Други период акције против неписмености одвијао се у месецу јануару т.г. У току јануара план је био: појачати пропаганду против неписмености; још више активизирати културно-просветне одборе, као и просветне раднике; прибавити новчана средства за одржавање течајева, пошто у буџету ОНО није предвиђена никаква сума за народно просвећивање; набавка материјала и уџбеника и побољшање до максимума квалитета наставе“.

Да би се то постигло, поред других мера приређена је од 10. до 17 јануара прослава „Недеље народног просвећивања“, која је предавањима кроз све масовне организације, затим приредбама, сабирном акцијом, прогласом, паролама и осталим средствима јаче заталасала интересовање и појачала рад на сузбијању неписмености. „Недеља народног просвећивања“ није свуда потпуно успела, али је много допринела остварењу плана предвиђеног за јануар. Број полазника аналфабестких течајева је у јануару порастао на 5.105, а течајеви су снабдевени материјалом и књигама.

„д/ Трећи период у току ове кампање (фебруар, март и април) обухвата следеће тачке: продужење пропаганде преко окружног листа *Вести*, повећање броја полазника на течајевима нарочито у фебруару; боља организација и каквоћа рада течајева; појачан рад на организацији и снабдевању књижница и читаоница, као и рад на формирању читалачких група, да би се стечена писменост продубила и искористила; преглед и оцена постављеног такмичења у борби за писменост. Сем тога у сваком броју *Вести* излазе на 5. страни у рубрици „Културно-просветни рад“ такви дописи који одговарају датом тренутку кампање.

3) Материјалне тешкоће смо осетили нарочито у почетку рада, али смо самоиницијативно решили питање акцијом у „Недељи народног просвећивања“.

4) На течајевима раде већином учитељи, међу којим има необично активних, или средње активних, а до сада је било само неколико учитеља који су се оглушили о рад на народном просвећивању. Учитељима помажу и писмени омладиници.

5) Описано је каква пропаганда је предвиђена и спроведена до сада, а и убудуће ће се тако радити. Напомињемо да се за културно-просветни рад обилно користи окружни лист *Вести*.

6) Није нам тачно познато колико у овом тренутку ради стручних, а колико нестручних лица у аналфабетским течајевима, зато што за месец јануар још нисмо добили из два среза табеларне извештаје о раду на народном просвећивању. Крајње је време да се једном среди питање особа по Просветним одсецима.

7) Нестручна лица која руководе течајевима, раде под сталним упутствима оближњих учитеља.

8) Спроведене акције: а) организација културно-просветних одбора и у Ужицу образовање Окружне комисије за народно просвећивање. б) Лични додир са учитељима и представницима масовних организација у свим срезовима ради активирања за борбу против неписмености. в) Објављивање такмичења у раду међу срезовима, међу појединим местима и учитељима. г) Стални пропагандни рад преко штампе као и акција на појединачном убеђивању за похођење течајева. д) Одржавање „Недеље народног просвећивања“ у првој половини јануара. њ) Инсистирање да се квалитет рада на течајевима побољша.

Резултат до краја јануара ове године 5.105 полазника течајева и новчано обезбеђење истих“.³⁸⁰

Током марта 1946. године у округу је течајеве за неписмене похађало 8.059 полазника. Број учесника течаја по срезовима био је следећи: У Срезу златиборском 1.701 полазник, Пожешком 1.673, Ужичком, 1.459, граду Ужицу 163, Рачанском 1.291,

³⁸⁰ ИАУ, ОНО, Извештај Ж. Радуловачког, повереника Просветног одељења ОНО Ужице, упућен Министарству просвете Србије од 13. 2. 1946.

Ариљскпм 901 и Црногорски 871. укупно. Поред тога у току фебруара 96 полазника положило је испит и успешно завршило течај. Интензивно се у округу радило и на организовању читалачких група. Град Ужице имао је 106 читалачких група са 1.010 чланова, Пожешки срез 97 група са 1.198 чланова, Златиборски 89 група са 1.200 чланова, Црногорски 56 група са 865 чланова, Ариљски 106 група са 790 чланова, Рачански 43 групе са 767 чланова и Ужички 31 групу са 498 чланова.³⁸¹ Учитељи су улагали заиста велике напоре да се што већи број неписмених лица укључи на течајеве и читалачке групе.

Почетком маја 1946. године у Ужичком округу је евидентирано 43.293 неписмена лица. На аналфабетским течајевима је до 1. маја било обухваћено 10.052 полазника, од којих је 4.711 до 24. априла положило испит, „а и већина осталих течајева је при завршетку рада“. Према расположивим подацима, неписмених у округу је било 27.353 од 11 до 45 година старости и 15.940 преко 45 година. Сем нижих аналфабетских течајева у округу је радило 11 виших просветних течајева са 309 полазника.³⁸²

Просветни радници и масовне организације Среза златиборског позвале су остале срезове да у оквиру првомајског такмичење раде на омасовљавању аналфабетских течајева. У овом срезу, од 2.301 полазника већ у другој половини априла испит је положило 1.799. Од укупног броја неписмених на течајевима је обухваћено 32%, а од 11 до 45 година старости 50%. Учитељи су остварили на течајевима 6.312, а остали руководиоци 227 радних часова.

У Рачанском срезу обухваћено је на аналфабетским течајевима 2.467 полазника од којих је до друге половине априла 750 положило испит, „а остало да полаже још 1.717, што је знак да су течајеви доцније омасовљени“. Течајеви су обухватили 27% од укупног броја неписмених овога среза или 43% неписмених до 45 година старости.

Ариљски срез на течајевима је имао 1.544 полазника од којих је 662 положило испит. Било је обухваћено 29% неписмених од укупног броја или 47% неписмених до 45 година старости.

³⁸¹ *Вести*, бр. 89, 9. март 1946, 5.

³⁸² *Вести*, бр. 97, 4. мај 1946, 5.

У Пожешком срезу течајевима је обухваћена 1.562 неписмених лица, што чини 23% од укупног броја или 39% неписмених до 45 година старости. Испит је положило 574 полазника.

Аналфабетски течајеви у Ужичком срезу обухватили су 1.471 полазника, што значи 15% од укупног броја неписмених или 22% неписмених до 45 година старости. „Град Ужице водио је жив и успешан рад у борби против неписмености“. На течајевима је било обухваћено 307 полазника што значи 64% свих неписмених у граду или 95% до 45 година старости.

Најслабије стање било је у Црногорском срезу. На течајевима су била обухваћена 844 полазника, тј. 22% од свих неписмених у срезу или 33% до 45 година старости. Испит је успешно положило 159 течајаца.

Број читалачких група за прва четири месеца 1946. износио је: „у јануару 179 са 1.414 чланова, у фебруару 257 са 6.328 чланова, у марту 707 са 8.347 чланова, а у априлу опет без података из Среза пожешког 637 читалачких група са 8.297 чланова“.³⁸³

У извештају Окружног комитета КПС Т. Ужице од августа 1946. године, наведено је „да се ради свуда на реорганизацији месних културно просветних одбора и комисија. Сада је главни рад око припремања и организовања аналфабетских виших и нижих течајева. Ови се радови одвијају сувише споро“. Свакако да не чуди што је интензитет рада на организовању течајева опао у овом периоду имајући у виду велики пороцент сеоског становништва и сезонске радове који су се морали обавити.³⁸⁴

Просветне власти су заједно са АФЖ водиле пропаганду како би организовале неписмене жене и девојке да посећују течајеве. Активношћу ових организација, „обухват деце у основним школама стално је растао, а растао је и број женске деце у школама“. Постепено се отклањала неравномерност похађања наставе женске и мушке деце, као и

³⁸³ Исто; *Вести*, бр. 101, 1. јуни 1946, 1.

³⁸⁴ АС, ОК КПС ТУ К 3, Билтен ОК КПС Т. Ужице за август 1946.

похађања течајева за неписмене. Било је потребно пуно напора да се превазиђу стереотипи и предрасуде везане за образовање и избор занимања жена и девојака.³⁸⁵

И у Ужичком округу водила се жива кампања и културно-просветни рад међу женама, „нарочито пред почетак пољских радова“. Организације АФЖ-а су помогале на окупљању полазница за аналфабетске течајеве. У округу је маја 1946. посећивало течајеве 4.570 жена испод 45 година и омладинки, и 16 жена старијих од 45 година. Течај је успешно свршило 3.178 жена. На вишем просветном течају било је 102 жене. Поред ових течајева, одржано је 6 течајева за кројење који су били добро посећени, мада са слабијим материјалним средствима. Културна група одбора АФЖ-а из Ужица организовала је приредбе у Пожеги, Бајиној Башти и Чачку. У читалачким групама учествовало је у округу око 2.500 жена. На часовима ових група обрађивао се већином материјал из фронтонских листова.³⁸⁶

После летње паузе 1946. године, културно-просветни рад међу женама је интензивирао, па се читалачке групе организују не само по среским местима већ и у селима. У Срезу пожешком на читалачким групама било је 194 жене. У граду Ужицу у првом реону било је 4 читалачке групе, у другом реону 13 читалачких група са 98 присутних, трећи реон је имао у свакој улици по групу, четврти реон 9 група са 190 присутних жена. „У извесном броју села одржавају се читалачке групе. Сада углавном организација (АФЖ) ради свуда на припремама и прикупању података за оснивање аналфабетских течајева. Покренута је агитација за упис деце у основну школу“.³⁸⁷ Срески комитет Т. Ужице поставио је као приоритетан задатак свим масовним организацијама током 1946, „да се што више жена обухвати на аналфабетским течајевима“.³⁸⁸

У читавом округу жене су радиле на припремама за отварање ђачких кухиња, на чишћењу и уређењу ђачких просторија пред полазак деце у школу. Ове акције су спровођене заједно са НФ и Народном омладином, а било је села где су жене саме

³⁸⁵ Н. Божиновић, н. р., 519–523.

³⁸⁶ *Вести*, бр. 97, 4. мај 1946, 5.

³⁸⁷ АС, ОК КПС ТУ К 3, Билтен ОК КПС Т. Ужице за август 1946.

³⁸⁸ ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 26, Извештај СК КПС Т. Ужице од 31. децембра 1946.

спроводиле те акције. Поред тога, радило се на прикупљању вуне за плетење џемпера и чарапа, као и спремању зимнице за дечје домове.³⁸⁹

Свакако да су резултати на пољу описмењавања у 1946. години били видљиви. Према писању *Борбе* у овој години, у Србији је описмењено је 144.005 неписмених, што је чинило око 13% од укупног броја неписмених.³⁹⁰

Почетком 1947. године у Ужичком округу било је организовано 529 аналфабетских течајева са 10.008 полазника. Број течајева у јануару повећао се за 19, а број полазника за 1.158. План Министарства просвете пребачен је за 114%.

Срез рачански имао је 192 аналфабетска течаја са 2.895 полазника. На течајевима је било обухваћено 57,5% свих неписмених до 45 година старости. У Срезу ариљском било је 63 течаја са 1.195 полазника. Обухваћено на течајевима 53,8% неписмених до 45 година старости. Срез ужички имао је 142 течаја са 2.500 течајаца. Било је обухваћено 44,6% неписмених до 45 година старости. У Срезу златиборском радило је 37 течајева са 1.159 полазника. Обухваћено је било 43,2% неписмених до 45 година. Срез црногорски имао је 30 течајева са 909 полазника. Било је обухваћено 29% неписмених до 45 година.

У округу је било организовано 76 просветних течајева са 2.376 полазника. У овом периоду број течајева у јануару, повећао се за 28, а број полазника за 944. Срез златиборски имао је 17 просветних течајева са 710 полазника, Срез пожешки 17 течајева са 525 посетилаца, Срез ужички 13 течајева са 302 полазника, Црногорски 9 течајева са 175 и Рачански 4 течаја са 90 полазника.

Број полазника се у децембру повећао за 6.497, а у јануару 1947. износи 1.151. У Ужичком срезу током јануара уопште није било повећања у броју полазника. „Ради тога је он по проценту неписмених који су обухваћени на течајевима са другог места сишао на четврто у поређењу са осталима у округу“.

³⁸⁹ Исто.

³⁹⁰ *Борба*, бр. 232, 29. септембар 1947, 2–3.

Народна власт је учила да се код извесног броја просветних радника јавило задовољство постигнутим резултатима, јер је план Министарства премашен. Међутим, то ни у ком случају није било оправдано с обзиром да борба против неписмености у округу није била у потпуности добијена. Због тога се тражи пуна мобилизација у раду како масовних организација, тако и просветних радника. Напоменуто је да је „зимски период најпогоднији за кампању против неписмености, нарочито у селу“, и да „борбу треба водити непрекидно“.³⁹¹

У току 1949/50. на територији Области, требало је описменити 13.882 неписмена, док је до јуна 1950. године научило да чита и пише 4.797 лица што у проценитам износи 30%. Од 6.570 неписмених колико је остало да се описмени до краја 1951. године, било је обухваћено 2.124 или 33%. Осећала се недовољна ажурност партијских организација у борби против неписмености и да је ово питање препуштено само просветним радницима. У сјеничком, азбуковачком и моравичком срезу, где је било највише неписмених, резултати су били најлошији. Било је случајева отвореног негодовања и отпора неписмених лица, а неки МНО су „незаконито доносили одлуке о кажњавању неписмених који не долазе на течаје“.³⁹²

Како се одвијао процес описмењавања у Титовоужичкој области, може се видети и из приложене табеле:

Ред. број	Срез или град	Број неписмених	Обрађено	Процент
1.	Љубићко–трнавски	216	216	100
2.	Прибојски	465	397	85,3
3.	Златиборски	150	112	74
4.	Милешевски	180	128	71,11
5.	Ужички	280	145	51,7
6.	Драгачевски	264	131	49
7.	Црногорски	291	104	37
8.	Азбуковачки	431	150	34,80
9.	Моравички	962	322	33,48
10.	Пожешки	190	59	26

³⁹¹ *Вести*, бр. 152, 30. јануар 1947, 3.

³⁹² АС,Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

11.	Златарски	309	51	16,60
12.	Ариљски	326	53	16,20
13.	Сјенички	1.645	239	14,4
14.	Рачански	450	17	3,77
15.	Чачак	121	–	0
16.	Титово Ужице	291	–	0
	У к у п н о:	6.571	2.124	32,32

Приказани подаци говоре да је од укупно 6.571 неписмених до 13. децембра 1950. године, описмењавањем у Области било обухваћено свега 2.134 или 32,32 посто. Ови резултати су, према оцени народне власти, били незадовољавајући, а произашли су углавном из слабог залагања Повереништва за просвету, партијских активиста и просветних власти. „Како би се иначе могло разумети да је Срез Љубићко-трнавски обухватио радом 100% неписмених, Прибојски 85,3%, Златиборски 74%, Милешевски 71,3% а Градски народни одбор Чачак и Титово Ужице са 0%, а Срез Рачански свега 3,77%“.³⁹³ Уочено је такође, да у неким местима повереници нису располагали подацима ни о броју неписмених, нити о броју течајева и полазника. Ти пропусти посебно су уочени у Ариљском и Златиборском срезу. Желећи да ликвидира неписменост у Области, народна власт је тражила од школских органа, али и од Савета грађана при повереништвима просвете СНО-а, односно ГНО-а да се најозбиљније посвете решавању овог проблема.³⁹⁴

Основне школе. У току 1941–1945. године многе школе у Ужичком округу су престале с радом или су радиле нередовно. Школска година 1. септембра 1944. године није могла почети с радом, јер су на овом простору у то време вођене најжешће борбе за коначно ослобођење. Међутим, и после коначног ослобођења ужичког краја, крајем те године нису постојале објективне околности за обнављање наставе у свим врстама школа. За време рата окупационе снаге реквирирале су многе школске зграде и настава се одвијала по приватним кућама, кафанама и чак на отвореном простору, кад су временске прилике то дозвољавале. Школске зграде су највише биле оштећене крајем 1944. године. Непријатељске војске су у тим зградама становале, у неким држале коње, војници су у

³⁹³ *Победа*, бр. 84, 1. јануар 1951, 5.

³⁹⁴ *Победа*, бр. 84, 1. јануар 1951, 5.

зимском периоду ломили и ложили најпре оgrade, затим прозоре и врата, најпосле дизали подове и њима се грејали. У Срезу пожешком било је оштећено 14 зграда и 2 потпуно уништене; у Златиборском срезу све школске зграде су биле оштећене, а неке и уништене (од 23); у Ариљском срезу од 12 школа 7 је било оштећено, у Ужичком срезу од 17 школа било је оштећено 7; у Рачанском срезу од 21 школе оштећено је 12 и уништене 2; у Црногорском срезу од 13 школа 1 је била оштећена. Такође су били оштећени: школски намештај, учила, библиотеке, школска архива и др. (Неке библиотеке, као на пример библиотека Ужичке гимназије и у Пожеги спаљене су на ломачи). У многим школама није било прозора ни врата, а где је било прозора није било стакала, нити пећи и огрева. У једном извештају се наводи: ... „да су окупатори учила и намештај уништили и попалили. Када су изишли (окупатори), ми од лепих школа, корисних књига, потребних учила и намештаја нисмо ништа нашли“.³⁹⁵

Морало се уложити много труда, воље и знања да би се при оваквом стању школа што пре створили минимални услови за рад. При школама су изабрани школски одбори са задатком да школе што пре ставе у функцију. Подршку у овом послу пружала је народна власт, омладинске организације и АФЖ. Посао је био тежак, оштећења велика, а тешко се долазило до потребног материјла, нарочито стакала, ексера, фарбе и слично, јер фабрике нису радиле. Оправљене су и оспособљене зграде, потом окречене, али није било клупа. За клупе је грађа исечена, али је морала да се просуши. У прво време деца су седела на даскама, клупама или на поду. Није било ни табли, а тамо где су направљене није било боје да се офарбају! Најтеже је било, као што је већ речено, са стаклом, а још су били хладни дани.³⁹⁶

Крајем фебруара 1945, од 108 народних школа у округу, „оспособљене су и раде 72 школе“. У Ужичком срезу ради 17 народних школа са 64 одељења. Основна школа у Биосци је изгорела.³⁹⁷

³⁹⁵ Живан Ђирић, Школство у ужичком округу од ослобођења до краја рата, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945“, Титово Ужице 1989, 453.

³⁹⁶ Исто; Ж. Марковић, н. д., 290–292.

³⁹⁷ *Вести*, бр. 28. 28. фебруар 1945, 3.

У марту су отпочеле с радом основне школе по неким селима и 11. марта 1945. године окружни просветни референт је известио да у округу раде 94, а не ради 14 школа.

У извештају Среског комитета Ужице, од 31. марта 1945. године стоји да се „на многим местима осећа оскудација за хартију и дечје уџбенике“. Поред недостатка кадрова, уочено је да хигијена у школама и двориштима није задовољавајућа. У већини школа „не постоје школски служитељи“. ЈНОФ у Потпећу „организовао је прављење клупа и оспособио школу за рад“.³⁹⁸

У априлу је стање било још редовније, али нису прорадиле све школе. Слично стање као са школским зградама било је и са наставним кадром. Већи број учитеља је отеран у ропство, други су стрељани или се налазили у квислиншким редовима или је отишао на друге дужности.

Тако из Бајине Баште Срески народноослободилачки одбор обавештава: „Оспособљене школе за рад, а немају учитеља: Солотуша, Перућац, Бачевци, Доња Црвица“; затим нешто касније: потребно јо 14 учитеља; а 3. марта: „Нових учитеља за овај срез треба још 10“. У Чајетини од 23 школе 12 не раде јер немају наставника. У Пожеги све школе раде, али недостаје 6 учитеља. Пет наставника недостаје у Ариљу, а ради 11 школа. На територији Ужица марта 1945. радило је 10 школа, док се у 5 није могла организовати настава. Почетком априла не ради само школа у Биосци, иако је приватна зграда оспособљена – „нема учитеља ниједног“!

Због тих и многих других околности, многа одељења основних школа у округу нису радила: у Ариљском срезу 7 одељења у којима није могло радити 7 учитеља, јер су мобилисани; у Срезу златиборском 18 одељења, 5 учитеља мобилисано; у Срезу пожешком 6 одељења, 4 учитеља мобилисана; у Срезу рачанском 12 одељења, 4 учитеља мобилисана; у Срезу ужичком 6 одељења, један учитељ мобилисан; у Срезу црногорском није радило 5 одељења. У целом округу није радило 54 одељења јер није имало учитеља. И у следећој школској години у округу је недостајало 46 учитеља.

³⁹⁸ ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1945, 1. Извештај СК КПС Ужице од 31. марта 1945.

Да би се ово стање недостатка просветног кадра превазишло, одржани су тромесечни и шестомесечни курсеви за учитеље у Учитељској школи у Ужицу за ученике III и IV разреда учитељске и VIII разреда гимназије. Течајеви су одржани у 1946. години и први је завршило 20, а други 34 полазника.

Известан број учитеља, који су учествовали у НОР-у или имали „добро држање“ за време окупације био је ангажован ван наставе, у органима народне власти, Партији и другим руководећим структурама (среским НОО, комитетима КПЈ, као просветни референти и др). Чак је и Председништво АСНОС-а упозорило: „Не узимајте за административне послове учитеље и професоре, уколико ове послове могу вршити и друга лица“. То су поновили и у Министарству просвете Србије 12. маја 1945. године: „Из извештаја просветних референата види се да у многим школама постоји још увек празних места ... приличан број наставника – учитеља и професора био је ангажован по разним ваншколским установама и канцеларијама. Зато је потребно, где год је то могуће, повићи наставнике из таквих установа и упутити их на рад у школе“. Исто тако, било је много премештаја и распореда учитеља. Многи су се жалили да су по 2–3 пута премештани у току године. Министарство просвете је указивало на значајну улогу просветних радника, као и на то да они морају постати неимари новог живота, иницијатори и руководиоци свег културног и просветног рада. („У изградњи новог човека“, како се тада говорило!)

После поправке и оспособљавања школских зграда, опскрбом наставним средствима и ангажовањем расположивим бројем учитеља, био је проблем упис деце: ученика приспелих за школовање и оних који су били ометени у ратним годинама. Процент ученика који су обухваћени обавезним основношколским образовањем био је релативно мали. Нарочито су слабо похађала школу женска деца, знатно испод 50%. Поред објективних услова који су онемогућавали редовно похађање школе, имало је и субјективних: родитељи су се изговарали недостатком одеће и обуће, оскудицом у храни, инокоштином, потребом за радном снагом код кућа и сл. Похађање школе било је око 85% (у Ариљском срезу око 50%, Рачанском 73%, Пожешком 72%). Да би се похађање донекле поправило, приступило се отварању школских кухиња где су деца добијала по један топли оброк. Понегде су масовне организације прикупљале намирнице, а негде су и деца

доносила, од којих се спремало јело. У 1946. години у округу је радило 55 кухиња, у којима се хранило 4879 ученика.

Ево и табле о бројном стању школа, одељења, ученика и наставника по срезовима на крају школске 1944/45 године								
Срез	Школе	Одељ.	Ученици			Наставници		
			М.	Ж.	Св.	М.	Ж.	Св.
Ариљски	12	28	1.154	590	1.744	17	7	24
Златиборски	23	48	1.273	469	1.742	18	15	33
Пожешки	21	52	1.343	748	2.091	21	25	46
Рачански	21	47	1.332	583	1.915	16	18	34
Ужички	17	67	1.809	719	2.528	18	50	68
Црногорски	12	25	791	388	1.179	8	12	20
У округу	106	277	7.702	3.497	11.199	98	127	225

Иако су школске зграде и учионице донекле оспособљене за рад, у неким није било ни табли, ни наставних средстава, ни потребног материјала за ученике: свезака, оловки, хартије, уџбеника и др. Све је зависило од умешности и залагања учитеља. Већина се трудила да и у овим тешким условима постигну што боље резултате. Школски инструктори извештавају да се наставници придржавају наставног плана и програма и да се настава изводи редовно. Деци која су због рата изгубила годину или су престарела омогућено је да заврше и два разреда за годину.

У основуј школи завладали су нови односи. Најстроже су забрањене физичке казне и мере које унижавају личност ученика. Избегавају се строге дисциплинске и уводе васпитне мере. У школама се формирају пионирске организације и оне доприносе побољшању успеха и дисциплине ученика. Постављени су нови, млади школски инструктори, који нису били довољно искусни, али су са њима, на скуповима, претреса школска и стручна питања и упућивани су да успоставе што непосредније односе са наставницима и буду им од што веће користи. У Београду је у лето 1945. године организован курс за школске инструкторе. Настава је постепено довођена у што нормалније стање.

При школама су основани школски одбори од 5 чланова из редова ђачких родитеља, који су помагали да се настава нормализује и школе опскрбе неопходним потребама. У

ствари, општински народни одбори били су дужни да обезбеде основне школе и огревом. У овом питању је било добрих и лоших примера. Ипак, обезбеђење школа најнужнијим потребама у већини случајева није задовољавало и то је отежавало наставу.³⁹⁹

На III редовној скупштини ОНО која је одржана у Ужицу 25–26. јуна 1945, констатовано је да „све школе у округу још не раде због недостатка наставника“. Стање се нешто поправило доласком учитеља из заробљеништва и одржан је курс за наставнике. Сеоска деца и даље су слабо посећивала школу.⁴⁰⁰

И на наредној окружној седници, одржаној 26. септембра анализиран је рад у Просветном одељењу. Истакнуто је да су на време завршене школске године у основним а и средњим школама, код којих су благовремено извршени виши течајни испити. У свим среским местима одржани су курсеви из историје НОБ за учитеље основних школа. У већини школа 1. септембра почела је школска година.⁴⁰¹

Почетком 1946. године, Окружни комитет КПС Ужице, пред месне одборе НФ поставио је „акционе задатке“, међу којима и „оправку школа“.⁴⁰² У овом периоду у Ужичком округу је оспособљено за рад 113 народних школа. Пред завршетком су биле и школе у Жељинама, Кућанима, Заројју и Злакуси. Проблем са учитељским кадром није био још у потпуности решен. Као приоритетан задатак, одлучено је да се у свим селима, где је то могуће, оснују самосталне школе и да се „оствари обавезна настава за децу оба пола, како у градовима тако и у селима. Циљ је да свако дете прође кроз основну школу и стекне бар основну писменост“.⁴⁰³

Подстицај организацији основних школа дала је Окружна учитељска конференција која је одржана од 14. до 16. фебруара 1946. године у Ужицу. Поред осталог покренуто је питање издржавања школа. Наиме, уочено је да неке школе у округу не располажу ни најминималнијим условима за рад. „Непојмљиво је да грађани и ђачки родитељи дозволе,

³⁹⁹ Ж. Ђирић, н. р., 459–460; Ж. Марковић, н. д., 295.

⁴⁰⁰ *Вести*, бр. 53, Ужице 30. јуни 1945, 1

⁴⁰¹ ИАУ, ОНО Ужице, Записник са IV редовне окружне скупштине од 26. септембра 1945.

⁴⁰² АС, ОК КПС Титово Ужице, Допис ОК КПС Ужице Среским комитетима од 5. јануара 1945.

⁴⁰³ *Вести*, бр. 80, 5 јануар 1946, 5.

да им се деца мрзну у хладним учионицама, кад у нашем округу има дрва. Не треба допустити да ђаци раде у прљавим просторијама и да се тако излажу опасности од разних болести. Са мало више организације и новчаних издатака наше школе ће имати бар најнужније потребе“.

Друго питање, којим се конференција позабавила било је уредно похађање школе. Од укупног броја уписане деце у школу не иде 5.227 ђака што износи 30,76%; дакле скоро трећина. Закључено је да се мора широм акцијом и агитацијом међу родитељима објаснити важност похађања школе да се не би стварали „нови неписмени“.

Што се тиче квалитета наставе учитељска скупштина је констатовала „да настава није на висини“. Пред учитеље је постављен задатак, да у свакој подружници оснују стручне књижнице и да раде на свом општем и стручном усавршавању“.⁴⁰⁴

Половином 1946. године у ужичком округу од 122 основне школе нису радиле две због недостатка учитеља.⁴⁰⁵ Проблем учитељског кадра временом се поправљао, али је чињеница да су били преоптерећени бројем ученика. Дешавало се да су поједини учитељи у школској 1945/46. години имали и по 130–150 ђака. Напором школских управа и масовних организација „успело се да се у првомајском такмичењу окрече многе школске зграде и оградe дворишта“. Поред тога, од Фонда за обнову добијена су средства од око 750.000 динара за поправку школа.⁴⁰⁶ У нову школску 1946/47. годину учитељи ће, према писању *Вести*, ући са следећим паролама: „Боље издржавање школа, стриктно спровођење наставе за сву одраслу децу, што већи проценат похађања, што веће старање о здрављу ученика, што бољи квалитет наставе и васпитања“.⁴⁰⁷

На конференцији просветних радника Ариљског среза, која је одржана септембра 1946, учитељи су дали обавезу да ће се бринути о уређењу школских зграда, што већем проценту похађања школе, подизању квалитета наставе, стручном уздизању, преваспитавању учитеља, обезбеђења школске послуге и осивању ђачких кухиња. Да би

⁴⁰⁴ *Вести*, бр. 87, 23. фебруар 1946, 1.

⁴⁰⁵ *Вести*, бр. 101, 1. јуни 1946, 1.

⁴⁰⁶ *Вести*, бр. 108, 20, јул 1946, 3; АС ОК КПС Титово Ужице, Билтен ОК КПС Т. Ужице за август 1946.

⁴⁰⁷ *Вести*, бр. 108, 20, јул 1946, 3

се подстако такмичарски дух, са конференције је упућен позив учитељима Пожешког, Црногорског и Златоборског среза „За такмичење на културно-просветном пољу.⁴⁰⁸

Крајем 1946. широм округа настављена је обнова и школских зграда. У селима Прилипцу и Биосци поправљале су се оштећене школе, а у Таору се градила нова.⁴⁰⁹ Уочљив је био велики ентузијазам становника појединих села да се деци обезбеде потребни услови за наставу.

У целом округу повећавао се број деце која су редовно похађала школу. Према подацима о броју уписаних ученика у школској 1946/7. години стање похађања наставе је било следеће: „У Срезу пожешком проценат уписане деце, која уредно походе школу од 86,91% (на крају септембра т.г.) попео се на 89,40% (крајем новембра т.год.); у Срезу ариљском за исто време од 77,04% на 77,81%; у Срезу ужичком од 80,39% на 85,78%; у Срезу Златиборском од 72,50% на 82,02%; у Срезу црногорском од 60,30% на 75,79%; док се у Срез рачанском од 77,94% стање није ни уколико променило у истом раздобљу“. У Брекову, Радобуђи, Трудову, Ђурићима, Кривој Реци и Узићима, Управе школа су успеле да обезбеде 100% похађање наставе.⁴¹⁰

Резултати на пољу образовања у Ужичком округу за неколико послератних година нису били занемарљиви. У извештају Среског комитета КПС Т. Ужице од 13. новембра 1947. године се констатује да се „заосталост и неписменост брзо искорењује и у том правцу се доста учинило од ослобођења до данас“.

Залагање учитеља је такође похвалио Срески комитет, уз назанку да већина има „добро држање“. О деловању „реакције“, на просветном пољу каже се да су „попови на терену Ужичког среза једним делом реакционарни и иступају отворено по појединим питањима, а другим делом су неутрални и праве се незаинтересовани, али ипак када се ради о неким питањима који задиру у њихове интересе осећа се и њихов реакционаран рад. Премда су исти у масама изгубили сваку подршку и ауторитет ипак се налази појединаца који падају под њихов утицај. У последње време поменути се повлаче из

⁴⁰⁸ *Вести*, бр. 117, 21. септембар 1946, 5.

⁴⁰⁹ *Вести*, бр. 117, 21. септембар 1946, 5; *Глас*, бр. 453, 17. децембар 1946, 5.

⁴¹⁰ *Вести*, бр. 152, 30. јануар 1947, 3.

активног иступања и почињу све више прикривено да делују и то на оне елементе на које су сигурни да су против НФ-а. У вршењу верске наставе код деце немају никаквог успеха, али зато покушавају свим силама да утичу на родитеље што им много не успева. На територији нашега среза ни у једној школи не врши се верска настава“.⁴¹¹ Агитација за испуњавање плана описмењавања вођена је преко свих масовних организација.

У Пожешком срезу за предстојећу школску 1947. годину биле су „извршене све припреме за обухваћање све дорасле деце у школу“.⁴¹² Приликом предизбране камапње, у Пожеги је октобра 1947. године говорила Митра Митровић, министар просвете. Том приликом она је обећала да ће нова власт „пружити широку помоћ у борби против неписмености“.⁴¹³

У годишњем извештају Обласног комитета КПС Титовоужичке области за 1949. годину, поред осталог је анализирано и стање у просвети. У Области је било укупно 429 основних школа, а од којих није радило 47. Одељења је било 1004, а нису радила 255. До оваквог стања је дошло због недовољног броја учитеља. Почетком 1949. године, иако у Области није било довољно учитеља, по плану Министарства просвете НРС послато је 11 учитеља у НР Босну и Херцеговину. Поред тога, 29 учитеља је отишло у ЈА, а 20 за пионирске руководиоце и друге ресоре.

У периоду (септембар – децембар) преко Министарства просвете НРС обезбеђено је само 16 учитеља. Одласком 44 учитеља у току октобра и новембра из Области, погоршало се и онако тешко стање наставничког кадра у основним школама.

Процент похађања основних школа у почетку 1949. године био је слаб. Крајем септембра, школе је похађало 71,4%, укључујући и ученике који би требали да похађају школе које су без учитеља, а укупно са њима, проценат похађања је износио 81,5%. Процент у похађању школа у току октобра и новембра нешто се поправио, но није био свим задовољавајући. Велика сметња за уредно похађање школа у зимским месецима била је „необувеност и необученост ђака, нарочито сиромашних“.

⁴¹¹ ИАУ, СК СКС ТУ 34 1947, 50.

⁴¹² ИАУ, СК СКС ПО, VIII, 1947, 24, Извештај СК КПС Пожеги за месеце јули – септембар 1947.

⁴¹³ Глас, бр. 723, 24. октобар 1947, 2.

Након доношења Резолуције III пленума ЦК КПЈ о школству и реферата Милована Ђиласа, срески и градски комитети и ОПО пришли су много озбиљније третирању питања везаних за просвету. Постигнути су видни резултати на материјалном обезбеђењу школа и просветних радника, подизању идејног и стручног нивоа наставног кадра и унапређењу наставе. Док је финансирање школа раније био тежак проблем, у току 1950. године ово питање било је углавном решено. Обезбеђено је редовно издвајање новца за потребе школа и снабдевање огревом. Напредак је учињен и у побољшању чистоће по школама и извршена је забрана употребе школа у друге сврхе. Једино није довољно учињено у погледу обезбеђења новоотворених школа намештајем, тако да су неке школе остале без потребног броја клупа, столова, ормана. Изградња школских зграда током ове године била је прилично обимна, нарочито у оним срезovima који су имали највише школа смештених у приватним зградама (Сјенички и Ариљски). Од 38 школских зграда чија је изградњом почела 1950. године, 15 је довршено, 20 их је стављено под кров, док су се 3 налазе у првој фази изградње. „Срески комитети су успели да појачају иницијативу маса за подизање ових школских зграда, за које је материјал углавном црпљен из локалних извора, а мануелна радна снага обезбеђена преко фронтoвских организација“.⁴¹⁴

У правцу проширења школске мреже у Области, отворено је 19 основних школа и 47 осмољетки (пети разред). Највећи проблем у обезбеђењу редовне наставе у школама представљао је проблем наставног кадра. Ово се питање било је нарочито изражено у пасивним срезovima, где је питање сталног кадра било тешко решити. Због недостатка учитеља од 408 основних школа, у Области није радило 45 школа. У Сјеничком срезу није радило 13, а у Милешевском 14 основних школа. Само три среза (Ариљски, Драгачевски и Ужички) нису имали празних школа. У Љубићкотрнавском срезу на једног наставника долазило је 50 ученика у основним школама, у Сјеничком срезу 91 и илешевском 77 ученика. Процент похађања основних школа у 1950. години износио је 88,65%, а претходне 87,30%. Поред објективних разлога (слаба одећа или удаљеност од школе) већина деце није похађала школу јер су их родитељи остављали да чувају стоку. Уочено

⁴¹⁴ Исто.

је, да и поред тога што је Законом предвиђено кажњавање родитеља које не шаљу децу у школу, санкција није било.

Осмогодишњим школовањем било је обухваћено је 11.570 ученика или 43% од укупног броја ученика са територије Области, а који су завршили четврти разред основне школе. Од укупног броја уписаних ученика у пети разред, осмолетку је похађало 93,70%. У гимназијама и средњим стручним школама проблем кадра је био такође изражен, ради чега је много наставника морало да држи хонорарне часове. Гимназија у Т. Ужицу месечно је издвајала 105 хиљада динара, а гимназија у Новој Вароши 40 хиљада динара за хонорарне часове. Због недовољног броја наставника у средњим и стручним школама, пре свега због преоптерећености наставом, наставници нису били у могућности да више пажње посвете слабијим ученицима, због чега је успех био незадовољавајући. Био је велики број ученика са slabим оценама. Уочене су такође и велике разлике у погледу оцењивања и успеха ученика по појединим школама. Док је на пример у гимназији у Косјерићу било 60% ученика без slabих оцена, у Пожези је таквих ученика свега 31%. У гимназији у Т. Ужицу било је 59% ученика без slabих оцена, а у Чачку 31%. Било је очито да критеријум оцењивања није био уједначен.

Квалитет наставе како у основним, тако и у средњим школама, према оцени Обласног комитета, био је побољшан, али је још увек било недостатака, „нарочито у погледу идејности у настави“. У основним школама, с обзиром на то да је број учитеља почетника у Области био велики, било је лутања у извођењу наставе, грешака у методу рада и очигледности у настави. Било је појава „да се наставно градиво не тумачи на научној основи и да се не повезује са друштвеном стварношћу“. То се осећало нарочито код старијих наставника, који у извођењу наставе нису далеко одмакли од начина на који су је изводили пре рата. Посебно је апосторофирана настава историје где су уочене грешке, али и одређени страх код наставника када прилазе тумачењу садржаја из овог предмета. Донекле се то по оцени ОК могло оправдати недостатком уџбеника из историје, нарочито за основне школе, а у гимназијама се предавало по совјетским уџбеницима, што је с обзиром на политичку ситуацију после доношења резолуције ИБ, наставницима отежавало рад.

„Обзиром на ниски идејни ниво наставника, као и у погледу стручности, средски и градски комитети су после изласка резолуције ЦК КПЈ о школству посветили пажњу идејном и стручном уздизању наставника“. Тај рад је спровођен преко синдикалних продужница просветних радника кроз курсеви из дијалектичког и историјског материјализма који су „доста користили наставницима у погледу идеолошког уздизања“. ⁴¹⁵

Међути, без обзира на све пропусте који су уочени, треба имати у виду да је наслеђена школска мрежа од пре Другог светског рата била недовољна да задовољи потребе за образовањем великог броја неписмених лица. Поједини крајеви Области по завршетку рата имали су мали број школа или их уопште нису имали. Пре рата у Области било је 273 основне школе, две ниже гимназије, две грађанске школе, три потпуне гимназије и учитељска школа. Од ослобођења до почетка 1951. године отворено је 152 основне школе, 47 осмогодишњих школа, 9 нижих гимназија, 2 средње економске школе, затим Средња грађевинска, шумарска и административна школа. Порет тога, пре рата радиле су само две шегртске школе, а за 5–6 година број школа ученика у привреди попео се на четрнаест. „Народна власт је на територији наше Области за последње четири године подигла више зграда за основне школе, него што је подигнуто за двадесет и две године постојања старе Југославије“. ⁴¹⁶

Поред огромне материјалне помоћи државе, у изградњи школа учествовале су и све масовне организације. Народна власт је настојала да створи што боље услова за живот и рад ученика. У том циљу у Области је отворено тринаест интерната, седам домова у привреди, два дечија дома, три вртића и два дечија одмаралишта. Такође је стипендиран већи број ученика, чиме је омогућено школовање сиромашне деце и деце чији су родитељи настрадали у рату. Приликом отварања нових школа, народна власт је водила рачуна да се оне отварају организовано и у оним крајевима где раније нису постојале. Због тога је највећи број новоотворених школа у Области био у Санцаку и Срезу азбуковачком.

⁴¹⁵ Исто.

⁴¹⁶ Исто.

У Срезу сјеничком пре рата је било само седамнаест школа, а за четири године после рата отворено је 26 нових.⁴¹⁷

О променама које су настале у области просвете сведоче и подаци везани за структуру и образовни профил школа и број ученика у њима. Приложена табела нам сасвим прецизно сведочи о бројном стању ученика, наставника и школа по врстама на територији Народног одбра среза Титово Ужице за период од 1939. до 1956. године. Уочљиво је да се број школа и ученика знатно увећао у вишем ступњу основног образовања и стручних школа. Док пре рата није било средњих школа, осим гимназије, у послератном периоду видимо настанак и развој стручних школа, гимназија, школа за образовање одраслих итд.⁴¹⁸

ПРЕГЛЕД

бројног стања ученика и наставника по врстама школа⁴¹⁹

	основне		осмогодишње		н. гимназије		н. стр. школе		школе за образов одраслих		гимназије	
	ученика	Настав.	ученика	Настав.	ученика	Настав.	ученика	Настав.	ученика	Настав.	ученика	Настав.
1939/40	18.649	284	–	–	206	–	–	–	–	–	1.194	48
1952	12.063	251	4.453	101	1.529	60	194	35	35	16	1.859	48
1953	10.651	274	3.944	117	4.192	125	541	37	73	18	1.753	45
1954	9.590	268	6.079	217	3.402	111	343	33	122	20	1.851	50
1955	9.422	271	6.314	237	–	–	437	47	187	35	816	37
1956	7.239	186	13.704	478	–	–	406	32	98	16	763	31

Учититељске школе		Економске средње школе		Сред. пољопривредне школе		Мајсторске школе	
ученика	наставника	ученика	наставника	ученика	наставника	ученика	Наставника

⁴¹⁷ *Победа*, бр. 84, 1. јануар 1951, 5.

⁴¹⁸ ИАУ, НОС ТУ 1957, Списи седница.

⁴¹⁹ ИАУ, НОС ТУ 1957, Списи са седница. Према подацима наведеним у овом извору, од 1945. до 1957. године на подручју среза изграђено је 39 основних и 12 осмогодишњих школа.

351	–	–	–	–	–	–	–
535	16	230	8	–	–	–	–
456	17	271	9	–	–	–	–
523	20	247	9	–	–	–	–
457	18	241	10	–	–	–	–
391	22	314	12	–	–	–	–

ПРЕГЛЕД

бројног стања школа по врстама

	Назив школа									
	основне	осмогодиш.	ниже. гимн	ниже струч	школе за обр. одраслих	гимназије	учитељске школе	економ ср. школе	средње	мајсторске
1939/40	97	18	2	–	–	1	1	–	–	–
1952	123	18	6	4	2	1	1	1	–	–
1953	128	15	6	6	3	1	1	1	–	–
1954	116	28	5	5	4	1	1	1	–	–
1955	112	28	4	6	8	1	1	1	–	–
1956	99	44	–	4	2	1	1	1	1	1
1957	97	43	–	4	2	1	1	1	1	1

Средње школе. У Ужичком округу раније су радиле четири средње школе: Гимназија, Учитељска школа у Ужицу, грађанске школе у Пожеги и Бајиној Башти. Све четири школе су за време рата пострадале: зграда Гимназије у Ужицу била је демолирана, без прозорских окана, врата, пећи и подова; оштећен је и кров зграде Учитељске школе, део зидова и таваница, без електричних инсталација и прозорских окана; зграда Основне школе у Пожеги, у којој је радила Грађанска школа, такође је оштећена бомбардовањем, у њој су окупатори држали коње: била је оштећена и зграда Грађанске школе у Бајиној Башти. Инвентар у свим овим школама је готово у потпуности уништен: намештај, кабинети учила, библиотеке и школске архиве. Уништено је: 437 комада школског намештаја, 150 комада уређаја, 210 комада инвентарских уређаја, 37 предмета из збирке га географију и историју, 193 предмета из збирке за физику, 39 предмета из збирке за зоологију, 382 предмета из збирке за ботанику, 270 предмета из збирке за минералологију и геологију, 159 предмета из збирке за хемију, 58 предмета из збирке за цртање, 94 предмета из збирке за музику, 150 предмета из збирке за мушки ручни рад, 16 предмета из збирке за

женски ручни рад, 65 предмета из збирке за гимнастику, 90 предмета из имовине ђачке дружине, 246 предмета канцеларијских и наставних 2252 књиге и 57 часописа из наставничке и ђачке књижнице и др. Ипак, на срећу, сачувани су делови школске архиве, са уписницама, књигама евиденције о полагању испита, записници седница наставничких већа, годишњи извештаји и сл.

Жеља родитеља и народних власти била је да ове школе што пре отпочну са радом. Окружни народни одбор је 3. јануара 1945. године за директора Гимназије поставио Василија Васка Вајевића, а за Учитељску школу Часлава Чеја Гавриловића, искусне и проверене просветне раднике, који су се максимално заложили да ове школе оспособе и да оне отпочну наставу. Учињени су максимални напори да се зграде оспособе за наставу: прозори застакле, направе клупе и табле. Како клупа није било довољно, ученици су доносили столице од својих кућа. Ученици су такође очистили и орибали оспособљене учионице и тако је отпочела настава у Учитељској школи (која је била у згради Гимназије) 24. марта, а у Гимназији 1. априла 1945. године.

Грађанска школа у Бајиној Башти је отпочела са радом 5. фебруара у згради Основне школе, а у Пожеги 12. марта 1945. године (да би 24. марта Грађанска школа у Пожеги прерасла у Нижу гимназију) у згради Пожешке женске подружине, односно Женске занатске школе.⁴²⁰

Већ следеће 1946. године, у јулу месецу, донета је одлука о оснивању Трговачке академије (средње економске школе) у Ужицу, која је отпочела са радом 25. септембра те године са 2 одељења и 99 ученика у згради Ужичке гимназије. Такав стручни профил у новим привредним условима био је неопходан.⁴²¹

⁴²⁰ Ж. Л. Ћирић, *Школство у ужичком округу од ослобођења до краја рата*, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945“, Титово Ужице 1989, 453–464.

⁴²¹ Драгица Матић, *Пола века Економске школе у Ужицу 1946–1996*, Ужице 1996, 19.

Стање средњих школа у округу на дан 20. V 1945.

Школа	Одељ.	Учен.	Наст.	Треба још настав.
Грађ. школа у Бајиној Башти	4	89	5	4
Нижа реална гимн. у Пожеги	7	259	9	3
Осморазредна реална гимназија у Ужицу	28	1.625	38	6
Мешовита учитељска школа у Ужицу	5	181	14	2
Укупно у округу	44	2.154	66	15

Настава у средњим школама извођена је по старом наставном плану и програму, али је редуциран изванредан број часова неких предмета, јер се морало радити у недовољном броју просторија. Уместо немачког, као другог страног језика уведен је руски, а веронаука се учила факултативно. Посебна пажња посвећена је изучавању историје. „Партија је стајала на становишту да историја треба што пре да се очисти од „фалсификата“. Програм и садржај овог предмета требало је прилагодити новим околностима. Рачунало се да ће совјетска литература из опште историје помоћи бољем схватању историјских догађаја. Одобрени совјетски уџбеници служили су и за уџбенике из психологије и историје филозофије, који су се учили у учитељским школама и вишим разредима гимназије.⁴²² У циљу едукације одржан је у Ужицу дванаестодневни курс за наставнике историје средњих школа (Учитељске и грађанских) са подручја округа. Предавања су држали Бранко Ковачевић, учитељ, Добривоје Видић, учитељ, Јован Стаматовић, абациски радник и Миодраг Аврамовић, студент. На курсу су обрађивене теме које су се односиле на прилике у предратној Југославији, 27. март, 6. април, а посебан акценат је стављен на „народни устанак и организацију НО борбе“. Подвучена је и негативна улога „реакције и издајника“ у борби за ослобођење. Значајно место, на овом течају, дато је организацији народне власти, развоју народноослободилачке војске и преглед свих непријатељских офанзива. „Предавања су пружила наставницима јасну и веома прегледну слику НО борбе. Чиме је попуњена осетна празнина у њиховом познавању исте и омогућен им успешан рад

⁴²² Б. Петрановић, н.д, 241.

у школи“.⁴²³ Свакако да нова власт није ништа желела да препусти случају, а посебно тумачење недавно завршеног рата и учешћа појединих актера у њој.

У свим средњим школама укинута су пријемни испити. Основани су школски савети, ради боље сарадње школе и ученичких родитеља. Савети су решавали о проблемима наставе, дисциплини ученика, ђачким удружењима, ђачкој самоуправи, хигијенским условима у школи и хигијенским условима под којим ученици живе ван школе.

У мају су у Гимназији основане пионирска и омладинска организација.

Министарство просвете доставило је Правилник о полагању вишег течајног испита у средњим школама за 1945. годину. Полагао се писмени испит из српског језика, страног језика и математике и усмени испит из српског и страног језика, историје народноослободилачке борбе, земљописа ДФЈ и математике.

Издржавање средњих школа падало је на терет месних народноослободилачких одбора, а у случају недостатка средстава новчано помаже Окружни одбор. У Ужичком округу бригу о средњим школама преузео је Окружни народни одбор, нарочито о набавци неопходних материјала за оправку зграда и опрему, затим и о припадностима просветних радника ових школа и у том погледу није било већих проблема.⁴²⁴ Као помоћ, „Министарство просвете је доделило 15.000 динара за средње школе“.⁴²⁵ Бројно стање ученика средњих школа крајем 1945, било је следеће: у Гимназији у Ужицу 1.371, у Учитељској школи 220, у појешкој гимназији 525, у гимназији у Б. Башти 131, укупно 2.247.⁴²⁶ Током наредног периода, нормализован је рад средњих школа у Ужичком округу. Поред класичног рада, неке школе предузимале су и ваннаставне активности у виду излета, предавања у природи и екскурзија.

По плану, који је израдио Наставнички савет Учитељске школе, ученици V разреда и шестомесечног течаја од 18. до 27 априла 1946. године боравили су на екскурзији у Босни

⁴²³ *Вести*, бр. 51, 16. јун 1945, 3

⁴²⁴ Ж. Л. Ђирић, *Школство у ужичком округу од ослобођења до краја рата*, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945“, Титово Ужице 1989, 453–464.

⁴²⁵ *Вести*, бр. 53, Ужице 30. јуни 1945, 1.

⁴²⁶ *Вести*, бр. 86, 16. фебруар 1946, 1.

и Херцеговини, Боки и Далмацији. Екскурзија је организована са циљем „упознавања са историјским, културним и уметничким споменицима, природним лепотама, а нарочито у циљу продубљивања односа са омладином и народом“ ових крајева. Два месеца пре поласка на пут, ученици су уз помоћ наставника припремали уметнички програм који су са успехом изводили приликом боравка у Сарајеву, Мостару, Дубровнику, Херцег Новом и Котору.

Свакако да је ова екскурзија имала поред образовног и уочљиву политичку поруку. Извештач *Просветног прегледа* истиче срдачну добродошлицу на коју су наишли ђаци из Србије боравећи у другим републикама. Поред осталог се каже да је „омладина манифестовала своју велику љубав према државној заједници свих југословенских народа“. У Мостару су се, „поред Срба просто утркивали Муслимани и Хрвати у срдачној предусретљивости“.⁴²⁷

Несумљиво да су посете и сарадња младих из различитих република требали да буду симболична манифестација братства и јединства и чврсте вере у будућност нове Југославије.

У периоду од 1947. до 1955. године на подручју ужичког региона оснивају се и почињу да раде у свим тадашњим средњим местима троразредне ниже гимназије или, како су онда називане, прогимназије. Касније, оне су прерасле у четворогодишње школе другог ступња, које су се негде и даље називале прогимназијама, а тамо где су у биле у саставу основних школа називале су се осмољетке.⁴²⁸

Средином 1955. године извршена је крупна реорганизација школске мреже. Закључно са школском 1954/55. годином престале су да раде ниже гимназије и прогимназије, а уместо њих су основане потпуне основне школе. Народни одбор општине Т. Ужице формирао је 5. августа 1955. године три осмогодишње школе. Током ове реорганизације, дотадаша осморазредна гимназија у Т. Ужицу претворена је у

⁴²⁷ *Просветни преглед*, бр. 11–12, 14, јун 1946, 4.

⁴²⁸ Раде В. Познановић, *Средње школе у региону Титово Ужице до наших дана*, „Ужички зборник“, бр. 11, Титово Ужице, 1982, 81–86.

четвороразредну средњу школу.⁴²⁹ Од тада се под средњим школама подразумевају само школе другог ступња, тј, оне у које се уписује по завршеној осморазредној основној школи. На подручју ужичког региона од 1955. године као средње школе рачунају се само Гиманзија, Учитељска школа и Економска школа у Т. Ужицу. У осталим местима постојале су само основне школе. У одређеном броју места наставиле су да раде школе ученика у привреди, али оне још немају статус средњих школа, трају обично три године. Треба напоменути да је од 1955. до 1960. године развој средњих школа текао нешто спорије.⁴³⁰

Имајући у виду да је пожешка општина веома погодна за развој ратарства, воћарства и сточарства, и да се осећао недостатак стручног кадра, Народни одбор среза Титово Ужице донео је јула 1956. године решење о оснивању Пољоприведене школе у Пожеги.⁴³¹ Школа је почела с радом 15. септембра 1956. године. Школска економија тада је имала 88 хектара земљишта.⁴³²

Савет за просвету Србије, јуна 1960. године потврдио је одлуку Народног одбора среза Титово Ужице о отварању средњих техничких школа у Прибоју и Титовом Ужицу. У Прибоју је већ била саграђена нова школска зграда, а у Титовом Ужицу се просторије недовршене „Шумарске школе“ припремале за смештај нове средње школе. Настава у Средњој техничкој школи у Прибоју почела је 19. септембра, а у Техничкој школи у Титовом Ужицу 27. септембра 1960. године.⁴³³

Постепеним развојем школске мреже, побољшањем квалификационе структуре наставног кадра и побољшаних материјалних услова, мењала се и образовна структура становништва ужичког региона. Од укупно 310.858 становника, тада је било свега 62.271 одраслих неписмених становника (око 20%). Цео регион тада је имао свега 581 лице са вишим и 748 факултетским образовањем. Уочава се да је у поређењу са претходним

⁴²⁹ С. Игњић, М. Пашић, В. Лазовић, Д. Кораћ, *Ужичка гимназија 1839–1989*, Титово Ужице, 1989, 364.

⁴³⁰ Р. Познановић, н.р; Драгица Матић, *Пола века Економске школе у Ужицу 1946–1996*, Ужице, 1996; *Педесет година ужичке Учитељске школе*, Титово Ужице, 1970.

⁴³¹ *Вести*, 26. јула 1956, 3.

⁴³² *Вести*, 18. октобар 1956, 1; Ђорђе Пилчевић, Никола Бајић, *Расадник знања (45 година Пољопривредне школе „Љубо Мићућ“ – Пожега 1956–2001)*, Пожега, 2002, 19.

⁴³³ *Вести*, 15. септембар 1960; *Вести*, 23. јун 1960, 1, *Вести*, 29. септембар 1960, 5, Р. Познановић, н.р.

годинама знатно порастао број лица са средњом школом и гимназијском спремом.⁴³⁴

Поред тога, тада је већ постојала мрежа осмогодишњих школа, довољна да покрије све потребе основног образовања, са тенденцијом даљег проширења мреже средњих школа.⁴³⁵

Писменост и образована структура региона Титово Ужице

према попису 31. марта 1961. године

Општина	Укупно становиштва	Одраслих неписмених становника	Основна школа (8. разреда)	Школа за квалификоване раднике	Средња школа	Гимназија	Виша школа	факултет	Укупан број ученика у основним и средњим школама
1. Ариље	20.001	3.824	538	327	156	84	22	21	3.131
2. Б. Башта	32.431	6.909	768	479	276	73	35	33	5.051
3. Ивањица	40.526	9.489	815	471	276	95	36	48	6.350
4. Косјерић	17.898	4.439	401	126	103	39	15	14	2.429
5. Н. Варош	24.770	4.525	711	300	188	106	32	36	3.718
6. Пожега	32.382	6.004	1.336	768	388	185	94	69	5.090
7. Прибој	26.147	5.009	826	655	318	46	26	60	3.553
8. Пријепоље	38.925	8.145	1.032	499	276	206	49	58	6.727
9. Т. Ужице	57.062	9.538	3.080	2.534	1.064	590	258	391	9.122
10. Чајетина	20.716	4.389	540	100	138	42	14	18	3.403
СВЕГА:	310.858	62.271	10.074	6.259	3.183	1.466	581	748	48.574

Почетком шездестих година дошло је до још интензивнијег развоја средњих школа у ужичком региону. У школској 1960/61. години у средњим школама било је 3.163 ученика и то: Учитељској школи у Ужицу 365, у Гимназији у Ужицу 628, у Техничкој школи у Ужицу 269, у Економској школи у Т. Ужицу 481, у Пољопривредној школи у Пожеги 280 и у школама ученика у привреди 1.130 ученика. Септембра 1961. године почелеле су с

⁴³⁴ *Реултати пописа 1961*, Савезни завод за статистику Београд, 1963. године.

⁴³⁵ Р. Познановић, н. р, 82–86.

радом Учитељска школа у Пријепољу, Техничка школа у Новој Вароши, затим одељења Економске школе из Ужица у Прибоју и Бајиној Башти, одељење за одрасле при Економској школи у Новој Вароши и Пожеги. Пратећи потребе привреде, Техничка школа у Титовом Ужицу отворила је два нова одсека: грађевински и технолошко-металуршки. У међувремену је завршена нова зграда Пољопривредне школе у Пожеги, а ова установа је отворила је своја одељења у Ивацици и Гучи.⁴³⁶

За даље унапређење наставе и обезбеђење стручног кадра, свакао је од кључног значаја за ужички регон представљала Одлука Извршног већа НР Србије да се 1961. године, у Титовом Ужицу отвори Виша педагошка школа.⁴³⁷ То је било одељење Више педагошке школе из Београда, а у почетку је у свом саставу имала групе за руски језик и математику са општетхничким образовањем. Настава је у почетку извођена у просторијама ОШ „Душан Јерковић“, да би се јануару 1963. године Виша педагошка школа преселила се у новодсаграђену зграду, која је поред шест учионица, имала и два семинара и лабораторију за страни језик. На почетку школске 1962/63. године отворена и трећа студијска група за српскохрватски језик. У лето 1963. године дипломирала је прва генерација нових наставника.⁴³⁸

Развој средњошколске мреже уочава се и у другим градовима. У Ивањици је на почетку школске 1962/63. године формиран Школски центар за кадрове у привреди. У његов састав укључена је дотадашња Школа ученика у привреди и основана је нова Техничка школа дрвопрерађивачког смера. У циљу образовања одраслих лица, у склопу Школског центра организовале су наставу и две вечерње школе за одрасле: Пољопривредна школа сточарског смера и Економска школа, као одељења пожешке Пољопривредне и Економске школе из Т. Ужица.⁴³⁹

Од школске 1963. године у Пожеги су почела рад два разреда гимназије у саставу Гимназије у Титовом Ужицу, а Техничка школа у Прибоју убрзо је прерасла у Машински

⁴³⁶ *Вести*, 19. октобар 1961, 5; Р. Познановић н. р. 82–86; *Вести*, бр. 2. март 1961, 1, 5.

⁴³⁷ Ратомир Цвијетић, *Виша педагошка школа у Ужицу 1961/62–1973/74*, Ужице, 2007, 12.

⁴³⁸ Исто, Р. Познановић н. р. 85–86; *Вести*, бр. 10. август 1961, 5; 19. октобар 1961, 5; *Вести*, 24. јанура 1963, 1, 6; *Вести*, 1. август 1963, 6.

⁴³⁹ *Вести*, 13. децембар 1962, 6.

школски центар. У Чајетини је отворена Школа ученика у привреди, као издвојено одељење ШУП „Радоје Марић“ из Титовог Ужица, а 1964. године постаје самостална установа. Школске 1965/66. године почела је рад Економска школа у Ариљу, најпре као одељење Економске школе из Ужица. Техничка школа хемијско-технолошког смера у Новој Вароши, која је почела са наставом 1961. године, због недостатка материјалних средстава затворена у септембру 1965. године.⁴⁴⁰

Унапред изнети подаци потврђују да је период 1957–1963. године обележен убрзаним развојем мреже основних школа, школа II ступња и започетим развојем виших школа за потребе школовања наставничког кадра. У школској 1956/57. години било је 195 основних школа са 870 одељења, 31.287 ученика и 876 наставника. У школској 1962/63. години радило је 131 основна школа са 1.451 одељења, 54.525 ученика и 1.467 наставника.

Пораст се није исказивао у броју школа, јер неке школе припојене већим, централним школама. Али, уочљив је изразит пораст броја одељења у основној настави за 581, броја ученика за 23.238 и наставника за 591. За овако изражен пораст, који је подразумевао финансирање, материјалну изградњу и набавку опреме, било је потребно обезбедити знатна материјална средства. Друштвена заједница, обезбеђивала је средства схватајући потребе друштва за основним образовањем.

Поред основног образовања, у срезу су се развијеле и стручне школе. Тежња је била да се образовање прилагоди потребама привреде и друштвених служби.

Школске 1956/57. године у срезу је била само једна економска школа са 10 одељења, 314 ученика, 12 наставника. Већ у школској 1962/63. години било је 2 економске школе са 21 одељењем 734 ученика и 25 наставника. Године 1956. постојала је само само једна Пољопривредна школа са 2 одељења, 82 ученика 6 наставника, а која је школске 1962/63, већ је имала 11 одељења, 315 ученика и 15 наставника.

⁴⁴⁰ Р. Познановић, н. р. 85 – 86; *Вести*, 27. август 1964, 8; *Вести* 25. март 1965, 8, *Вести*, 15. јул 1965, 9; *Вести* 14. октобар 1965, 9; *Вести* 25. март 1965, 8.

У 1956. години није постојала ниједна техничка школа, а у 1963. години их је било 4 са 24 одељења, 746 ученика и 53 наставника. У школској 1956/57. години, наставу је изводило 9 школа ученика у привреди са 32 одељења, 630 ученика и 26 наставника. У 1963. већ је било 8 школа, 53 одељења, 1.404 ученика и 34 наставника, што значи да се у школама ученика у привреди школовало 774 ученика више, у односу на 1956. годину.

Школске 1956/57. године у школама или одељењима за одрасле било је 14 одељења, 304 ученика и 9 наставника. У школској 1962/63. години радило је 20 школа, 41 одељење, 1.109 ученика и 22 наставника, што је значило 804 ученика више у односу на 1956. годину. У гимназијама, у овом периоду, бележи се смањење од 3 на 2, са 29 одељења, 927 ученика и 40 наставника.⁴⁴¹

Наставничке школе. У школској 1956/57. години ради једна учитељска школа са 13 одељења, 392 ученика и 19 наставника, а у 1963. години две учитељске школе са 18 одељења, 542 ученика и 29 наставника. И поред пораста броја учитељских школа, и даље се осећао недостатак у учитељском кадру у више народних одбора (Пријеполје, Прибој, Нова Варош, Ивањица, Чајетина, Бајина Башта). Да би се повећао број одељења и ученика у овим школама било је неопходно обезбедити школски простор, кадар, опрему и материјална средства. На одељењу Више педагошке школе у Т. Ужицу било је уписано 113 редовних и 280 ванредних студената који студирају математику, српскохрватски и руски језик. Осећала се потреба за отварањем нових студијских група за хемију, биологију, физику, физичко васпитање, историју, географију итд. При том треба напоменути да је Виша педагошка школа у Т. Ужицу обухватала огромно територијално и школско подручје.

Овакав снажан развитак школских установа на територији среза, омогућио је и организовао рад у 171 школи са 1.653 одељења, 60.425 ученика, и обухватио све видове наставе коју је изводило 1.691 наставник.

⁴⁴¹ ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

Ако упоредимо податке доћи ћемо до следећег закључка: У 1956. години било је 217 школа са 996 одељења, 34.785 ученика и 1014 наставника, у свим облицима школовања, да би се овај број у 1963. години повећао за 657 одељења, 25.640 ученика и 677 наставника.

У овом периоду било је неопходно обезбедити основне материјалне услове за даљи развитак и јачање школства, имајући у виду потребе привреде, јавних служби и друштва. То је био огроман материјални напор који се у датим економским могућностима морао остварити. За издржавање свих школа на подручју среза у 1958. години утрошено је око 465.000.000 динара.

С обзиром на то да је од 1958. до 1962. године настао велики број нових школских установа, у 1962. години је утрошено 1.375.344.000 динара, од укупне суме утрошених средстава, за личне расходе издато је 1.251.936.000 динара, а за материјалне расходе 123.408.000 динара.

Наведени подаци говоре да је друштвена заједница од 1958. до 1962. године готово утростручила издвајање за финансирање потреба у отварању, опремању и издржавању школа.

Школски простор. Отварањем потпуних основних школа, школа ученика у привреди, стручних школа, школа II ступња и наставничких школа, појавио се проблем недовољног школског простора. Материјалне могућности НОО и НО среза нису увек могле да покрију програме планиране изградње који су заостајали за потребама у школском простору. Међутим, и на овом пољу забележен је солидан резултат.

У 1958. години изграђено је 10 школских зграда за основне школе. За изградњу тих школа утрошено је укупно 65,199.000 динара инвестираних средстава.

У 1962. години било је у изградњи 52 разна објекта и то: 43 школске зграде, 4 стамбене зграде за просветне раднике, 3 ћачке кухиње и 1 дечје обданиште. У истој години потпуно је довршено 11 школских објеката (10 основних и једна зграда Одељења ВПШ у Титовом Ужицу). У све објекте утрошено је укупно 579.563.000 динара, а од тога само из самодоприноса грађана 155.724.000 динара.

Завршетком 11 школских зграда у 1962. години, добијено је укупно 65 учионица (у основним школама 57, а у ВПШ 8). Имајући у виду да је повећање ученика у школској 1962/63. години, у односу на претходу износило 2.540, добијени учионички простор није могао да задовољи потребе смештаја.

Школски простор је, с обзиром на сталан прираштај нових ученика, представљао озбиљан проблем и у наредним годинама. То се посебно осећало у административним центрима, индустријским и приградским подручјима, где је и мрежа школа била најразвијенија и број ученика био у сталном порасту. Овај пробем појавио се и у неким сеоским срединама, чак и тамо где су отворене нове школе.

И поред видног успеха у побољшању и повећању школског простора, просветне власти су биле принуђене да уводе више смена у наставу и да повећају број ученика у одељењима.

Наставнички кадар. Поред недостатка школског простора, проблем у просвети био је и недевољан број наставника. Овај недостатак се посебно осећао у пасивнијим крајевима среза.

У школској 1962/63. години од укупно 1.467 наставника основних школа, 173 су била без стручних квалификација (учитељи без дипломског испита, свршени ученици гимназија, апсолвенти ВПШ и факултета). Међутим, и са укљученим нестручним кадровима у наставу, недостајало је још 214 просветних радника за рад у основним школама (од тога броја 89 за разредну, а 125 за предметну наставу).

Због недостатака потребног броја наставног кадра, све до краја новембра 1962. године нису могле да почну са радом пет самосталних четвороразредних школа и 11 физички одвојених одељења матичних основних школа, укупно 16, са 677 уписаних ученика. У наредном периоду стање се поправило тако да крајем I полугодишта 1962/63. школске године, број школа које не раде смањен на 9 одвојених одељења матичних школа са 110 ученика.

У свим средњим и стручним школама, радило је укупно 196 наставника. Од тога су 55 или 20% били нестручни. Од укупног броја наставника у наведеним школама, њих 115

или 59% одржавали су часове преко своје обавезе. Било је примера да су поједини наставници одржавали недељно и по 40 часова.

Недостатак наставног кадра посебно се примећивао у вечерњим одељењима за одрасле (школе за висококвалификоване раднике и одељењима при стручним школама). У овим школама, односно одељењима, радило је укупно 19 редовних и 3 стална хонорарна наставника, као и 115 или 84% хонорарних наставника .

Разуме се да је овакав вид хонорарне наставе са хонорарним наставницима није давао очекиване резултате. Наставници су били оптерећени радом у предузећима или превеликим бројем часова у другим школама, а то се одразило на слабију припрему и реализацију наставе.

Просветне власти настојале су у овом периоду да превазиђу уочене слабости и побољшају успех ученика који није био на потребном нивоу.

Поред повећања броја основних школа и проширења њихових капацитета на подручју среза, акутно питање било је образовање у средњим школама. Због тога се са посебном пажњом тражило решење за повећање броја школа II степена, или пак проширење постојећих капацитета.

Колико је овај проблем био велики најбоље показује податак да је од укупног броја ученика основних школа у срезу, могло да се школује само 8,72% у средњим школама. Због тога је међу приоритетне задатке стаљена изградња школског објекта Машинског школског центра у Прибоју, Школског центра у Ивањици, Учитељске школе у Титовом Ужицу, Економске школе у Бајиној Башти, Гимназије у Новој Вароши итд.⁴⁴²

⁴⁴² ИАУ, НОС ТУ 1963, I–IX Материјали са седница.

Косјерић – аналфбетски течај у ОШ „Мито Игумановић“ 1946. године

Пожега – Гојна Гора – аналфбетски течај око 1948.

КУЛТУРНИ ЖИВОТ

После ослобођења настаје прекретница у културном животу ужичког краја, како у варошима тако и у селима. Повећава се интерес грађана за приредбе и позоришне представе. И поред свих тешкоћа материјалне и кадровске природе, културни посленици, просветни радници, као и други ентузијастички оснивају културне групе.

У Ужицу је одмах после његовог првог ослобођења, у јесен 1944. године, Команда места, преко Пропагандног одељења, оформила Окружну уметничку групу. Она је у току октобра извела своје прве приредбе у граду. Руководилац ОКГ групе био је Драгослав Никитовић, а уметнички руководилац Драгољуб Јовашевић, учитељ из Ужица. Рад је био организован по секцијама: хорска, музичка, позоришна и техничка.⁴⁴³

Почетком новембра, испред немачких оружаних снага које су се у повлачењу из Грчке приближавале Ужицу из правца Чачка, Уметничка чета се по наређењу Команде места Ужица повукла у село Варду, Срез црногорски. Ту је за мештане и народ партизанског збег из Ужица, група организовала приредбе и усмене новине. На Варди је изведен и сужени програм поводом обележавања Октобарске револуције. Састојао се од говора, хорских песама и рецитација.

У току новембра и првој половини децембра 1944. године, док су још вођене борбе за ослобођење ужичког краја, Уметничка група је наставила активност дајући низ културно-уметничких приредаба. Са Варде прешла је у Косјерић, збор продора немачке војске, где

⁴⁴³ Драгољуб Јовашевић, *Почетак културно-уметничког живота у слободном Ужицу 1944–1945*, „Ужички крај у НОР и револуцији“, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, 479–484, ИАУ, Окружни НОО, Просветни одсек, Извештај руководиоца групе Драгослава Д. Никитовића. од 28. фебруара 1945; Драгиша Драшкић, *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд 2006. 273. „Драгољуб Д. Јовашевић (1920–1986), хоровађа, музички педагог. Био је хоровађа у Уметничкој чети партизанског одреда (1941). Од 1942. до октобра 1944. био је диригент Црквеног хора „Св. Ђорђа“ и хора питомаца Дома српске избегличке деце (СИД). После ослобођења постао је уметнички руководилац културне групе Ужичког војног подручја, а септембра 1945. постављен је за наставника музике у Учитељској школи у Ужицу. Водио је ђачки хор, хор КУД „Алекса Дејовић“, а касније хор, оркестар и фолклорну групу КУД „Радоје Марић“, учествовао у раду Народног позоришта и Дома ЈНА у Ужицу. Написао је велики број музичких дела и руковети, која су извођена на многим концертима, и музику за неколико уметничких и документарних филмова. Добио је Повељу заслужног члана музичких уметника Србије и Вукову награду“.

су били повољнији услови за смештај и пробе. Група је тада имала око 30 чланова. Од половине новембра Уметничка група је добила назив: Културна група округа ужичког.⁴⁴⁴

За време боравка у Срезу црногорском, Окружна културна група извела је више приредаба за борце НОВЈ и народ у Косјерићу, Сечој Реци и Ражани. Истог дана када је Пожега ослобођена (12. децембар), група је упућена да у Пожеги, Ариљу и Ивањици одржи културно-уметничке приредбе. Због борби које су још вођене у околини Пожеге, приредба у овом месту није одржана. Програм је изведен у Ариљу 14. а у Ивањици 15. децембра 1944. године. Већ 17. децембра чланови Окружне културне групе дошли су у ослобођено Ужице и наставили рад.⁴⁴⁵

Међутим, тек почетком 1945. године интензивније се приступило формирању културних група у свим среским местима. Основан је велики број општинских и сеоских културних група. У директиви ОК КПС Ужице, од 26. септембра 1945. године, а која је упућена свим среским комитетима, између осталог, стоји да културне приредбе треба давати са изборним програмом.⁴⁴⁶ Партија је од културних група очекивала да дају снажан подстицај забавном животу и културном стварању. Инспиративну компоненту у раду културних друштава чини снажан утицај народноослободилачке борбе.⁴⁴⁷

У почетку, то су била аматерска, дилетантска друштва, која су носила у себи два битна елемента: „захтев да се подигне културни ниво становништва и потребу да су кроз њихове програме изрази актуелни политички тренутак. Зато њихови програми представљају огледало свега што се дешавало у политичком животу земље (кампање за сетве и жетве, обнова и изградња земље, први петогодишњи план)“.⁴⁴⁸

Из ових културних и уметничких група временом ће се издвојити неколико добро организованих културно-уметничких друштва. Руководиоци Окружне културне групе су, још приликом оснивања, поставили себи задатке да ће деловати „на omasовљењу рада на

⁴⁴⁴ Живота Марковић, *Ужички округ у рату 1944–1945*, Ужице 1995, 301.

⁴⁴⁵ Исто, 302; Д. Јовачевић, н.р. 481.

⁴⁴⁶ АС, ОК КПС Титово Ужице 1945–1947, Директива ОК КПС Т. Ужице од 26. септембра 1945. упућена свим Среским комитетима у округу.

⁴⁴⁷ С. Игњић, *Бајина Башта*, 415.

⁴⁴⁸ Љубодраг Димић, *Агитпроп култура*, Београд 1988, 139.

културном пољу у округу, деловати васпитно и покретачки и временом, са успехом у раду, створити из окружне културне групе Округно народно позориште“.⁴⁴⁹ Анализирајући рад у претходном периоду, Милош Милошевић, руководилац културне групе, истиче да је припремила и на приредбама наступала са око 50 тачака: песама, позоришних комада, скечева, рецитација, игара и музике; организовала је око 40 приредаба, којима је присуствовало преко 30.000 грађана, сељака, војника; обишла је среска и понека општинска места срезова: Црногорског, Ариљског, Моравичког.⁴⁵⁰

Стварање Округног народног позоришта из Округне културне групе наметало се као немоновност, али била је то и жеља и потреба читавог округа. У то време, већина округних места у Србији већ је имала своја градска и округна позоришта. Заговорници формирања Позоришта у Ужицу истичу да „Округна културна група располаже са талентованим и способним певачким, глумачким, музичким снагама“, али се предвиђа потреба ангажовања „опробаних и искусних професионалних снага“.⁴⁵¹ На тај начин би се знатно допринело професионалнијем приступу у раду.

Непосредно по ослобођењу Ужичког округа, интензивно се ради на оснивању културних група. Образлажући потребу за њиховим формирањем, М. Милошевић у *Вестима* пише: „У старој Југославији уживати плодове културног уопште и уметничког стварања посебно, значило је повластицу. Сиромашне народне масе нису имале могућности а ни жеље да уживају „културу“ која им је била туђа, далека, јер није стварана из њих и за њих. У НОВ за време трогодишње борбе свака већа и мања јединица НОВ имала је своју културну екипу (данас оне дају приредбе високе уметничке вредности), где су извођачи и посматрачи били једино: народ“.⁴⁵²

У циљу што масовнијег укључивања народа у културни живот, а самим тим и могућност утицања на свест широких народних маса, директивно се захтева оснивање културних група. „Ето првог задатка: урадити да у округу што пре сваки срез а онда и свака

⁴⁴⁹ *Вести*, бр. 31. јануар 1945, 3.

⁴⁵⁰ Исто.

⁴⁵¹ Исто.

⁴⁵² *Вести*, бр. 20, 31. јануар 1945, 3

општина и село имају своју културну групу⁴⁵³. Према унапред одређеној шеми, углавном ће се наступи новоформираних група представљати песмом, музиком, позоришном игром итд. Као циљ поставља се осветљавање друштвених појава. Осудити и исмејати оно што је негативно, а одобрити оно што је корисно и „закључком који се посматрачу сам намеће, покретнути га на ову или ону исправну акцију“.

У акцију оснивања и организовања културно-просветног живота укључују се на првом месту просветни и културни радници. Поред оснивања књижница и читаоница, у свим среским местима, отварају се уметничке секције које сваког празника организују приредбе у свом месту. Културне групе оснивају се и по селима. Почетком 1945. године, културно-дилетантске групе делују у: Сечој Реци, Јабланици, Глумчу, Висибаби, Здравчићима, Годовику, Средњој Добрињи, Јелен Долу, Бакионици, Рогачици, Севојну и Кривој Реци.⁴⁵⁴ „Ове дилетантске групе, организују у већини случајева омладинци, који на својим приредбама певају народне партизанске песме и изводе кратке комаде из народног живота и народноослободилачке борбе“.⁴⁵⁵

Најорганизованији културно-просветни рад је у Ужицу, где постоје три културне групе: Окружна културно-уметничка група, Радничка културна група „Алекса Дејовић“ и Железничарска културна група. Све ове групе „дале су низ успешних приредби“ у Ужицу и осталим местима у Округу.⁴⁵⁶ Наредне године (1946) основаће се и КУД „Радоје Марић“.

КУД „Алекса Дејовић“ основан је крајем 1944. године, најпре као Радничко културно-просветно друштво. Са коначним ослобођењем Ужичког округа крајем 1944. године и услови за рад друштва се поправљају. Крајем јануара 1945. године у Ужицу, одржана је оснивачка скупштина. У ствари, тада је Раднички хор прерастао у Радничку културну групу „која је узела име народног хероја „Алексе Дејовића“. У свом састау група је имала хор, драмску и фолклорну секцију.

⁴⁵³ Исто.

⁴⁵⁴ *Вести*, бр. 28. 28. фебруар 1945, 3.

⁴⁵⁵ Исто.

⁴⁵⁶ Исто.

На оснивачкој скупштини РКГ „Алекса Дејовић“ изабана је прва управа. Председник управе био је Драгољуб Јоксовић. Припрема програма вршена је у Соколани.⁴⁵⁷

Почетком 1945. године друштво је наступало у Пожеги, Здравчићима, Чајетини и Ариљу, а наредних месеци обишло и сва остала места округа. Интензивнији рад друштва почиње септембра 1945. године, а да би се обогатио репертоар, драмска секција припрема позоришни комад „Хајдук Станко“. Овај позоришни комад биће представљен ужичкој публици почетком јануара 1946. Наредног месеца, хор се појавио пред ужичком публиком са својим новим програмом. „После тога долазе запажена гостовања: Иањица, Чачак, Краљево, Трстеник, Ваљево, Равни“.⁴⁵⁸ Крајем 1946. године Друштво „Алекса Дејовић“ имало је 109 чланова од чега у хору 80, у фолклорној секцији 20 чланова, а многи су истовремено ангажовани у више секција.⁴⁵⁹

У складу да захтевом Партије, да радништву треба пружити „право, свестрано политичко знање и културу“⁴⁶⁰, поред ангажовања у самим друштвима, по фабрикама се организују приредбе. Марта месеца 1946, Хор радничко-наместничког друштва „Алекса Дејовић“, Народно позориште из Ужица и Градска културна група, „спровodeћи свој план провмајског такмичења, одржали су у радионици ВТЗ концерт за раднике“. Програм се састојао „од хорских и соло рецитација, тачака на клавиру и хармоници и на крају са позоришним комадом у једном чину „Просидба“ од А. Чехова“.⁴⁶¹ Нешто касније посетили су Ткачницу „где је за раднике дата приредба са истим програмом“.⁴⁶²

Хор културне групе учествовао је, јуна месеца 1946, на академији посвећеној Максиму Горком са песмом из позоришног комада *На дну* „са видним успехом“, бележе ужичке *Вести*.⁴⁶³

⁴⁵⁷ ИАУ, МГ, 499.

⁴⁵⁸ Раде Познановић, *Педесет година аматеризма у култури Ужица и околине (1945–1995)*, Ужице 1995, 23; АС ОК КПС Титово Ужице 1945–1947, Месечни извештај за август 1946, К. 3; *Вести*, бр. 115, 6. септембар 1946, 5.

⁴⁵⁹ Исто.

⁴⁶⁰ Љ. Димић, н.д, 78.

⁴⁶¹ *Вести*, бр. 91, 23. март 1946, 5.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ *Вести*, бр. 104, 22. јун 1946, 3.

У Ужицу је 5. и 6. априла 1947. године одржано такмичење културно-уметничких друштава Ужичког округа. Учествовала су друштва из Ариља, Бајине Баште, Пожеге и Ужица. Прво место и прелазну заставницу освојило је Друштво „Алекса Дејовић“.⁴⁶⁴ Од 10. априла 1947. године Друштво „Алекса Дејовић“ налазило се на десетодневној турнеји по градилиштима омладинске пруге Шамац – Сарајево.⁴⁶⁵ Свакодневно су приређивани концерти на секцијама Добоја, Маглаја и Шамца. Током лета, августа месеца 1947. Друштво је гостовало у Врњачкој Бањи и Чачку.

Према извештају СНО из 1947. године, у пожешком крају деловало је 26 дилетантских група, као посебних секција Дома културе. Оне су се у свом раду сусретале са проблемима због изостанака чланства, које је било на омладинским радним акцијама, недостатака материјала, а код сеоских група уочено је да „не умеју да одаберу одговарајући материјал“.⁴⁶⁶

Почетком 1948. године, у Ужицу је одржана смотра културно-уметничких друштава из Ариља, Бајине Баште, Косејрића, Пожеге и Ужица. Победник на смотри било је Друштво „Алекса Дејовић“ које је наступило са оркестом, балетском и драмском секцијом. Ова победа омогућила је члановима друштва наступ на сезонској смотри у Ваљеву, где су Ужичани заузели друго место. Треба напоменути, да се је крајем 1953. године, КУГ „Цвета Дабић“, после неколико година самосталног деловања, припојила КУД „Алекса Дејовић.“

Марта 1948. године оснивају се у целој Србији Савези културно-просветних друштава, који су замишљени као организације које ће повезивати рад аматерских културних делатности. Срески савез КПД за град Ужице основан је 9. маја 1948. године. Делатност савеза осетиће се већ у мају 1948. године. Почине да ради Омладинско културно-уметничко друштво „Радоје Марић“, а у неколико већих предузећа оснивају се и започињу рад посебне културно-уметничке групе. Оснивачка скупштина Среског савеза културно-просветних друштава за Срез ужички одржана је 15. маја 1948. године. Наиме,

⁴⁶⁴ *Вести*, бр. 162, 10. април 1947, 4.

⁴⁶⁵ *Вести*, бр.162, 10. април 1947, 4.

⁴⁶⁶ ИАУ, СНО Пожега 1947–1951. (несређена грађа).

дотадашњи Срески културно-просветни одбор прерастао је у Управу новог Савеза, а за председника је изабаран Живорад Аврамовић.⁴⁶⁷

На почетку 1949. године, по селима су спојене народне и задружне књижнице. Наредних месеци Срески савез КПД организовао је фестивал народних песама и игара. Такмичења су се најпре одржавала по центрима, а затим је одржано среско такмичење.⁴⁶⁸

Омладинско КУД „Радоје Марић“. Градска омладинска културна група у Титовом Ужицу одржала је у недељу 12. јануара 1947. оснивачку скупштину, на којој је донета одлука „да се група фрумира у омладинско културно-уметничко друштво, које ће носити име палог омладинског и радничког борца Радоја Марића који је погинуо јануара 1941. године приликом демонстрација радника и омладине“.⁴⁶⁹ Омладинска културна група је имала хорску, рецитаторску, музичку и техничку секцију. У почетку је окупљала углавном срењошколску омладину, али је на скупштини друштва одлучено да се у њен рад укључи и радничка омладина. На овај пропуст указано је у дискусији на скупштини и решено да новоформирано друштво у свом будућем раду окупља како средњошколску тако и радничку омладину.⁴⁷⁰

Почетком 1947. године помиње се учешће 80 омладинаца, омладинки и пионира на великој приредби под називом „Вече словенске песме и игре“. Приредбу је, изгледа, организовао Окружни одбор Народне омладине у Ужицу. Ужичани су наступали под називом Омладинска културна група „Радоје Марић“.⁴⁷¹

Вести су забележиле, да је Омладинско културно друштво „Радоје Марић“, из Титовог Ужица, заједно са музиком ЈА посетило Чачак 14. и 15. фебруара где је приређен словенски фестивал. Том приликом „ОКУД „Р. Марић“ извело је пред чачанском

⁴⁶⁷ *Глас*, 15. март 1948; *Водич Историјског архива Титово Ужице*, 512–513.

⁴⁶⁸ Р. Познанивић, н. д, 26; ИАУ, Савез културно-просветних друштава среза, извештај о раду за 1948/49. годину.

⁴⁶⁹ *Вести*, бр. 150, 16. јануар 1947, 4.

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ Р. Познанивић, н. д., 28.

публиком две успешне приредбе и достојно репрезентовало омладину и народ Титовог Ужица и Ужичког округа на културно уметничком пољу“.⁴⁷²

У 1948. години хор „Радоје Марић“ гостује у Чачку, а затим на такмичењу у Крагујевцу осваја прво место за учешће на Савезном фестивалу омладине Југославије. Исте године ова група преименована је у КУД „Радоје Марић“, а на фестивалу омладине Југославије на Коларчевом народном универзитету, осваја трећу награду.⁴⁷³

Културно-уметничка група у „Првом партизану“ почела је са радом 1949. године. Она је на почетку рада имала свега неколико певача и рецитатора, да би касније почеле са радом фолклорна и драмска секција. Из ове групе временом се развило Културно-уметничко друштво „Први партизан“. Током своје активности, Друштво је наступало поред Т. Ужица и у Ариљу, Бајиној Башти, Пожеги, Косјерићу, Ивањици, Рибашевини, Глумчу, Равнима, Банатском Карловцу и другим местима Савези културно – просветних друштава деловали су педесетих година прошлог века у свим срезевима и у Т. Ужицу, али се њихова активност није увек примећивала. Било је видних осцилација, а и велика комунална реорганизација 1955. године, свакако се одразила и на деловање друштава, која су морала да се прилагоде новим условима. Културно – уметничко друштво „Севојно“ основано је 19. новембра 1954. године, а најпре је носило назив свој предузећа КУД Ваљаонице бакра. Друштво је у току свог рада развило драмску, музичку, фолклорну, солистичку, литератну и ликовну секцију, а имало је и забавни оркестар.⁴⁷⁴

Од 1956. године почиње реорганизација. Од априла до септембра 1956. десиле су се крупне промене у организацији аматерске делатности. Укидају се савези културно-просветних друштава, а формирају се културно-просветне заједнице. Ужичка општина није одмах формирала организацију која би повезивала рад аматерских друштава. Тек 28. јануара 1958. године одржана је оснивачка скупштина и формирана Културно-просветна заједница Т. Ужице.⁴⁷⁵ КПЗ Ужица је на почетку имала организационих проблема, што се

⁴⁷² *Вести*, бр. 155, 20. фебруар 1947, 3.

⁴⁷³ Р. Познановић, н. д, 28.

⁴⁷⁴ Исто, 41-46.

⁴⁷⁵ *Вести*, бр. 30. јануар 1958, 6.

показало на првим одржаним скупштинама. Након тога, у септембру 1959. године Народни одбор среза и Среска КПЗ покренули су иницијативу за формирање Културно-пропагандног центра, да би у децембру исте године била донета одлука о оснивању. Планирано је да то буде самостална установа на нивоу среза која ће имати задатак да помаже културно-уметнички и културно-просветни живот. Али, рад овог центра, никада није заживео.

У културном животу Ужица било је и садржаја које је организовао Дом ЈНА. У октобру 1959. године у Т. Ужицу је организован тродневни фестивал југословенских хорова. Међу учесницима су били хорови из Скопља, Београда, Котора, Призрена, Бања Луке, Цеља, Загреба. Наступило је преко 700 певача, а изведено 40 хорских композиција. Ужице на овом фестивалу није имало своје представнике.⁴⁷⁶ Дом ЈНА је у току 1959. године организовао још 23 приредбе. Гостовала су позоришта, опера, балет из Београда, културно-уметничка друштва, певачи из Новог Сада, Београда, Приштине и Сарајева.⁴⁷⁷

Након територијалне и комуналне реорганизације, којом су спојени дотадашњи срезови Ужице и Пријепоље, у Ужицу је почетком 1960. године одржан заједнички састанак представника културно-просветних заједница дотадашњих срезова, па су две среске заједнице интегрисане и настала је нова Културно-просветна заједница среза Титовог Ужица.⁴⁷⁸

Савези културно-просветних друштава 1949. године у Области титовоужичкој, првих година свога постојања, нису се у потпуности снашли нити су схватили своју улогу. Било је појава њиховог идентификовања са културно-уметничким друштвима, или схватања да на њих прелази сав културно-просветни рад, па чак и питање школства. У неким срезовима се тек половином 1949. године приступило формирању среских савеза. (Прибој, Сјеница, Бајина Башта и Ивањица), на иницијативу агит-проп одељења ОК КП.

⁴⁷⁶ *Вести*, бр. 22. октобар 1959, 6.

⁴⁷⁷ *Вести*, бр. 25. фебруар 1960, 5.

⁴⁷⁸ *Вести*, бр.14. јануар 1960, 5.

Формирање Обласног савеза културно-просветних друштава, које је извршено почетком септембра месеца, помогло је организационом учвршћењу среских – градских савеза.⁴⁷⁹

Оцењујући рад управе среских савеза ОК КПС области у свом извештају наводи, „да су управе савеза делокруг свога рада обично сужавале на пружање помоћи културно-уметничким друштвима у среском месту, па су се често појављивале у улози руководиоца појединих секција културно-уметничких друштава, док су пружали слабу помоћ сеоским културно-просветним друштвима“. Помоћ се углавном сводила на повремене обиласке онда када је требало извршити припреме смотри и појединих секција. Што се тиче везе између управа среских савеза и масовних организација, она се остваривала преко представника масовних организација у управама савеза, али не у свим срезовима. Код руководиоца масовних организација „постојало је неправилних схватања о улози и задацима савеза културно-просветних друштава“. Они су мислили да стварањем савеза сав културно-просветни рад прелази на њих.

У Области је деловало 170 културно-просветних друштава на селу (недостају подаци из 4 среза), и 19 културно-уметничких друштава од којих по једно у сваком среском месту (изузев срезова ужичког и љубићко-трнавског), 5 у граду Чачку и 2 у граду Титовом Ужицу.

Рад културно-просветних друштава на селу био је у већини случајева кампањски. У њиховом раду осећала се појачана активност у току организовања смотри драмских и хорских секција и у припремама за шестомесечно такмичење, које је почело у новембру. У току летње сезоне, кад су пољски радови били у жеку, она су слабије радила и забележен је врло мали број приредби. Питању њиховог омасовљавања још увек се посвећивало мало пажње. Према расположивим подацима на селу је активно учествовало у раду друштава 7.619 чланова. Нарочито је мали број чланова у односу на број културно-просветних друштава на селу запажен у срезовима Азбуковачком и Црногорском. У Азбуковачком срезу у 15 културно-просветних друштава на селу било је окупљено 220 чланова, док је у Црногорском у 13 културно-просветних друштава било 354 члана. Рад

⁴⁷⁹ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фас. 144, 1949.

секција сеоских друштава био је оријентисан на секцију за народно просвећивање, драмску, фолклорну и хорску. Узевши у целини, друштва су на селу више самостално радила, иницијативом партијских организација, него што су им помоћ пржали срески савези културно-просветна друштва.

Рад културно-уметничких друштава био је далеко плоднији. Уметнички ниво приредби које су давала друштва у 1949. години био је много виши у односу на претходну годину. Почетком 1949. године било је у Области 10 културно-уметничких друштава. У току године основано је још 9 друштава, тако да је тада, осим градова, свако среско место имало по једно културно-уметничко друштво. И овде се запажа истакнут рад у драмским секцијама, што је нарочито случај код друштава основаних те године. Драмске секције су у неким културно-уметничким друштвима почеле да се претварају у аматерска позоришта. У Срезу ариљском драмска секција културно-уметничког друштва била је већ прерасла у аматерско позориште, које је тада било једино у Области. После драмских секција најразвијеније су биле хорске и фолклорне.⁴⁸⁰

Кроз шестомесечно такмичење, које је 1950. године организовао Савез КПД Србије, културно-просветни рад је знатно оживео у области. Такмичење је требало да подстакне развој и организационо учвршћење среских савеза, као и оснивање друштава у градовима и селима. Формирају савези КПД у Љубовији, Прибоју и Сјеници, оснива се 79 културно-просветних друштава на селу и три културно-уметничка друштва у градовима, а број активних чланова се повећао на 7.630. Поред тога, отворено је 30 књижница, 9 читаоница и око 10 народних универзитета.

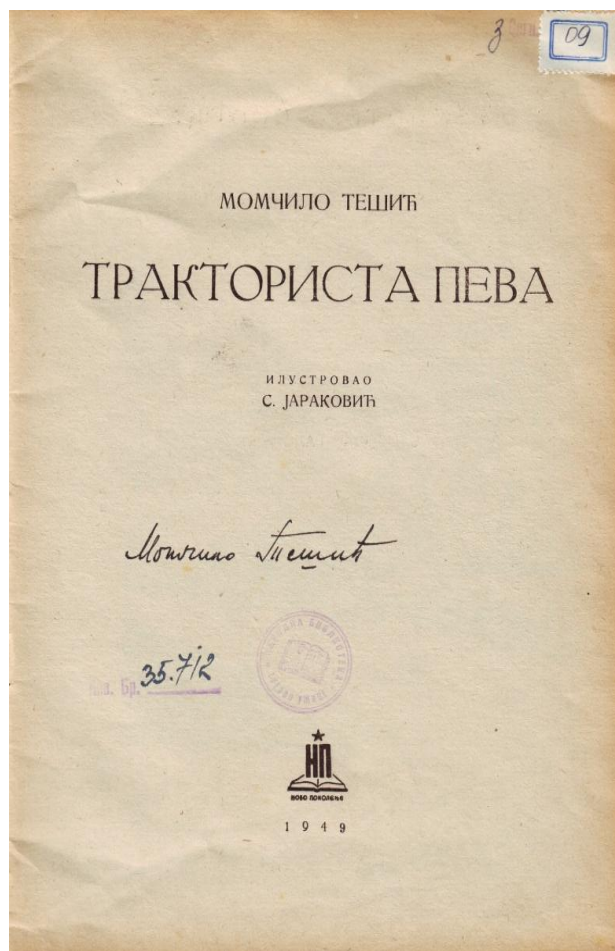
У културно-просветним и културно-уметничким друштвима преовладале су драмске секице, којих је било 175 са 2.250 активних чланова, затим фолклорне (135 група са 1.852 члана), 88 хорова са 2.434 певача, док је оркестара било најмање (17 оркестара са 180 чланова). На селу су драмске и фолклорне секције биле најбројније, док су у градовима поред драмских секција и хорови били бројнији него у претходној години, а „осетно је пораставо и квалитет, како уметнички тако и идејни приредби које су приказиване“.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фас. 144, 1949.

⁴⁸¹ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

Материјална средства за рад друштава обезбеђивана су из сопствених прихода (од чланарина и приредби), а поред тога, Савези КПД су из својих буџета пружали помоћ друштвима за набавку реквизита, инструмената и другог материјала.

У извештају ОК КПС ОТУ напоменуто је и то, да се недовољно пажње у протеклом периоду поклањало другим гранама уметности, пре свега сликарству, вајарству и књижевном раду. Покушавало се преко литерарних секција у Ужицу и Чачку, које су окупљале извештан број културних радника да се афирмишу млади писци – почетници. Поред тога, у Ужицу је основана ликована секција, која је услед слабог материјално стања није показивала видније резултате.⁴⁸²

Збирке песама Момчила Тешића и Љубомира Симовића

⁴⁸² Исто.

Поема „Кадињача“ Славка Вукосављевића

Сликовница са стиховима М. Тешића из 1952. године

СТАНОВНИШТВО И ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА

У току четворогодишњег рата и окупације, Ужички округ, као и остали делови наше земље, претрпео је велике људске жртве и материјално разарање. Настрдало је укупно 6.844 лица (Ариљски 755, Рачански 942, Црногорски 808, Пожешки 1214, Ужички 2599 и Златиборски срез 532). У округу је оштећено 440 индустријских објеката, јавних и стамбених зграда.⁴⁸³ Свакако да су ове околности знатно одредиле послератни развој становништва. При том, не треба губити из вида да је ово био пасиван крај, с врло мало привредних објеката и неразвијеном саобраћајном инфраструктуром.

У годишњим извештајима Среских комитета из 1947. године, дати су географско-економски прегледи појединих срезова, што омогућава да се детаљније сагледају услови у којима је живело становништво ужичког краја, непосредно после рата.

Титово Ужице се, стоји у извештају, „налази у склопу брда и планина на западном делу Србије, а његова околина је пасивна“. Поред имања Градског народног одбора, постојало је још једно са нешто већом површином, док су остатак чинила ситна домаћинства. „Због своје пасивности град је био везан са другим пијацама: Пожегом, Чачком, Ваљевом и осталим грдовима“.⁴⁸⁴

Економска структура града Ужица била је индустријска и ситно занатска, док је пре рата била стиносопственичка. Тај однос се после ослобођења брзо изменио, тако да је у граду поред локалних било и предузећа републичког значаја, и неколико занатских задруга.

После ослобођења, Ужице је имало нешто више од 8.000 становника. У току 1945. и 1946. године достигао је 10.200, док се у току 1947. број становника повећао на 13.000.

⁴⁸³ Б. Глигоријевић, *Друштвено-политички развој Ужица 1945–1974*, „Историја Ужица II“, Ужице 1992, 372–389; М. Глушчевић, *Ослобођење и обнова ужичког краја 1944–1946*, каталог изложбе, 13–15; Момчило Митровић, *Обнова привреде у ужичком округу 1944–1946. године*, „Ужички зборник“ бр. 13, Титово Ужице 1983, 317–338.

⁴⁸⁴ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 122, 1947.

Овај пораст становништва условило је то, што се „одмах приступило обнови порушених предузећа, као и оснивању нових установа: задружних, државних, административних“, а то је подразумевало упошљавање нове радне снаге и службеника. У Ужицу је било запослено 457 радника који су становали на селу, јер нису имали станове. Културни ниво и свест грађана Ужица оцењени су као веома позитивни, што је значило „без сумње добар рад Народног фронта“.⁴⁸⁵

Ариљски срез био је „већином брдовитом уз нешто мало равнице“, са селима разбијеног типа. Године 1947, срез је имао 23.000 становника, који су се одликовали „бистрином и партијархалности у извесној мери“.⁴⁸⁶ У делу среза ближем центру ове комуне људи су били писменији са извесним културним навикама, боље су уредили своје куће и окућнице, док је други део среза био заосталији услед тешких економских услова. На рубу општине нека села су била удаљена и по 55 километара од среског места. У овим селима културни ниво био је нижи, а било је „жена у селу Трудову које још ниједном нису дошле у Ариље нити виделе аутомобил“. Животни стандард био је врло низак, „крајња села Мочиоци, Трудово и Пресека првих послератних година обично су се хранили зобним хлебом, а још је било кућа које немају кревета“.

Природи и географски услови одредили су да у ариљском крају преовлађује воћарско-сточарска производња. Житарице су се мање гајиле, али нису биле довољне да исхране срез, већ се жито морало увозити. У равници се углавном гајио кукуруз, пшеница нешто мање, а у вишим деловима среза и кромпир.

Занатство није било нарочито развијено. Радило је неколико радионица приватних кројача, столара и пекара и један опанчар, тако да је радника у вароши било мало. Сиромашно и средње сељаштво чинило је већину становништва, док је знатно мањи број био имућнијих сељака.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 122, 1947.

⁴⁸⁶ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 94, 1947.

⁴⁸⁷ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 94, 1947.

Рачански срез је брдовит и планински, са мало равничарских терена. Планинско земљиште и кршеви доминантни су, док је брежуљака и равница свега 8% односно 6%. Овакви природни и климатски услови предодредили су ово подручје за воћарство, где је преовладало гајење шљива, а на брежуљкастим пределима узгајана је раж, зов и дуван. Планински предели махом су били обрасли четинарском шумом, а мањим делом листопадним дрвећем. Значајну површину Рачанског среза чинили су пашњаци и ливаде „који су били врло слабо развијени“. Такође, у срезу је узгајан и кромпир који је давао добар принос и био солидног квалитета.⁴⁸⁸

Важно место у индустријској производњи Рачанског среза заузимало је гајење и прерада дувана. После рата, ова култура се узгаја у готово свим деловима комуне. Године 1946, било је 1.594 произвођача дувана („бајиноваца“), а у наредној 1947, тај број је повећан на 5.954, што јасно говори о знатном повећању производње.

Укупан број становника Рачанског среза 1947. године износио је 36.600. Сеоско становништво чинило је 94,80%, а варошко 5,20%. Села су била раштркана због брдовитог терена, са slabим комуникацијама. У борби са тешким природним условима живота код становништва се развила „сналажљивост и оштроумност“, али „и поред природне бистрине културни ниво био је на ниском степену“.⁴⁸⁹

По свом географском положају Моравички срез представљао је шумовито-брдовит крај. Земљиште је било 50% под шумом, са разбацаним слабо насељеним селима, а у срезу је живело 33.227 становника. Међу становништвом, а које је претежно сеоско „осећа се још велика крвна племенска солидарност која се огледа у учествовању у заједничком раду, у одбрани и заштити интереса појединаца у односу на друго село или странца“. Изражена је „прилична конзервативност, те и бојазан од новог“. Поред тога, „још је јако био изражен индивидуализам у својини на земљу“.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ АС, Ђ – 2, ЦК СКС фасцикла 95, 1947.

⁴⁸⁹ АС, Ђ – 2, ЦК СКС фасцикла 95, 1947.

⁴⁹⁰ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 104, 1947.

Услед слабих комуникационих веза, разбијености села, брдске, теренске конфигурације и економске слабости, „културни ниво народа је прилично заостао“. Становништво се претежно бавило сточарством и воћарством, што је на овом терену било најрентабилније. Поред тога, у срезу је била развијена експлоатација и прерада дрвета коју је отежавао недостатак путне мреже. С проналаском руде антимона и отварањем рудника, очекивало се „да ће добар део сеоске сиротиње моћи бити уполсен“.⁴⁹¹

Црногорски срез је такође брдовит и планински. Села су била раштркана и одвојена брдима једно од другог. У вишим деловима среза, куће су биле знатно удаљене једна од друге, посебно у селима: Маковиште, Годечево, Таор, Варда, Сеча Река, Радановци и Дреновци. „Народ се углавном бавио сточарством, воћарством и обрадом земљишта, али које врло слабо успева и не обезбеђује исхрану“. Нешто плодније површине налазе се поред реке Скрапеж и њених притока. Села у долинама и ближе центру Косјерића била „су ушоренија, куће лепо зидане и уређеније“.⁴⁹²

Површина среза износила је 315 км². Од тога под ораницама је било 72 км², ливадама 68 км², под пашњацима 71 км², под шумом 83 км² и воћњацима 22 км². Из наведених података се види „да је половина среза под шумом и пашњацима – голети, а само једна половина обрадива“. На територији среза живело је 18.517 становника, а по квадратном километру 58,5 становника, што је говорило о реткој насељености.

Занатство је било слабо развијено. У срезу је радило свега 50 занатлија – еснафлија. Иначе, у селима је било око 5% становништва које се поред земљорадње бавило појединим занатима као што су: ковачки, обућарски, зидарски, столарски, итд. Индустрија и рударство у срезу уопште нису постојали. Путеви су били у врло лошем стању, а кроз срез није пролазио ни железнички саобраћај.

Становништво је било „врло вредно, бистро и радно. Помало резервисано према свим новинама (друштвеним), али се на њих брзо навикава. Људи су врло темпераментни

⁴⁹¹ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фацикла 104, 1947.

⁴⁹² АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фацикла 105, 1947.

и на неправилности оштро реагују. Свест за заједницу још није развијена, има уске себичности код становништва, мада се земља обрађује колективно, мобом и позајмицом“.

Културни ниво становника био је на ниском степену и у срезу различит. Планинска села била су „врло примитивна и начин живота становништва у њима“. Читава породица живела је у једној просторији, где се кувало, спавало и преко дана живело. „Те просторије су у већини случајева без пода, слабо окречене и прљаве и запуштене. Становништво је умирало, а није виђало биоскоп, позориште и др“.

У равничарским деловима среза и у селима око среског места, животни стандард људи био је далеко бољи. Села су била ушорена, куће зидане и уредне. И културни ниво равничарског становништва био је виши, „људи боље одевени, више читају, одлазе у градове и више учествују у друштвеном животу“. Међутим, уопште узевши, у читавом срезу, а нарочито у планинским селима жена је још увек била „у робском положају у односу на мушкарца“.⁴⁹³

Појешки срез чинили су планински, брежуљкасти и равничарски предели. Планински део обухватала су села која се простиру обронцима планине Маљена, а брежуљкасти је представљао делове среза које обухватају села која се граниче са Ариљским и Драгачевским срезом. Равничарски део се налазио у самој појешкој котлини која се простирала око варошице и у долинама река Моравице, Скрапежа и Ђетиње. Срез је 1947. године имао 35.339 становника.⁴⁹⁴

У појешком крају становништво је било претежно пољопривредено, а бавило се воћарством, сточарством и ратарством. Најуноснија пољопривредна грана којој се поклањала највећа пажња било је воћарство, а житарице су се гајиле у равничарским деловима и околини варошице Пожеге. Пред тога, гајене су и ратарске културе (кукуруз, пшеница, оvas, раж, јечам) и повртарски усеви. Сматрало се да повртарство треба

⁴⁹³ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикал 105, 1947.

⁴⁹⁴ АС, Ђ – 2 ЦК СКС 1948, (Одељење за информације, Ф – 4).

развијати, па су у ту сврху биле предвиђене и бране за новодњавање. У брдским крајевима среза становништво се доста бавило сточарством, посебно овчарством.

Индустрија у пожешком крају била слабо развијена. Фабрика за прераду воћа и поврћа саграђена је 1947. године, поред ње радиле су и две црепане среског значаја, а постојали су добри услови да се развије индустрија креча.

За рударство су постојали капацитети, али је оно било неразвијено. Пре Другог светског рата у селу Расној било је отворено рударско окно, које је у току окупације потпуно исцрпљено, па је било неопходно да се отвори ново. Поред овог рудика, наслаге угља откивене су и у селима Прилипац, Врањани и Средња Добриња, а магнезита у Сврачкову и Мршељима.

Занатство је после рата „стајало на доста ниском нивоу“. Занатлије су оскудевале у сировинама, али се у току 1947. године, стање донекле поправило.

Културни ниво народа у Пожешком срезу био је неједнак. У варошици и селима у околини, становништво је било на вишем културном нивоу, у односу на удаљенија села попут Рогу, Душковаца и Богданице.⁴⁹⁵

Територија Среза златиборског била је планинска и кршевита и највећим делом прекривена пашњацима, шикаром и четинарима. С обзиром на надморску висину од 1000м, и природне лепоте, овај крај је од давнина био познат као туристички. Број становника 1947. године износио је 24.503. Одвајањем 4 МНО који су припојени Златарском срезу, број становника се смањио на 18.573.⁴⁹⁶

Економска структура среза била „је неразвијена и примитивна“. С обзиром на то да је то планински крај, сточарство је било развијено, за разлику од ратарства, воћарства и пчеларства. Производио се кромпир и овас, а у једном делу среза пшеница и кукуруз.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 123, 1947.

Индустрија и занатство су били потпуно неразвијени, „изузев индустрије дрвета и сеоских абаџија и ковача“. У срезу су откривена налазишта антимиона и магнезита, али је рударство као грана, било неразвијено.

Природне и географске околности су условиле и сам развој становништва златиборског краја. Људи су били „природно бистри, а у жељама скромни и прилично повучени“. Слаба економска база онемогућила је бржи развој овог краја. Првих послератних година чинили су се велики напори на описмењавању становништва, али је опште узевши „културни ниво био врло низак“.⁴⁹⁷

Друштвено-економске промене које су наступиле после Другог светског рата, свакако су имале велики утицај на развој и миграције становништва у ужичком крају. „Иновацијски процеси, изазвани револуционарним променама у друштвено-политичком систему и земљишно-својинским односима, носили су са собом нове вредносне оријентације, које су се одразиле на целокупни живот људи овог краја“.⁴⁹⁸

Са општим полетом у обнови и изградњи, као и индустријализацијом јавила се потреба за радном снагом у градовима, како у новооснованим или обновљеним предузећима, тако и на градилиштима широм Ужичког окурга.

У Ужицу се поред рашчишћавања рушевина, поправке стамбених зграда и оспособљавања саобраћајне инфраструктуре, радило на успостављању производње у оштећеним привредним објектима. Тако је у граду отпочела с радом Ткачница, „Први партизан“, Фабрика за прераду коже и крзна, железничка колница – радионица за оправку вагона и неке мање радионице. „Тај рад на обнови и изградњи тражио је више радне снаге и она је углавном налажена на селу. Најпре су радници долазили на рад у разним облицима бригадног рада, а који је био добровољан. Тек 1947. године, после прве велике демобилизације војника велики број њих тражио је стално запослење у граду и у томе

⁴⁹⁷ АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 123, 1947.

⁴⁹⁸ Десанка Николић, Милена Спасовски, *Прилог демографско-етнолошком проучавању културних промена у ариљском крају*, „Ужички зборник“, бр. 13, Титово Ужице 1984, 471–487.

периоду почиње прво насељавање радника који долазе у град, а који су углавном из села⁴⁹⁹.

Долазак нових становника у Ужице још више је у граду погоршао и онако тешку ситуацију везану за стамбено питање. Треба нагласити да један број радника није становао у граду, већ се након посла враћао својим кућама на селу. Међутим, народна власт је настојала да се овај проблем колико толико ублажи и превазиђе.

Прве послератне године, на територији целог округа, карактерише постепено досељавање сеоског становништва у средња места. То је утицало да се и мења број становника у појединим срединама, да се напуштају пасивнији крајеви и да се становништво концентрише око долина река и равничарских предела, а да се с друге стране планинске области у округу празне.

Као илустрација ових процеса приказани су табеларни упоредни подаци из последњег предратног (1931) и првог послератног (1948) пописа становништва у ужичком крају. Поред броја становника, табеле садрже податке занимању становништва пољопривредног и непољопривредног, структру активног становништва и број домаћинства.

Укупно становништво ужичког краја 1931.

Општина (бивши срез)	Укупно становника	По активности		По секторима делатности			
		активни	издржаван и	Пољопривредно становништво		Непољопривредно становништво	
				број	%	број	%
1. Ариље	15.640	6.548	9.092	6.375	97	173	3
2. Б. Башта	28.348	12.431.	15.917	12.058	97	373	3
3. Ивањица	24.820	11.243	13.577	10.962	97	281	3
4. Косјерић	16.334	7.481	8.853	7.299	97	182	3

⁴⁹⁹ ИАУ, Збирка рукописа, бр. 148, кутија 34, Бети Денић, *Социолошка анкета у граду Титовом Ужицу*, Титово Ужице, 1965, 1; Bette S. Denitch, *Socila mobility and industrialization in a Yugoslav town* (T. Uzice), University of California, Berkly, 1969.; Гинић Иванка, *Динамика и структура градског становништва Југославије – демографски аспекти урбанизације*, Београд, 1967, 133 – 137.

5. Н. Варош	12.248	5.148	7.100	4.927	95	221	5
6. Пожега	28.539	12.590	15.949	11.875	95	715	5
7. Прибој	16.070	6.699	9.371	6.498	97	201	3
8. Пријепоље	23.606	9.815	13.791	9.343	96	472	4
9. Т. Ужице	34.442	15.661	18.781	13.825	88	1.836	12
10. Чајетина	25.682	11.255	14.427	11.021	98	234	2
СВЕГА	225.729	98.871	126.858	94.183	96	4.688	4

Структура активног становништва Ужичког среза 1931.

Општина (бивши срез)	Укуно активн становстваиштва	Пољопривредно становништво					Непољопривредно становништво			
		Самостални и закупци	Надничари и слуге	Помоћни чланови породице	Кућна служничад	Свега	Чиновници и намештен	радници	пегрти	свега
1. Ариље	6.548	2.667	141	3.560	7	6.375	69	83	21	173
2. Б. Башта	12.431	4.678	309	7.033	38	12.058	168	172	33	373
3. Ивањица	11.243	3.913	197	6.831	21	10.962	110	133	38	281
4. Косјерић	7.481	2.883	90	4.318	8	7.299	72	88	22	182
5. Н. Варош	5.148	1.640	224	3.053	10	4.927	109	102	10	221
6. Пожега	12.590	4.899	232	6.711	33	11.875	179	458	78	715
7. Прибој	6.699	2.631	216	3.635	16	6.498	101	74	26	201
8. Пријепоље	9.815	3.888	308	5.106	41	9.343	239	206	27	472
9. Т. Ужице	15.661	5.872	571	7.293	89	13.825	764	896	176	1.836
10. Чајетина	11.021	4.242	187	6.567	25	11.021	153	73	8	234
С В Е Г А	94.183	37.313	2.475	54.107	288	94.183	1.964	2.285	439	4.688

Становништво и домаћинства ужичког краја 1948.

Општина (бивши срез)	Укупно становништво	Укупно домаћинства	Број домаћинстава разврстаних по занимању старешине домаћинства			
			пољопривредна		непољопривредна	
			број	%	број	%
1. Ариље	20.316	4.094	3.735	92	359	8
2. Б. Башта	34.183	5.982	5.201	87	781	13
3. Ивањица	37.891	5.345	4.492	85	853	15
4. Косјерић	17.917	3.637	3.328	92	309	8
5. Н. Варош	20.170	3.139	2.624	84	515	16
6. Пожега	31.014	7.051	6.044	86	1.007	14
7. Прибој	17.989	3.227	2.287	88	400	12
8. Пријепоље	31.328	5.159	4.327	84	832	16
9. Т. Ужице	45.667	9.945	6.058	61	3.887	39
10. Чајетина	20.266	3.139	2.624	84	515	16
С В Е Г А	276.741	50.754	41.578	82	9.176	18

Непољопривредно становништво (активно) 1948 – домаћинства

Општина (бивши срез)	Укупно непољопривредних домаћинстава	Структура по занимању старешине домаћинства					
		Радници и ученици у привреди	Службеници и намештеници	Занатлије, трговци и др. приватници	пензионери	Лица издржавана од државе	непознато
1. Ариље	359	57	194	76	15	17	-
2. Б. Башта	781	200	332	161	13	75	-
3. Ивањица	853	267	376	136	35	39	-
4. Косјерић	309	31	174	81	8	15	-
5. Н. Варош	515	184	153	130	15	33	-
6. Пожега	1.007	223	466	248	31	39	-
7. Прибој	400	105	180	82	15	18	-
8. Пријепоље	832	290	289	163	26	64	-
9. Т. Ужице	3.887	1.435	1.433	547	209	260	3
10. Чајетина	233	46	140	25	9	13	-
С В Е Г А	9.176	2.838	3.737	1.649	376	573	3

Из наведених табела можемо пратити кретање становништва у свим општинама ужичког краја. Подаци говоре о увећању броја становника, што је дошло и као последица израженијег наталитета после ратних година, смањења становника у сеоским подручјима,

а истовремено повећање броја домаћинства (услед деоба). Даље уситњавање поседа у овом и онако пасивном крају, још је негативније утицало на развој пољопривреде и убрзавало процес одласка сеоског становништва у градове.

Анализирајући деомографске и урбаногеографске појаве и процесе у општинама Пожега, Ариље и Ивањица, др Милена Спасовски поред осталог истиче „да је у првом међупописном периоду после Другог светског рата 1948–1953. године, познатом по високом наталитету али и започетим интензивним миграционим кретањима становништва, подручја општина Пожега, Ариље и Ивањица незнатно популационо јачају, са просечним годишњим стопама пораста становништва од 4,6‰, односно 5,5‰, односно 12,1‰ што је испод просека за Србију без покрајина (14,4‰), СР Србију (14,4‰) и СФРЈ (14,0‰)“.⁵⁰⁰

Интензивне промене у природним компонентама развита становништва огледале су се управо у процесу демографске транзиције. „Промене у природном прираштају прати јачање свих видова миграционих кретања, које настају као последица неравномерног привредног, а посебно индустријског развоја и урбанизације ових у односу на друге крајеве наше Републике и Земље у целини“.⁵⁰¹

Индустријализација је убрзала раслојавање села, почела да нагриза традиционалне облике сеоског живота, разбила остатке породичне задруге у селу, изменила многе обичаје и почела да ствара нове. Млађа радна снага отишла је у градове, а на селу је остала старија и мање способна. Пољопривреда назадује иако стандард и потрошња стално расту. Обим пољопривредне производње стагнира или чак опада, а приходи се остварују допунским занимањима оствареним изван пољопривреде.⁵⁰²

Такође се уочава тенденција да се услед индустријализације становништво исељава из села у градове, али, укупан број сеоског становништва се не смањује. Услед одлива у градове нормално је било очекивати да ће се зауставити цепање земљишних поседа, али то

⁵⁰⁰ Милена М. Спасовски, *Демографске и урбаногеографске појаве и процеси у општинама Пожега, Ариље и Ивањица* (докторска дисертација), Београд, 1983, 79.

⁵⁰¹ Исто.

⁵⁰² Раде Познановић, *Индустријализација и друштвене промене у селима ужичког краја* (у рукопису), 11.

није увек био случај, поготову код радника „полутана“ који су радили у граду, а живели и обрађивали земљу на селу. Поред тога, око градова се такође концентрише становништво које постепено почиње да гради куће, углавном су то насеља без плана и изграђене саобраћајне и комуналне инфраструктуре. Међутим, нека од њих ће до почетка шездесетих година почети да личе на градска насеља, поготову ако су настала у близини фабрика.⁵⁰³

Једно од таквих села било је Севојно где је радила „Ваљаоница бакра“. Постепено се ово село, а истовремено и радничко насеље, стамбеном изградњом и инфраструктуром развило у модерно насеље. Први стамбени објекат за раднике „Ваљаонице бакра“ изграђен је 1951. године, а то је била барака „Мејуга“. До ове градње дошло је, између осталог, и због потребе смештаја немачких монтера, па је спроведена адаптација Пољопривредне школе у модеран хотел под именом „Мејуг“. Већ 1952. године изграђено је пет зграда са 30 породичних станова. У периоду монтаже, почетком 1953. године, „Ваљаоница бакра“ у свом фонду имала је 101 породични стан, а 14. марта исте године Раднички савет предузећа доноси одлуку о градњи Блока „Ц“ у Ужицу. Наредне године изграђено је 68 станова и соба у Самачком дому у Севојну. До краја 1955. године укупан стамбени фонд предузећа достигао је бројку од 255. „Ваљаоница бакра“ је годишње градила око 50 станова тако да је до почетка шездесетих подигнуто близу 350 станова. На иницијативу синдиката 1960. године, основана је и Стамбена задруга „Севојно“. Ова фабрика је од 1955. године помагала и индивидуалну стамбену изградњу. Прва одлука о додели средстава донета је 1961. године, када је 69 радника добило кредит.

Развој „Ваљаонице бакра“ омогућио је пријем нових радника, а самим тим и становника Севојна, које је почело да личи на праву варош. Од 1948–1961. године број становника у овој долини се више него утростручио и достигао број од скоро 4000. Колико је „Ваљаоница бакра“ била снажан гигант који је могао да инвестира у станоградњу, говори податак да је до краја 1965. године изграђено скоро 650 станова, два одмаралишта од око 20 лежајева, раднички ресторан, самачки домови, спортски објекти и да је око 400 радника добило стамбене кредите. Крај шездесетих, 1450 радника

⁵⁰³ Исто, 12.

„Ваљаонице бакра“ имало је решено стамбено питање (1041 додељени стан и 1001 стамбени кредит).⁵⁰⁴

Један од најзначајнијих грађевинских подухвата у Ужицу био је изградња Трга партизана која је трајала од 1958. до 1961. године. Градња је започета 6. маја 1958. године са стамбеном зградом на јужној страни (положај III), а која завршена је 31. децембра 1959. године. Стамбена зграда на источној страни трга (положај V – блок А-1) чија је градња такође започета 1958. године завршена је 16. јуна 1960. године. Исте године завршена је и зграда Народне банке. У току 1961. године завршено је више објектата који су били непосредно везани за простор Трга партизана и то: Кула – стамбена зграда Градска кавана, Робна кућа, Стамбено-пословна зграда, Друштвени дом – друштвени део. Поред тога, на Тргу партизана су текли радови на новој згради Позоришта која је завршена 1967. године. Такође на Тргу је у току 1961. године завршена и спољна канализација, а у граду је завршена је доградња хотела „Палас“.

Градски трг – Трг партизана чија је градња започела је 7. децембра 1959. године, завршен је 5. јуна 1961. године. Приликом изградње Трга порушене су 62 стамбене зграде, у којима је становало 105 корисника са укупно 350 становника и 51 пословна просторија. У комплексу Трга партизана саграђено је укупно 330 станова и то: 35 гарсоњера, 60 једнособних станова, 149 двособних станова, 34 трособна и 5 четворособних станова. Поред тога, изграђено је 366 м² разних пословних просторија – локала, не рачунајући при том Робну кућу, изложбену дворану.

Површина Трга партизана износила је 19.154 м², а површина под зградама у његовом оквиру износила је 9.351 м².

На изградњи ужичког Трга, почев од марта 1958. до почетка априла 1961. године, утрошено је 2.014.929 ефективних часова, од чега су омладинске радне бригаде оствариле 210.912. Приликом изградње Трга учествовале су следеће ОРБ: Прибојска омладинска радна бригада „Моша Пијаде“, Ужичка омладинска радна бригада „Млади задругар“,

⁵⁰⁴ Ваљаоница бакра Севојно 1950–2000, 60.

Трстеничка омладинска радна бригада „Чајка“, Лесковачка радна бригада „Звонимир Костић“, Ужичка омладинска радна бригада „Специјална тракторска“, Призренска омладинска радна бригада „Борис Кидрич“ и Ужичка комбинована омладинска радна бригада.

Приликом прославе 20-годишњице устанка (4–7. јул 1961), Трг је свечано отворен. Прослави су присуствола највиши држани и партијски руководиоци Југославије и Србије.⁵⁰⁵

Треба напоменути да је стамбена изградња у Ужицу, започета првих послератних година, добила своју динамику тек педесетих, а посебно шездесетих година XX века. Године 1948 у граду је подигнуто 48 станова у друштвеном власништу, 1955 – 61 стан, а 1962 – 342 стана. Према подацима пописа из 1971. године, у Ужицу је било 9.647 станова. Само у периоду 1945–1971. године подигнута су укупно 8.492 стана у друштвеном и приватном власништву, а у периоду 1919–1945 свега 1.155 станова. Ови подаци јасно говоре о убрзаном привредном развоју ужичке општине која је у таквим околностима имала могућности да поред осталих капиталних објеката у граду, изгради и велики број станова.⁵⁰⁶

И Фабрика камиона и аутобуса „ФАП“ у Прибоју такође је била главна привредна снага која је утицала на свеукупни развој ове мале вароши. Према неким хроничарима, нови део Прибоја је „изграђен уз фабрику“.⁵⁰⁷ У периоду 1953–1978. године, скоро половину своје акумулације ФАП је издвојио у објекте друштвеног стандарда. Уочљиво је настојање колектива „да уз фабрику створе свој град и услове за пристојан живот“. У овом периоду изграђено је 1.500 конфорних станова у друштвеном сектору и 1.200 стамбених породичних кућа у оквиру индивидуалне стамбене изградње, уз помоћ кредита које је ова фабрика додељивала својим радницима. Поред тога изграђен је и самачки хотел са капацитетом од 500 лежаја. Ова фабрика била је главни покретач урбанизације Прибоја,

⁵⁰⁵ 20 година Грађевинског предузећа „Златибор“ Титово Ужице, Титово Ужице, 1969, 39 – 41; Жељко Марковић, *Цар&градски мементо*, Ужице, 2008, 156–158; Жељко Марковић, *Спомен на Трг 1958–2008*, каталог изложбе, Ужице, 2008.

⁵⁰⁶ *Историја Ужица II*, 481.

⁵⁰⁷ *Фабрика аутомобила Прибој: 1953–1978*, Прибој, 1979, 145.

тако да својим средствима учествује и у изградњи канализације, водовода, саобраћајница, градске расвете итд.

За већи број градских насеља на подручју ужичког краја карактеристично је да постоји „стари крај“ са административним центром и трговинама и по један или више нових делова са индустријом и индустријским насељима. У старом делу Ужица већ су били концентрисани стамбени, административни, школски објекти, а индустрија је била размештена по околним долинама: Крчагову, Турици, Врелима, Севојну и сл. У Крчагову и Врелима никле су колоније, изнад Предионице памука у Турици расло је насеље малих и без реда разбацаних кућица.⁵⁰⁸

У Крчагову је 1946. године предузеће „Први партизан“ подигло своју радничку колонију која ће се касније звати Стара колонија. Тада су подигнуте свега четири зграде истог типа и на спрат. Тада су и у Ужицу, на простору између Малог парка и реке подигнуте три стамбене зграде. Приватна градња била је непосредно после рата забрањена. Власници су могли да поправљају оштећене куће, али не и да граде нове. Нешто касније, када је нова власт уочила да не може да реши стамбено питање великог броја грађана, дозвољена је приватан градња. Тада почињу да се подижу прве приватне куће у граду, али не у ужем центру града већа на његовој ближој периферији. Прве куће се подижу у Пашиновцу, Доњој пори, Царини, Теразијама, Коштици, али у оном делу који је ближи граду. Куће у првом реду подижу радници и службеници чија предузећа нису била у могућности да им обезбеде станове. Треба истаћи, да је и значајан број досељеника правио куће без плана и дозволе. Та, касније названа „дивља градња“ посетепено је легализована са објектима и новониклим насељима која су се почела урбанизовати.

У периоду од 1950. године почиње интензивнија градња великих стамбених блокова у Ужицу, а свакако да је са доласком великог броја људи у град то било и неминовно.⁵⁰⁹

И у пожешком крају поред стамбене изградње у вароши, долази до појаве насеља у околини. Занимљиво је напоменути, да су Златиборци, који су некада у пожешкој котлини боравили током летњих радова у својим колибама, постепено почели да се трајно

⁵⁰⁸ Р. Познановић, н. р; *Вечерње новости* од 7. децембра 1963. године, 20.

⁵⁰⁹ Бети Денић, Социолошка анкета у граду Титовом Ужицу, 2.

насељавају. Они „вредно обрађују имања, купују нове плацеве, граде нове и боље куће, позивају своје сроднике и помажу им да се преселе у поље, да се окуће и почну привређивати. Одатле део мушкараца креће у фабрику, запошљава се, али наставља да живи на селу“.⁵¹⁰ Између староседелаца и досељених Златибораца настају карактеристични односи. То илуструју бројни подаци забележени у пожешким селима: Милићевом Селу, Годовику, Горобиљу, Висибابي и др. Староседелачко становништво у овим местима се смањује и постаје све мање привредно активно. Привреду села држали су Златиборци. Они су обрађивали најбоље њиве, сопствене или узете у закуп, држали најбољу стоку, градили нове куће, штале и друге грађевине. Староседеоци су их описали на следећи начин: „Долазе ко мрави, раде дан и ноћ, куће, штеде, а наши беже у фабрике или коцкају по селу“.⁵¹¹

У Бајиној Башти, као и у другим местима ужичког краја повећава се број становника механичким прираштајем и досељавањем из ближе и даље околине. Од 1958. до 1961. године ова варошица добија највећи број нових житеља – 1.707, од 1946. до 1952. године стигло је 1.373 нових грађана, а од 1953. до 1957. године 1.205 становника. Суседна села са екстензивном пољопривредом (земљорадња и сточарство), са изразитијим наталитетом представљају изворе одакле крећу миграционе струје. Поред овог, колонизациони токови усмерају се и према широј околини Бајине Баште, у правцу Дринске долине, која је солидно повезана комуникацијама. „Ова етнографска појава поклапа се са интензивнијим економским развојем Бајине Баште, у првом реду после изградње ХЕ „Бајина Башта“ и са проширивањем погона, модернизацијом и реконструкцијом „Црног Врха“. Тачније, све до 1961. године број становника у варошици стагнира, а онда почиње бржа урбанизација, тако да је број становника растао динамичном имиграцијом“.⁵¹²

Наравно и у Бајиној Башти је уочљиво да демографски прираштај није текао у складу са друштвеним стандардом, из чега су произишле социјалне проблеме. Требало је

⁵¹⁰ Р. Познанић, н.р.

⁵¹¹ Исто; *Белешке Рада Познанића из Годовика и Горобиља*, монографско – социолошко грађа аутора, свеска VIII.

⁵¹² Стеван Игњић, *Бајина Башта и околина 1945–1985*, Бајина Башта, 1986, 453.

изградити станове, водовод, канализацију, саобраћајну инфраструктуру, школске и здравствене објекте. Према статистичким подацима приликом пописа 1981. године, види се „да је у варошици и њеној ближој околини изграђено више грађевинских објеката у раздобљу последњих десет година, него за читаво време живота овог насеља на Дрини“. Нови становници куповали су плацеве за изградњу породичних кућа, или су објекте за становање правили на својој земљи.

Наведена табела показује динамику грађевинске делатности у Бајиној Башти од 1918. до 1981. године.

Време изградње кућа за становање	Од 1918.	1918 – 1945.	1946 – 1981.
Број кућа	636	1.710	6.228

Треба напоменути да је интензитет изградње станова, од 1946. до 1981. године, био релативно велики и у селима која гравитирају према варошици и саобраћајно су повезана са њом. Од 240 станова у Црвици, изграђена су 183 стана од 1946. до 1981. године, у Вишесави од 231 кућа изграђено у овом периоду 190, у Лугу од 252 стана, после рата сазидано 222 куће, у Перућцу од 215 породичних кућа изграђено је у ово време 168 станова итд.

Према структури активног становништва према пописима из 1961. и 1971. године може се видети да је доминирало пољопривредно становништво. Међутим, евидентан је био стални пораст запослених у привреди, највише у индустрији (повећање са 335 на 1.040 радника), а затим у саобраћају, трговини и угоститељству.⁵¹³

Ако се анализира занимање становништва у целом региону Титово Ужице, уочава се да је 1953. године још увек веома висок проценат пољопривредног становништва. Процес индустријализације је почео, али још није знатније утицао на измену економске структуре становништва.⁵¹⁴

⁵¹³ Исто, 455.

⁵¹⁴ Раде В. Познановић, *Становништво ужичког краја у пописима 1866–1981*, „Ужички зборник“, бр. 12, Т. Ужице 1983, 261–316.

Укупно становништво ужичког краја 1953.

Општина (биши срез)	Укупно становника	Основна структура по делатности					
		пољопривреда		Непољопривредна делатност		Ван делатности	непознато
		број	%	број	%		
1. Ариље	22.748	19.506	86	2.161	9	1.036	45
2. Б. Башта	35.283	29.052	80	4.380	12	1.788	63
3. Ивањица	36.320	31.061	86	3.571	9	1.608	80
4. Косјерић	19.107	16.709	87	1.615	8	766	17
5. Н. Варош	21.424	17.735	83	2.570	12	1.100	19
6. Пожега	36.922	28.408	77	6.446	17	1.964	104
7. Прибој	20.784	15.559	74	4.042	19	1.113	70
8. Пријеполје	33.846	26.615	79	5.355	16	1.768	108
9. Т. Ужице	52.544	30.378	58	18.198	35	3.784	184
10. Чајетина	19.740	16.697	84	2.180	11	847	16
СВЕГА	298.718	231.720	80	50.518	16	15.774	706

Према попису од од 31. марта 1961. године⁵¹⁵ уочава се пре свега осетнији пораст укупног становништва у региону. На подручју 10 општина према статистичким подацима из те године, види се да на подручју десет општина,⁵¹⁶ на површини од 6.148 квадратних километара живи 310.858 становника.

На основу обрађених статистичких података, види се да се неписменост смањује, број пописаних насеља се стабилизује и углавном поклапа са селом или градским насељем као целином. Поред тога, у 1961. години изразито расте број домаћинства, тачније број чланова у једном домаћинству се постепено смањује. Према подацима за ову годину (1961) свако домаћинство бројило је у просеку по 4,66 становника, што је у односу на раније пописе представља осетно уситњавање. Што се тиче наталитета, он је највиши у санџачким општинама, док се видно смањеује у пожешком и косјерићком крају.⁵¹⁷

Како се кретао број насеља (градских и осталих), учешће у укупном становништу, стопа прираштаја, стопа имиграције и општа стопа активности може се видети из

⁵¹⁵ *Попис становништва 1961. Резултати по општинама и насељима*, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Електронски центар, Београд, 1961; *Статистички годишњак СФРЈ 1964*, Савезни завод за статистику, Београд, 1964, 556–557.

⁵¹⁶ Тада је постојала и једанаеста општина – Кремна, која је касније припојена општини Титово Ужице.

⁵¹⁷ Р. Познановић, н.р, 279.

следећих табела. Кроз обарађене статистичке податке уочавамо како се наведени демографски процеси одвијају у појединим општинама.⁵¹⁸

Преглед општинских насеља: Г – градска насеља, О – остала насеља и Ц – општински центар

АРИЉЕ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	-	23	6.6	93.4	12.8	9.4	673.9	228.8	38.9	42.7
1971.	-	23	16.2	83.3	21.5	-1.5	708.6	231.2	50.5	62.4

БАЈИНА БАШТА

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	-	37	4.1	95.9	23.0	10.3	672.2	213.0	36.0	51.5
1971.	-	37	12.6	87.4	12.6	3.7	687.5	195.7	41.9	60.7

КОСЈЕРИЋ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	-	27	3.5	96.5	33.3	3.0	742.9	237.0	39.5	46.3
1971.	-	27	11.2	88.8	19.8	-2.4	688.2	240.2	41.3	65.4

ПОЖЕГА

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	1	40	12.6	87.4	16.4	5.1	705.7	279.6	39.7	40.4
1971.	1	40	25.2	74.8	13.3	2.7	710.2	301.7	43.9	49.4

⁵¹⁸ Драгољуб Ђ. Стаменковић, *Географска енциклопедија – насеља Србије, I–IV*, Београд, 2000.

НОВА ВАРОШ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	1	31	12.9	87.1	29.1	12.3	479.1	241.2	38.9	51.8
1971.	1	31	25.1	74.9	19.6	5.9	571.0	215.5	43.4	57.8

ПРИБОЈ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	1	32	21.0	79.0	44.3	20.0	661.2	197.9	42.1	45.0
1971.	1	32	40.0	60.0	19.3	12.7	634.7	206.9	36.7	47.2

ПРИЈЕПОЉЕ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	1	81	13.6	86.4	31.1	23.2	518.2	191.7	37.9	41.6
1971.	1	81	24.8	75.2	25.1	13.4	579.1	248.3	27.7	42.3

ТИТОВО УЖИЦЕ

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	2	39	35.2	64.8	24.4	7.4	666.1	243.1	42.5	48.3
1971.	2	39	51.2	48.8	16.4	1.6	643.1	268.7	41.8	48.0

ЧАЈЕТИНА

Година	Број насеља		Учешће у ук. ст. (%)		Стопа прир. прираштаја		Стопа имиграције		Општа стопа активности	
	Г	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О	Ц	О
1961.	-	26	3.6	96.4	35.9	9.4	95.7	198.9	60.8	44.0
1971.	-	26	6.2	93.8	45.0	3.6	589.7	240.1	78.4	54.5

Према подацима Народног одбора Среза Титово Ужице, број становника Среза Титово Ужице између два пописа (1953–1961) порастао је од 295.632 на 310.858 или 5,15%. Просечна годишња стопа раста износила је 0,63%, а годишњи апсолутни прираштај 1946, што износи за протеклих 8 година 15.226 нових становника.

У овом периоду, а нарочито од 1957. године, интензиван пораст обима непољопривредних делатности био је праћен приливом радне снаге са села. Ово је довело до великих и позитивних промена у економској структури становништва, и то како укупног тако и активног становништва. Пољопривредно становништво смањило се у овом периоду са 235.098 на 212.687 или за 9,3%, док се непољопривредно становништво повећало 37.637 лица односно за 62,2%. Наведене промене утицале су на смањење учешћа пољопривредног становништва у укупном становништву и то са 79,5% колико је износило у 1953. години на 68,4% у 1961. години, односно на повећање учешћа непољопривредног становништва са 20,5% на 31,6% у 1961. години.⁵¹⁹

Настале промене у економској структури становништва, а које су имале велики значај за развој привреде, десиле су пре свега интензивним инвестиционим улагањима у друштвеном сектору привреде.

Мада је промена структуре становништва на подручју среза била очигледна и врло позитивна ипак је та структура далеко неповољнија у односу на пресек ФНРЈ и НРС:

	ФНРЈ		НРС		Срез Т. Ужице	
	1953	1961	1953	1961	1953	1961
Укупно становништво	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
– пољопривредно	60,9	50,5	66,7	55,7	69,5	68,4
– непољопривредно	39,1	49,5	33,3	44,3	20,5	31,6

⁵¹⁹ ИАУ, НОС ТУ 1963, I – IX Материјали са седница.

Овакве промене у структури становништва среза значе преливање радне снаге из пољопривреде у друге делатности са већом продуктивности рада, што је знатно утицало на повећање производње, дохотка као и општедруштвене продуктивности рада.

Испољене тенденције у кретању структуре укупног становништва указује на притисак, кунтигената расположиве радне снаге са села на непољопривредне делатности и на велике потребе привреде у том периоду чији је интензиван развој задњих неколико година, а нарочито од 1957. године апсорбован све већи број новопослених лица.

Кретање броја запослених лица од 1957. до 1962. године у друштвеном сектору по појединим привредним областима види се из следећег:

И н д е к с и

	1957	1962	план	1962	1963	Просечна стопа раста 57-62
			1963	1957	1957	
Укупно I и II	22.017	37.206	39.092	168,0	177,6	11,0
I ПРИВРЕДА	17.326	31.428	33.087	181,4	109,9	12,7
Индустрија	6.877	14.371	15.406	208,9	224,0	15,6
Пољопривреда	1.368	957	1.002	70,0	73,2	-
Шумарство	839	1.359	1.365	161,9	162,7	10,2
Грађевинарство	3.918	7.776	7.992	193,5	204,0	14,7
Саобраћај	1.415	1.413	1.522	100,0	107,6	-
Трг. и угоститељ.	1.592	3.001	3.110	188,5	195,4	13,5
Занатство	905	2.104	2.220	232,5	245,3	18,3
Комунална привреда	412	447	470	108,5	114,1	1,7
I Непривр. делатности	4.691	5.778	6.005	123,2	128,0	4,3

У периоду од 1957. до 1962. године укупно је запослено нових 17.075 лица, што значи, да је за ових посматраних пет година просечно запошљавано годишње 3.415 нових радника и службеника, односно по просечној годишњој стопи од 11%. У овом периоду је запошљавано знатно више у привредне области и то просечно годишње по 3.152 новозапослена или по просечној годишњој стопи од 12,5%, док је у непривредним

делатностима запошљавано просечно по 223 лица односно по просечној стопи од свега 4,3%.

Од укупног броја новозапослених лица у привреди среза 1957–1962. године 8.529 новозапослених или око 50% отпада на индустрију и око 1.200 на занатство, што значи да су ове две привредне области апсорбовале преко 57% свих новозапослених у овом периоду. Оваква структура запошљавања ових пет година испољила је позитивне тенденције с једне стране, што је највише запошљавано у најакумулативније привредне области, а с друге стране што је далеко више запошљавано у привреди у односу на непривредне делатности. Овде се може констатовати да су оваку структуру запошљавања омогућавала обимна инвестициона улагања која су извршена у периоду од 1957. до 1962. године.

Али, и поред великог пораста привредне активности и испољених позитивних тенденција у протеклом петогодишњем периоду привреда среза није могла у довољној мери апсорбовати потенцијалне могућности радне снаге са села, тако да је један део овога вишка решаван миграцијом у развијеније делове земље, а други део је остао као вишак на селу. Вишак радне снаге је дошао до изражаја нарочито последње две – три године тако да је само у 1962. години просечно тражило запослење близу 4.800 лица, а у фебруару исте године близу 6.400. Кретање броја лица која су тражила запослење у фебруару ове године по појединим општинама била је следећа:

О д т о г а

Р а д н и ц и

С л у ж б е н и ц и

	Укупно	Квалиф.	неквалиф	стручни	Полукв.
Ариље	513	30	477	2	4
Бајина Башта	549	37	440	–	22
Ивањича	485	10	463	6	6
Косјерић	227	26	191	1	9
Нова Варош	1285	169	1085	8	23
Пожега	428	40	356	9	23
Пријеполје	921	151	733	7	30
Прибој	656	10	641	5	–
Т. Ужице	1198	115	1033	23	27
Чајетина	129	15	112	–	2
Свега:	6.391	643	5.531	61	146

Пораст броја лица која траже запослење послењих година била је резултат пре свега повећања производње у којој долази до све већег израштаја продуктивност рада. Раније је повећање производње у периоду 1957–1959. године почивало највећим делом на запошљавању нове неквалификоване радне снаге, а знатно мање на повећању продуктивности.

Мада је број лица која траже запослење био прилично велики, ипак се може констатовати, да су већину чинили неквалификовани радници. Као што се из прегледа види, око 90% од укупног броја радника отпада на њих. Поред тога сезонски карактер пољопривреде утиче да се нарочито у зимским месецима повећава број лица која траже запослење.⁵²⁰

Ако се анализирају демографски процеси који су се одвијали на територији ужичког краја, јасно се уочава да је најпре постепено, а крајем педесетих и почетком шездестих година почело интензивно исељавање становништва из пасивних крајева и села ка градским центрима, а у неким случајевима и ка развијенијим крајевима Србије и Војводине. Са индустријализацијом дошле су и промене у свеукупној друштвеној сфери. Нова власт подстиче долазак вишка радне снаге са села у најпре обновљене, а касније и новоизграђене фабрике и привредне објекте. Овај процес убрзава раслојавње на селу. Млађа радна снага одлази у градове што истовремено оставља села без најпродуктивније радне снаге. Један део радника је радио у граду, а живео на селу, али временом са стварањем могућности решавања стамбеног питања, све више дошљака остаје да трајно живи у градовима. Суочени с великим број нових становика, градске власти настоје да што кроз друштвену, а што кроз приватну стамбену изградњу реше питање становања.

Насеља настају како у градским центрима, тако и на периферијама, али и око индустријских објеката и у близини њих. Новонастале околности, подстичу народне власти, да поред стамбених објеката почињу да граде и сву пропратну комуналну

⁵²⁰ ИАУ, НОС ТУ 1963, I – IX Материјали са седница.

инфраструктуру. Поред тога, граде се школе, вртићи, трговине, хотели, одмаралишта, домови културе итд. Нови становници градова донели су са собом многе навике из свог завичаја. Било је потребно време да се прилагоде новој средини и да прихвате правила градског живота.

У послератном периоду, посебно се променила улога жене у друштву. Све активнијим укључивањем жена у радни, политички и јавни живот њихова улога се видно мењала. „Масовно учешће жена у рату и револуцији, с једне стране, и идеолошки оквири Комунистичке партије која је у Југославији дошла на власт, с друге, стварали су такве политичке прилике у којима је формално правна равноправност жене постала део општих принципа партијске државе“.⁵²¹

Прилику за пуну политичку афирмацију жене су добиле на изборима за Уставотворну скупштину 1945. године.⁵²² Проглас „Женама ужичког округа“ за учешће жена Ужичког округа на изборима упућен је преко листа *Вести*. У њему је наглашено да су жене по први пут добиле право да буду равноправне с мушкарцима и да имају право гласа. На збору у Ужицу који је одржан 28. октобра 1945. Митра Митровић је позвала жене свих слојева да се укључе у политички живот и искористе своје право, изражавајући своје уверење да ће већина њих гласати за Народни фронт.⁵²³

На изборима је у Ужичком округу гласало је 34.814 или 71,48%, а није гласало 13.908 или 28,52% жена.⁵²⁴ Након завршених избора и доношења Устава ФНРЈ из 1946. године, жена је у правном положају изједначена са мушкарцем.

Афирмацији АФЖ-а у ужичком крају допринеле су и жене које су биле учеснице рата, а потом и политичке и јавне раднице као што Митра Митровић -Ћилас, Станка Лаковић, Олга Живковић, Даница Милосављевић и друге.

⁵²¹ Вера Гудац – Додић, *Запошљавање жена у Србији и Југославији у другој половини 20. века*, „Годишњак за друштвену историју“, свеска 1–3, Београд 2004, 87.

⁵²² *Зора*, бр. 5, септембар 1945, 2. (Чланак Митре Митровић „Право гласа жена – доказ и оруђе демократије“); Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке. Друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953*, Београд, 2011, 49–52; Вера Гудац - Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006, 9–12.

⁵²³ *Вести*, бр. 71, 3. новембар 1945, 1.

⁵²⁴ *Вести*, бр. 73, 17. новембар 1945, 4.

До половине XX века, жене су биле углавном оријентисане на кућне послове и бригу о деци. Међутим, од 1945. године оне се равноправно укључују у политички и јавни живот. Поред тога, народна власт је инсистирајући на обавезном основном образовању захтевала да се не прави разлика између мушке и женске деце, посебно у сеоским срединама. Тако је током две деценије потпуно промењена образовна структура становништва, а то је стварало предуслове за брже запошљавање, остваривање личних прихода и повећање свеукупног животног стандарда становништва.

ЗАКЉУЧАК

Током ратних операција 1941–1944: Априлског рата, устанка који је трајао од септембра до 1. децембра 1941, борби 1943. и бугарских паљевина, борби и немачког и „савезничког“ бомбардовања 1944, борби за коначно ослобођење новембар – децембар 1944. године и разарања које је извршио окупатор приликом повлачења крајем године, остала је пустош.

Оштећени су или порушени објекти инфраструктуре: 56 мостова, испроваљивани путеви, објекти железнице (станице, пруге, скретнице, Ложионица у Ужицу, отерана или уништена саобраћајна средства), порушени индустријски објекти, јавне и стамбене зграде, све у укупној вредности од око 4 милијарде предратних динара.

Одмах након ослобођења, поред осталих делатности, приоритет нових власти био је обнова ратом порушених или оштећених објеката. Најпре је почело рашчишћавање рушевина, затим обнова инфраструктуре: у градовима повезивање водоводних, канализационих и електричних водова, оспособљавање јавних објеката и збрињавање незбринутог цивилног становништва. Паралелено са тим делатностима, приоритет је био обезбеђивање материјалних и људских потенцијала за настављање борбених дејстава за ослобођење осталих делова земље, са паролом „Све за фронт – све за победу“!

Да би ови се приоритети остварили, било је неопходно да се успоставе прекинуте саобраћајне везе, а за ужички крај била је то железничка пруга Чачак – Вишеград, на којој је било порушено 7 мостова, затим порушени други објекти: станице, пруга, скретнице, ложионица и др. Обнову ове пруге преузела је специјализована војно-стручна јединица Прве железничке бригаде Инжењерско-техничког одељења Врховног штаба НОВ и ПОЈ и натчовечанским напорима, чак на температури од -27°C пруга је пуштена у саобраћај 5. маја 1945. године.

Обнова осталих објеката настављена је током следеће 1946. године и до краја те године, углавном, сви објекти за следећу фазу, били су обновљени. (путеви, мостови, јавне зграде, школе, болнице, станови).

Усвајањем Петогодишњег плана 1947–1951. почела је изградња, са задатком да се аграрна и индустријски неразвијена земља преобрази у средње развијену индустријску земљу, са модерном пољопривредом. Основна парола Петогодишњег плана била је: „Електрификација и индустријализација земље“. Овај развој требало је да прати и преображај основног потенцијала – стварање нове, модерне радничке класе.

Предуслов за индустријализацију било је обезбеђивање стабилних извора енергије: изградњом хидро и термо електрана, затим преко далековода, стварања јединствене електричне мреже у земљи, за напајање објеката у изградњи, а затим у раду. У ужичком крају то је била изградња електране „Овчар Бања“ и „Међувршје“ и, касније „Бајина Башта“. Тад је развучен и први далековод од ТЕ „Вреоци“ и заменио дотадашње изворе енергије локалних електрана у Ужицу и Пожеги и дао енергију и осветљење за Ариље, Косјерић, Чајетину и за објекте у изградњи (Севојно и др).

Овај период био је обележен и покушајем да се подруштвљавањем сектора производње и услуга учини следећи корак у социјалистичком преображају друштва. Осниване су занатске и трговинске задруге и организације да би се показала предност друштвеног над приватним сектором. Путем конфискације, експропријације, аграрне реформе и других облика присвајања, требало је створити преодминантну државну својину, која би омогућила постављање циљева преображаја, како у материјалној, тако и у друштвеној сфери, односно изградњи „новог човека“. У тим првим послератним годинама фаворизован је мануелни рад. Истицан је пример „стахановаца“ у СССР-у и ударништва у нашој земљи. У холловима управних зграда предузећа постављане су слике ударника и новатора, а слика Алије Сиротановића нашла се и на једној тадашњој новчаници. Парола нових власти о удруженим снагама радника, сељака и „поштеној интелигенцији“, који изграђују социјализам, показује њихов однос према опредељењу интелектуалне елите према друштвеном преображају друштва и свом месту у тим променама.

Електрификација. Као што је већ истакнуто, услов за бржу индустријализацију земље, а самим тим и ужичког краја, била је електрификација која је подразумевала и изградњу хидроелектрана. Поред поправке већ постојећи хидроцентрали и проширивања њиховог капацитета, изграђено је и неколико нових, веома значајних објеката: Радови на

подизању ХЕ „Бајина Башта“ почели су 1960. године, а у погон ју је пустио председник Републике Јосип Броз Тито 27. новембра 1967. године. На реци Селашници, код Пријепоља пуштена је 1952. године у погон хидроелектрана „Селашница“. На реци Увцу изграђене су три хидроелектране, тако да је енергетски била најискоришћенија река у Републици Србији. На њој су 1962. године подигнуте хидроелектране: „Бистица“ , „Кокин Брод“ и „Увац“. Године 1962. почели су радови на изградњи хидроелектране на реци Рзаву, код Ариља. Још 1953. године започета је изградња бране. Касније се од тога одустало. Међутим, „Електроморава“ из Овчар Бање отпочела је са изградњом електране, која је по плану требало да буде завршена маја месеца 1963. године.

Изградњу ових електроенергетских објеката омогућио је велики хидроенергетски потенцијал који овај део западне Србије поседује, а то је свакако био значајан подстицај за развој других привредних делатности, али и подизања квалитета живота и рада становништва овога краја.

Велики број кројачких, обућарских, опанчарских, столарских, грађевинских и других задруга борио се за остварење нереалних годишњих планова и да годину заврши са позитивним билансом. Само је неколико успело да преброди кризу и да прерасте у индустријско предузеће.

Текстилна индустрија. Најстарија индустрија која је настала настала на овом простору била је текстилна индустрија. *Ткачка радионица* основана је 1898. године и пред Други светски рат у свом саставу имала је: Ткачницу, три хидроелектране, браварско-механичарску радионицу, стругару и ледару. Највећа оштећења објеката и постројења настала су за време бомбардовања Ужица 23. новембра 1944. године. Након ослобођења Ужица одмах се приступило што бржој обнови. Најпре се радило на оспособљавању електричне централе „Под градом“ и обједињавању електричне мреже. Након 15 дана рада електричари су успели да оспособе мрежу, чиме је највећи део града добио осветљење. Већ крајем децембра пуштена је струја у зграду Ткачнице, а након тога и Фабрици оружја и муниције, Фабрици кожа у Врелима и Млину на Царини.

Фабрика је постепено поправљала своје погоне и проширивала производњу. Већ у 1949. произвођено је 15, а у 1952. 40 артикала. Артикли Ткачнице су се појавили у свим продавницама широм Југославије, приход је у 1959. износио преко 2 милијарде динара и било је запослено 1054 радника и радило се у три смене. Тада је почео и извоз на страна тржишта: Италију, Западну Немачку, Швајцарску и САД. У то време отпочела је градња ткачнице у Церови код Ариља и пуштена у пробни погон 1. априла 1963.

Предузеће за прераду коже „Партизанка“ настало је од Фабрике коже Ужичког индустријаког друштва – Ужице (касније „Нутрија“). Ова мала фабрика са побољшањем технологије и изградњом новог погона у Врелима значајно је проширила своје капацитете и своје производе, осим у Југославији пласирала и на тржишта Европе и Америке.

Од некадашње мале услужне радионице израсла је Конфекција „Деса Петронијевић“. Све до 1955. године није дошло до неког знатнијег развоја, али 1960. после увођења нове опреме и машина, предузеће је проширило понуду својих артикала, па је производило опрему за болнице и постелно рубље, а тржиште је проширено на Босну и Херцеговину.

Трикотажа и конфекција „Младост“ из Пожеге такође је до почетка шездесетих година израсла у колектив чији се производи тражени на тржишту. Производила је чарапе, мушко и женско рубље и осталу конфекцију.

Индустрија тепиха Ивањица (ИТИ) пуштена је у рад 1962. године. Ова индустрија била је опремљена модерном предioniцом и ткачницом за производњу итисона и тепиха. Производи из ове фабрике били су тражени и у земљи и иностранству.

Индустрија свиле и конфекције „Јавор“ основана је 1948. године. У почетку је то било занатско предузеће, а 1958. оснива се конфекција, а две године касније и ткачница, која је уступљена Индустрији тепиха. Производила све врсте мушког, женског и дечјег рубља, а касније и мушке кошуље.

Поред ових предузећа, овом или сродном врстом производње бавила су се и предузећа: Индустрија трикотаже у Ариљу (ИТА), конфекција „Колор“ и ткачница (која је радила као погон „Цвета Дабић“), Фабрика чарапа „Пролетер“ у Ивањици, фабрика трикотаже „Кадињача“ и конфекција „Миленко Топаловић“ у Бајиној Башти итд.

Метална индустрија се у послератном периоду знатно развила на територији Ужичког округа, а и на ширем простору чији је административни центар било Титово Ужице.

Предузеће „Први Партизан“ настало је из Ужичке фабрике оружја и муниције. Већ од краја 1944. године предузеће је обновило производњу, а поред потреба за војску у њему се производе и плугови, сејачице, ексери и разни други предмети у којима се тада оскудевало. Све до 1955. предузеће је производило искључиво за потребе армије (наменска индустрија), а од те године проширивало је свој производни асортиман на производе тржишног карактера (вентили за моторе, водо-санитарне арматуре, патент затварачи и синтер делови).

„Јединство“ – монтажно предузеће из Ужица, формирано је 1947. године удруживањем занатлија металске струке. Од 1960. године предузеће се преорјенило на браварско-лимарске радове, извођење водовода и канализације, а нешто касније, и на монтирање централног грејања.

Метално-индустријско предузеће „Пролетер“ – Ариље основано је 1952. године од Среског савеза земљорадничких задруга. Као Задружно и производно-услужно занатско предузеће (путнички саобраћај, ћилимарски, столарски и пекарски погон) ради до 1955. године, а од тада као Занатско предузеће „Пролетер“. У току пословања је проширивало и сужавало делатност, а назив предузећа промењен је у Метално-индустријско предузеће „Пролетер“. Године 1961. почело је производњу ротокопача. Иако је основна делатност предузећа била металопрерађивачка индустријска делатност, она је почетком 1964. године проширена и на производњу електроуређаја.

„Потенс“: Почетком јула 1948. године у Пожеги су отпочеле са радом Ливница и аутомеханичарска радионица „Победа“ за израду шалер апарата, клема, као и предмета по наруџбинама. Радионица је обављала оправке аутомобила, машина, вршалица и вршила израду потребних делова. Из ове фирме и њених наследника: Фонда за механизацију, Машинско механичког предузећа и „Пољосервиса“ израсло је Металопрерађивачко предузеће „Потенс“.

Предузеће „Металопластика“ у Чајетини, почело је са редовном производњом 1. новембра 1961. године. Производило је: прибор за изградње стоне кошарке, делове пластичне масе за усисиваче и сифонске главе.

ФАП: Фабрика камиона и аутобуса у Прибоју подигнута је 1953. године. Она је од незнатне радионице, израсла у предузеће које је након 20 година могло да произведе 3.600 возила годишње. Ова фабрика веома је утицала не само на развој Прибоја него и читавог региона. То се најбоље види у повезивању производних програма ФАП-а са „Пролетером“ из Ариља, „Слогом“ из Нове Вароши“, „Полиестером“ из Прибоја, „Каросеријом“ из Скопља и др.

Предузеће „Елкок“ Косјерић основано је 5. јануара 1962. године на „темељима радионице предузећа „Металац“. Некада мало предузеће израсло је у „Електрокомбинат“ који се на тржишту представио са 54 освојена своја производа (решои, грејалице за купатила, електрично посуђе, громобрани итд).

Развоју индустрије грађевинског материјала у ужичком крају погодовала су богата налазишта глине, мермера, кречњака и лапорца. Производњом ових материјала бавиле су се предузећа: Фабрика креча и камена у Јелен Долу, фабрика опеке и полиуретана „Радник у Пожеги, Фабрика блокова „Прогерс“ у Вирову код Ариља, Фабрика цигле „Дрина“ у Бајиној Башти, Фабрика украсног камена у Сирогојну, „Град у Косјерићу“ итд.

И поред тога што ужички крај не обилује рудама обојених метала убрзо после Другог светског рата дошло је до развоја обојене металургије. Свакако да је *Ваљаоница* у Севојну најзначајније предузеће. Изградња *Ваљонице бакра* била је завршена 1955. године, а бавила се производњом ваљаних и вучених производа од бакра и бакраних легура. Ваљаоница је израсла у истински индустријски гигант који ће бити главни замајац привредног развоја Ужица и ужичког краја. Постоји уверење да за изградњу Ваљонице у Севојну велике заслуге припадају Слободану Пенезићу Крцуну, чије ће име предузеће понети 1964. године. *Ваљаоница* је утицала подстицајно на развој индустрије у овом региону. За потребе финализације њених производа настали су временом мањи, али за привреду тих места значајни погони, као што су: фабрика електропроводника „Елкок“ у

Косјерићу, фабрика сита и лежаја у Ариљу, „Металопластика“ у Чајетини, ливница украсних предмета „Каран“ у Карану.

Хемијска индустрија у ужичком крају има своје зачетке у традиционалној примитивној сувој дестилацији и производњи катрана, као и домаћој производњи сапуна. Катран се од давнина сакупљао на Златибору и био важан тржишни производ. Ову традицију прераде борове смоле наставила је фабрика колофонијума и терпентина *Котроман* која је основана 1948. године. Првих деценија предузеће је морало да савладата тешкоће услед недостатка довољних количина сировина, стручне радне снаге, међутим, од 1959. године стање се осетно поправља. „Котроман“ је поред основних производа, пласирао на тржиште и етереична уља, озон, терпентинску пасту, специјалну пасту за ремење, уљане боје, импрегнит – средство за облагање судова итд.

Ужички крај је од давнина био познат по воћарству, сточарству, а поједини његови делови и по повртарству (моравичка, пожешка, лужичка и косјерићка котплина). Традиција и повољна сировинска база нудили су повољне услове за развој прехранбене индустрије. Одмах после рата почео је да ради Пољопривредно-индустријски комбинат „Златибор“ који се развио из Земљорадничке задруге. Комбинат се бавио производњом хране и био један од носилаца развоја пољопривредне индустрије у региону.

У Пожеги је 1947. године почела са радом **Фабрике за прераду воћа и поврћа**. Главни производи фабрике били су у почетку мармеладе, џемови и концентровани сокови који су поред европског освојили и америчко тржиште. За десет година рада „Будимка“ је знатно проширила своје капацитете. Поред осталог отворен је погон за прераду меса и освојена и производња пектина.

Дрвна индустрија је такође имала природне услове за развој у ужичком крају с обзиром на то да постоје простране шуме Таре, Златибора, Златара и Јавора које су представљале добар извор сировина.

Дрвни комбинат „Црни Врх“ у Бајиној Башти производио је стругану грађу од четинара и лишћара, а од 1957. године производи и фурнир, а Шумско-пољопривредни комбинат (ШПИК) у Ивањици производио је дрвену галантерију, грађевинску столарију,

иверицу и монтажне куће. У Пожеги је на темељима предузећа „Маљен“ А. Д. настао дрвно индустријски комбинат, у саставу предузећа „Радник“, од кога је касније настало предузеће за израду намештаја „Напредак“.

Графичка индустрија се у послератном периоду највише развила у Ужицу, а на ширем простору западне Србије у Пријепољу и Пожеги. Штампарија „Вести“ настала је од приватних штампарија Романовића и Милошевића, али је набављана и савремена опрема. Ова штампарија, касније ШП „Димитрије Туцовић“ штампала је поред листова „Вести“ и „Победа“, бројне публикације, књиге, брошуре, формуларе за потребе администрације итд.

У послератним годинама наметнуло се као незаобилано питање изградње индустријских и стамбених објеката и инфраструктуре. У том циљу основана су грађевинска предузећа „Шарган“ и „Нискоградња“ у Ужицу, а нешто касније удружено грађевинско предузеће „Златибор“. У другим местима округа основана су мања локална грађевинска предузећа.

Неимари „Златибора“ изградили су тих година: Трг партизана у Титовом Ужицу, Народно позориште у Титовом Ужциу, Хотел „Палисад“ на Златибору, Хотел „Корали“ у Сутомору, све стамбено-пословне комплексе у Титовом Ужицу, Ковницу новца у Топчидеру у Београду, стамбене и пословне објекте у београдским насељима Баново брдо и Петлово брдо, велики број индустријских и стамбених објеката у Тузли, Бајиној Башти, Ариљу и другим крајевима Југославије.

Одмах по ослобођењу ужичког краја, поред осталих делатности почео је и развој друмског саобраћаја на овом подручју. Предузеће за одржавање путева „Титово Ужице“, које је основано 27. априла 1949. године, имало је задатак да се брине о одржавању и оправци путева и путних објеката на подручју титовоужичке области. Ово предузеће било је под АОП-ом Управе за путеве при Министарству саобраћаја НР Србије.

Изградњом модерних саобраћајница у овом крају након 1961. године, друмски саобраћај је постепено, али сигурно почео преузимати примат у путничком, али и у теретном саобраћају.

За одржавање и изградњу путева формирано је Обласно предузеће, санбдевано потребним машинама, материјалом и кадровима. Ипак, најважнији подухват у путној инфраструктури био је изградња асфалтног пута Београд – Чачак – Ужице, односно Чачак – Краљево – Рашка, тзв. „Ибарска магистрала“, који је завршен 1961. године, а нешто касније, Предузеће за путеве „Титово Ужице“ наставиће градњу те магистрале преко Златибора, Нове Вароши, Пријепоља и Црне Горе до мора. Од тада ће се и у локалним путевима користити иста технологија, најпре на деоницама Косјерић – Пожега; Пожега – Ариље – Ивањица; Ивањица – Бајина Башта – Рогачица, а затим и на осталим путевима у региону. У овом периоду изграђено је 540 км категорисаних путева.

Изградња савремене путне мреже створила је могућност за нагло повећање броја моторних возила, поред путничких, аутобуса, теретњака и специјалних и тешких возила, што је задовољавало нарасте потребе за превоз терета и путника како у локалном, међуградском, тако и у међународном саобраћају.

Развојем друмског саобраћаја отворена је филијала предузећа „Ласта“ са седиштем у Ужицу, са четири аутобуса и 10 теретњака. Од овог предузећа касније ће настати једно од највећих превозника у Србији „Ракета“ која је имала своје погоне у Прибоју, Бајиној Башти и Пожеги и која је 1962. године располагала је са 62 аутобуса, 74 камиона, укупне носивости 702 тоне.

Развој трговине и угоститељства у овом периоду доживљава велики успон. У ову област уложено је 1,8 милијарди динара. Интегришу се многа мања трговинска предузећа и стварају велики системи, који су били оспособљени да на себе преузму целокупно снабдевање, не само становништва, већ и других области (грађевинарство, туризам, угоститељство, саобраћај и др). Угоститељска предузећа у овом периоду граде велики број објеката у Ужицу, на Златибору, Тари, Златару, Бајиној Башти, Ивањици, Ариљу, Косјерићу, Пожеги, Чајетини и другим местима, што омогућава експанзију планинског и бањског туризма.

Једна од основних карактеристика развоја привреде срезу периоду 1957–1962. године, јесте доминантан положај индустрије према осталим областима привреде, на коју је отпадало 53,4% и националног дохотка 53,3% .

	Бруто производ	Индекс	Друштвени производ	Индекс	Национ. доходак	Индекс
1957.	26.760	100,0	10.092	100,0	9.572	100,0
1958.	35.366	132,2	12.579	124,6	12.020	125,6
1959.	44.231	165,3	14.737	146,0	14.091	137,2
1960.	53.376	199,5	18.293	181,3	17.477	182,6
1961.	55.022	205,6	20.196	200,1	18.947	197,9
1962.	58.847	219,9	20.875	206,8	19.340	202,0

Пољопривреда је током рата претрпела велику штету, највише у сточном фонду, затим објектима, оруђу за обраду, превозним средствима и стамбеним објектима. Непосредно по престанку ратних дејстава почела је обнова сеоских газдинстава на рачун ратне штете, али је село и пољопривреда била у другом плану – сви ресурси били су усмерени у изградњу енергетских и индустријских потенцијала, а пољопривреда је требала да, са своје стране, подупре ове напоре. Додуше, власти су се бринуле око пролећне и јесење сетве у 1945. години, али се у пољопривреду нису улагала потребна средства, а од ње се очекивало да поднесе главни терет изградње.

Аграрном реформом требало је да се изврши преображај стварањем доминантног социјалистичког сектора на селу. Променом аграрне структуре аграрном реформом изведена је „ликвидација“ крупног поседа“. Одузимање земље од неземљорадника и појединих манастира, поред економске, имало је и политичку конотацију. Треба нагласити, да је у пасивном ужичком крају, где је преовладавао ситни и средњи посед, овај процес био мање изражен него у богатијим крајевима земље.

Одмах после ослобођења земље приступило се обнови старих и формирању нових задруга општег типа и набављачко-продајних, у које је било учлањено 92% домаћинстава.

Тад је почело и формирање сељачких радних задруга – копија совхоза и колхоза, што је било нерационало за ситне сеоске поседе у брдско-планинском подручју западне Србије.

Обавезни откуп, који се одвијао уз политички притисак, а врло често и са судским епилогом и робијањем појединих сељака, чак и одређених за нову власт и оснивање сељачких радних задруга, са „трудоданима“ учинили су да пољопривредна производња најпре стагнира, а затим опада, до егзистенцијалног минимума. Срећом, експеримент са СРЗ није дуго трајао, али је нанео велику штету пољопривреди. Такозвани „социјалистички преображај села“, у борби проти непријатељских елемената, условио је пад приноса и допринео је оштини „класне борбе на селу“, што је неминовно довело до отрежњења и тражења нових путева између села и нових власти.

Значајније промене у пољопривреди, у ужичком крају, почеле су нешто касније: интензивнијом обрадом земље, увођењем машина, одабиром семенског материјала, засадом нових култура, плантажних воћњака, побољшањем расног састава стоке, ветеринарском заштитом и вештачким осемењавањем.

Туризам и угоститељство. Ужички крај је познат по културно историјским споменицима од неолита, антике, средњовековног и турског периода, као и из ослободилачких ратова и НОБ–е, односно Ужичке републике, Кадињаче и других локалитета из тог времена.

Уз планинска одмаралишта на Златибору, Тари, Златару, Дивчибарама и др. све је то, уз тзв. сеоски туризам, идеално подручје за развитак зимског и летњег туризма, а слапови Дрине, Ђетиње и Западне мораве за риболов и сплаварење. Златибор, Тара, Голија, Јавор, Златар и друге планине нису довољно истражене и експлоатисане за планинарење, скаутизам, теренско трчање, лов „на лисицу“ и др. Тара и Звијезда преко Дрине били су најпознатији ловни терени на крупну дивљач. За риболовце, поред Дрине, ту су Заовинско језеро, Моравица, Рзав и друге планинске реке и потоци.

Међутим осим Златибора, остали потенцијали, нарочито сеоски туризам, нису били довољно искоришћени, јер је било потребно веће улагање и маркетиншко ангажовање.

Период од 1957. до 1962. године био је пресудан за укупни развитак наше земље, па и ужичког региона. Најпре је дошло до отопљавања односа са западним светом (1954) и уследила је економска помоћ у капиталу, технологији, војној и дипломатској подршци. Такође је почело обнављање односа и са земљама „народне демократије“ и СССР-а после Стаљинове смрти.

Благодарећи убрзаном развоју привреде, пре свега водећим гранама, постепено је растао национални доходак по глави становника, по просечној годишњој стопи од 12,5%. исто тако, растао је БНД 1957–1962. индексом од 180, у односу на 1957, као 100%. Укупна инвестициона улагања 1957–1962. износила су 65.333 милиона динара, од којих је у привреду уложено 54.000 милиона, а у непривреду 11.333 милиона динара, а ова се тенденција наставља и после овог периода. Док је у индустрију уложено 82,5%, у пољопривреду само 2,6%, саобраћај 6,1%, занатство и комуналну привреду 2,6%, грађевинарство 2,1%, трговину 1,7% итд.

По улагању водећа су била предузећа „Ваљаоница бакра Севојно“ са 4,2 милијарде, ФАП 3,6 милијарди, „Љубиша Миодраговић“ 2 милијарде, „Цвета Дабић“ 1 милијарда, „Златар“ 910 милиона, „Црни Врх“ 470 милиона итд.

Још већа улагања у овом периоду односила су се на енергетске објекте: ХЕ „Кокин Брод“ 19,1 милијарда, ХЕ „Бајина Башта“ 7,4 милијарде динара.

У развој саобраћаја уложено је 3,3 мијарде динара, највише у путну мрежу, изградњу пруге Београд – Бар и набавку аутобуса, теретњака и специјалних возила.

У пољопривреду је уложено 1,4 милијарде динара за набавку опреме, изградњу економских објеката, набавку основних стада за репродукцију, подизање нових воћних засада и изградњу производних капацитета по задругама. У шумарство је уложено 400 милиона динара за изградњу шумских комуникација, набавку опреме за експлоатацију и сл. У грађевинарство је уложено 1,1 милијарда динара за набавку механизације, опреме и др.

Развој трговине и угоститељства у овом периоду доживљава велики успон. У ову област уложено је 1,8 милијарди динара. Интегришу се многа мања трговинска предузећа

и стварају велики системи, који су били оспособљени да на себе преузму целокупно снабдевање, не само становништва, већ и других области (грађевинарство, туризам, угоститељство, саобраћај и др). Угоститељска предузећа у овом периоду граде велики број објеката у Ужицу, на Златибору, Тари, Златару, Бајиној Башти, Ивањици, Ариљу, Косјерићу, Пожеги, Чајетини и другим местима, што омогућава експанзију планинског и бањског туризма.

Развојем индустрије, инфраструктуре, саобраћаја и других делатности, везаних углавном за градове, долази до великог преображаја у друштвеним односима. Већим улагањем у пољопривреду, бољом обрадом земље, селекцијом семена, вештачким ђубрењем и другим мерама, повећава се принос по јединици површине, а механизацијом обраде, ослобађа се велика популација сеоског становништва, а развитак индустрије тај вишак радне снаге упошљава, што доводи до преласка не само поједијнаца, него и целих породица у градове, који за кратко време дуплирају и триплирају број становника. То, са друге стране, изискује потребу градње великог броја нових стамбених јединица, проширивање грађевинског земљишта градова и варошица, изградњу улица, путева, водовода, електричних инсталација, кишне и фекалне канализације, тргова и пијаца и осталих комуналних објеката, изградњу нових школа, вртића и здравствених станица и др. Стога је у овом периоду уложено у развој и унапређење друштвеног стандарда 11,3 милијарде динара. Поред тога, у свим варошким насељима извршена је парцелизација грађевинског земљишта и подељени плацеви за индивидуалну изградњу и тако ничу „сателитска насеља“, а у њима је временом требало изградити инфраструктуру.

Код тих нових становника постепено долази до преображаја: ти бивши ратари се преображавају у „радничку класу“, споро мењају навике, ломе се између града и села, али за деценију – две, поготово њихова деца, постају грађани и веза са селом се делимично или потпуно прекида.

Здравствена служба у Ужичком округу пре рата није била на нивоу других делова Србије. У већини срезова радио је по један срески лекар, затим 1 – 2 лекара и зубара, који су обављали приватну праксу. Округ је имао и три болнице: бановинску болницу у Ужицу и две болнице мањег капацитета у Бајиној Башти и Ивањици. У току рата ова служба је

била девастирана. Уништено је или оштећено преко половине постојећег капацитета (10 до 95 % болничких постеља, инструментариј, лекови, реагенси, потрошни материјал и др.) На крају здравство је било суочено са озбиљним проблемима. Поред материјалних тешкоћа, недостајао је и стручни кадар (специјалисти, лекари опште праксе, средњи стручни кадар, потхрањеност становништва, велики број ГВС, епидемије пегавца, дечјих болести (дифтерија, шарлах, велики кашаљ, богиње и др), велики број рањеника, инвалида и других који су тражили здравствене интервенције. Ратна штета нанесена санитетским установама у Ужичком округу износила је 6,008.910 динара.

За превазилажење насталог стања у здравству Ужичком округу била је потребна нова организација здравствене службе. У НОО образовани су одсеци за народно здравље са здравственим референтима, а у општинама су формиране здравствене секције. Недостајали су лекари и друго стручно здравствено особље. Помоћ становништву пружали су и војни лекари. Сем стручног кадра, недостајали су и објекти. Многе здравствене установе су биле девастиране и опрема развучена. Требало је оштећене објекте поправити и нове градити, затим оснивати нове службе, које су биле потребне у новим условима живота и рада. У Ужицу је основан диспанзер за заштиту мајки и деце, јер је после великих ратних губитака питање natalитета стављено у први план. У ужичкој болници, поред одељења за унутрашње болести и хируршког одељења, основано је дечје одељење, затим је отворен антитуберкулозни диспанзер, а отпочело се и са антитуберкулозном вакцинацијом новорођенчади. Борба против туберкулозе трајала је више од деценије да би ова опака болест била сведена у нормалне оквире.

Болница у Бајиној Башти била је девастирана, а опрема развучена и уништена. Напорима народних власти и позадинских органа организована је здравствена служба и оспособљена зграда болнице и повећан њен капацитет. Отворене су амбуланте у Бајиној Башти, Дубу, Костојевићима, Рогачици и Оклетцу.

У Косјерићу је отворена амбуланта, а касније и стационар, у коме су радиле лабораторија, амбулата и стоматолошка служба.

Отворене су амбуланте у Ариљу и Чајетини. У Ивањици, поред постојеће болничке зграде, 1947. изграђена је нова зграда и 1950. отпочела са радом. Отворене су амбуланте у Дивићима, Ковиљу, Кушићима, Приликама, Међувршју и Катићима.

У Пожеги је радила амбуланта средског лекара пре рата, а 1946. почела је градња болнице на Савинцу.

Министарство народног здравља је половином 1946. доставило комплетну опрему за болницу у Ужицу, за средску болницу у Бајиној Башти, а за амбуланте у Пожеги, Косјерићу и Ариљу инструменте за лекарски амбулантски рад. За амбуланту у Чајетини, која је била у оснивању, добијен је инструментаријум, намештај, хемикалије и реагенски за анализе.

Ради унапређивања здравствене службе у Ужичку болницу су упућени специјалисти: хирург, гинеколог, педијатар, дерматолог, оториноларинголог, физиолог, а нешто касније и очни лекар. Такође, почиње стипендирање студената медицине и специјализације лекара опште праксе.

Паралелно са организацијом здравствене службе, односно куративе, посебна пажња посвећивала се и превентиви. Стога се организују кроз масовне организације серије предавања и течајева и акције: чишћење бунара, одржавање чистоће, изградња чесама, одржавање хигијене у кућама, школама, селима, насељима, улицама и другим местима. Врши се редовна вакцинација деце на заразне болести, истраживање ендемских болести. Спровођене су масовне акције депедикулације, проводе се „недеље чистоће“, сузбијање шуге код школске деце и организовање предавања и течајева за подизање здравствене културе становништва.

Ради лечења и опоравка радника и службеника упућено је преко хиљаде у бањска и климатска лечилишта. Редовно су вршени прегледи ученичке популације и радника и службеника флуорографисањем, прегледом зуба и сл. Ипак, обим здравствених услуга у ужичком крају почетком шездесетих година био је испод просека у Србији.

Стога је у овом периоду почела градња домова здравља у свим градовима и проширивање болничких капацитета доградњом нових зграда и опремања истих.

Хигијенски завод у Ужицу, основан пре рата, имао је бактериолошко и епидемиолошко одељење и територијалну надлежност над срезовима: ариљским, златарским, златиборским, милешевским, моравичким, пожешким прибојским, рачанским и ужичким, а од 1955. над срезовима ужичким и пријепољским, са око 259.000 становника.

На крају овог периода број постеља је повећан на 1.326, 79 лекара, 23 фармацеута, 130 средњем медицинског особља, 34 бабице и 191 нижег медицинског особља и 24 осталих.

Поред здравствених, велики проблем био је и збрињавање социјално незбринутих, незапослених, старих и немоћних, ратне сирочади, инвалида и других социјалних случајева. Стога се при свим народним одборима образују органи социјалног старања.

Требало је прихватити и обезбедити основна средства за ратну сирочад. Бугарска је примила један број деце, а други је је отпремљен у богатије крајеве (Банат). Било је и случајева сегрегације на „нашу децу“, децу палих бораца“ и децу четника, квислинга и др.

Било је потребно да се обезбеде домови за ученике у привреди, ресторане (мензе) за ученике основних и других школа.

Приливом радне снаге у градове, нарочито женске, у текстилне фабрике, конфекције, штампарије и сл. настала је потреба да се обезбеди боравак за децу запослених, поготову инокосних жена. Још пре рата постојала је обавеза општинских органа да отварају обданишта и забавишта, али су се ови изговарали да нису у финансијској ситуацији да одговоре тим обавезама „у време кризе“ (Пожега). После рата НО одбори предузимају широку акцију за отварање дечјих установа, као што су обданишта, дечји вртићи и летовалишта.

Просвета и култура. Један од важнијих задатака нове власти уДФЈ и ФНРЈ у овој области био је борба против неписмености, јер „неписмен човек стоји ван политике“, како је истицао Лењин. У том смислу КПЈ је као приоритет одредила ликвидацију неписмености у што краћем року и обавезно школовање за децу школског и старијег узраста. Нова власт је пред своје руководство поставила задатак да изврше преображај у

материјалним и друштвеним односима, а да би се то постигло требало је извршити снажан притисак пропагандног апарата на свест грађана, а то не би било могуће ако је већина становништва неписмена или функционално неписмена.

Број неписмених у ужичком крају 1946. године износио је преко 43.000 лица, а нарочито жена и старије популације. Организовани су аналфабетски течајеви, којима је требало обухватити полазнике од 11 до 45 година старости. У ову акцију укључени су учитељи свих школа, али и неки писменији омладинци. Да би се овај задатак извршио, образоване су Окружне комисије за народно просвећивање, а у среским и осталим местима срески и месни културно-просветни одбори. Други степен рада са масама било је оснивање читалачких група, на којима су, углавном „прерађивани“ уводни чланци из листа „Борба“.

Први задатак нове власти био је довођење школских зграда у колико толико употребљиво стање, затим опремити школе потребним инвентаром и материјалом да би настава могла отпочети. У већини основних и средњих школа настава је отпочела у фебруару – априлу 1945. године. Наставни планови и програми остали су исти, а измене су се односиле на тумачење историје у ближој прошлости и НОБ-и. Грађанске школе у Бајиној Башти и Пожеги претворене су у ниже гимназије, а ученицима грађанских школа призанти су положени разреди. У свим школама био је недостатак стручних кадрова – учитеља, наставника и професора.

Законом је уведено обавезно и бесплатно школовање целокупне популације „да се не би стварали нови неписмени грађани“. У појединим срезovima округа обухват се кретао од 72 до 86%. Укинута су пријемни испити за упис и први разред свих средњих школа и нижи течајни испити. Верска настава је била факултативна. Резолуција III пленума КПЈ о школству утрла је пут обезбеђивању школа потребним материјалним средствима, подизању идејног и стручног нивоа наставног кадра и наставе. Донет је 1952. године Закон о обавезном осмогодишњем школовању. Наравно, није се могло одмах прећи на осмогодишње школовање, па ће процес прилагођавања трајати до 1958. године. Квалитет наставе у основним и средњим школама после ове реформе је знатно побољшан.

Култура. Агит-проп култура, после првог ослобођења Ужица (6. октобра – 7. новембра 1944) и осталих варошица Ужичког округа, преко Пропагандног одељења команде места у Ужицу, обележен је формирањем културних група, пре свега Окружне уметничке групе, која ће касније променити име у Окружу културну групу. На челу ОКГ био је руководилац Драгослав Никитовић. ОКГ је имала своје секције: Хор и Музичко - певачку, којима је руководио Драгољуб Јовашевић, Драмску, руководилац Драгослав Никитовић, Ритмичку, руководилац Марија Зеи, Рецитаторску, руководилац Рашо Бадњарчевић и Оркестар, руководилац Антон Брезник.

После ослобођења ужичког краја формиране су културне групе и у свим срезovima округа. Групе су углавном имале хор, драмску и техничку секцију. Програми ових културних група били су слични и састојали су се од хорских композиција *Хеј Словени*, *Совјетска химна*, партизанске песме, совјетске војничке песме, композиције Зајца, Готовца, Водопивеца, Данона и других, затим музичке пародије (*Лили Марлен*), шаљива: *Еј, Максиме* и др. О драмских дела дела: *Повратак*, Једини пут, драматизација *Три хајдука* Јована Јовановића Змаја, а касније Ги де Мопасана: Виноградар из Шартреа и др. Затим рецитације од Јакшића, Назора, Ћопића, Змаја и др. Оркестар, под управом Антона Брезника, попуњен музичарима и СДС, изводио је врло озбиљне композиције: *Партизански марш*, *Потера* Даворина Јенка, уветира *Пикове даме* Чајковског, увертира *Севилског берберица*, *потпури* руских композиција, фискултурни марш, *потпури* од Чижака, *Јутарње расположење* Е. Грига, затим народне песме и кола и слично.

Књижнице и читаонице формиране су у Ужицу и свим варошицама Ужичког округа и великом броју села још у XIX веку. Током Другог светског рата оне су биле углавном девастиране. Одмах после коначног ослобођења ужичког краја крајем 1944. године започео је општи културни препород и обнављање библиотека и књижница. Књижни фонд је формиран и касније попуњаван раквизицијом библиотека цркава, манастира, имућних грађана, добровољним прилозима и куповином. Проблем смештаја и упошљавања професионалних библиотекара решаван је кроз читаву следећу деценију, стварањем матичних библиотека и њихових огранака.

После ослобођења и обнове земље створени су услови за укључивање становништва у друштвене активности, па и у уметничка друштва. У културним групама, аматерским дружинама, при библиотекама и домовима културе грађанство је могло да учини прве кораке у књижевности, сликарству, музици, драмским секцијама, народној техници и другим делатностима. Узори у овом областима уметности тражени су у достигнућима у првој земљи социјализма, у СССР-у. У то време узори у литератури били су Максим Горки, Фјодор Гладков, Михаил Шолохов, Фадејев, Островски у прози, Владимир Мајаковски, А. Блох. Јесењин и други у поезији. У позоришту приказиване су „Шума“, „Јегор Буличев“, драматизација „Младе гарде“ и др.

Младим уметницима инспирација је била народноослободилачка борба. У поезији су се истакли Славко Вукосављевић, Миљко Станић, Перица Тешић, Љубомир Симовић, Стеван Несторовић и други. Од њих су се донекле разликовали писци предратног периода: Мидраг Веговић, Андрија Лојаница, Здравко Поповић, Миодраг Борисављевић, Зора Топалоивћ и Момчило Тешић.

У ликовној уметности настављена је традиција „партизанског атељеа“ из 1941, али са само двојицом протагониста: Драгољубом Вуксановићем и Бранком Ковачевићем. Тек неколико година касније на сцену ступају млади ликовни уметници, неоптерећени соцреализмом (вајари Милан Верговић и М. Протић, сликари Радомир Верговић, Вељашевић и други).

У музичкој уметности није било изразитих представника озбиљне музике, изузев откривених талената из Учитељске школе наставника Драгољуба Јовашевића.

Агитпроп је нарочиту пажњу обратио на средства масовне комуникације, којима се најнепосредније може утицати на свест грађана, односно на штампу, радио и филм. Штампа је била строго контролисана, а водећи партијски лист „Борба“ у уводним чланцима креирао је дневну и дугорочну политику Партије, Народног фронта и других масовних организација и одређивао смернице у њиховој следећој активности. Те уводне инструктивне написе преносили су и други листови: дневници, часописи и локална штампа. У Ужицу су од 1941. почеле да излазе „Вести“, а наставиле већ 1944, да би у

кратком периоду, у време Титовоужичке области биле замењене „Победом“, а њеним укидањем опет су враћене „Вести“ које излазе и данас. Локалне новине бележиле су догађаје из свих области живота, највише политичног и привредног, али и из живота обичних грађана, из пољопривреде и из културе и спорта и др. Други медиј, радио, максимално је коришћен. Пошто у прво време није било на тржишту довољно радио апарата да би се покрила јавност, инсталирани су у свим насељима улични пријемници (звучници), тако да су грађани могли да прате све емисије, од којих су најбројније биле вести и политичке теме, али и оне забавног карактера. Филм је такође коришћен у пропагандне сврхе. Крајем овог периода почела је са радом Телевизија Београд. То је био, за разлику од штампе и радија, моћан медиј, који је обликовао јавно мњење – „оно што се на телевизији приказивало – то се у стварности догодило“!

Спорт је у ослобођеној земљи заузео посебно место: Све што је могло да се креће, узело је учешћа у спортским догађајима, било као такмичари или као гледаоци и навијачи. У свим градовима, варошицама и већим селима формирају се спортска друштва, која су ималае секције: фудбалске, лакоатлетске, боксерске, гимнастичке, стонотенисерске, стрељачке, одбојкашке, рвачке, шаховске и пливачке и за зимске спортове. Граде се стадиони, са обавезним лакоатлетским стазама и теренима за одбојку и рукомет. Организују се спортске приредбе у којима учествују сви узрасти. Једна од масовних спортских манифестација били су фискултурни слетови, обично поводом обележавања догађаја из НОБ-а или појединих личности (слет поводом Титовог рођендана). Први окуржни слет одржан је у Ужицу 22. јула 1945. године и на њему су одржана такмичења у лакоатлетским дисциплинама, стоном теницу, одбојци и пливању.

У округу је тада основано 6 фискултурних друштава, са 750 активних чланова и 155 актива са 3500 чланова. нешто касније у спортским друштвима оснивају се клубови, пре свих фудбалски, а затим и остали и укључују се у окружна, регионална и републичка такмичења.

До краја овог периода знатно се увећао број клубова, нових спортова и спортских органиација, а самим тим и број активних такмичара и рекреативаца. У 1962. години у Титовоужичком срезу било је 133 спортске организације, са 6971 чланом. Исто тако,

порастао је и број спортских објеката, са 28 фудбалских игралишта, 51 одбојкашка игралишта, 26 терена за рукомет, терен за кошарку, 22 сале за вежбање, укупно 168 спортских објеката.

Демографска кретања. Током рата и окупације, деловањем бројних оружаних групација, Ужички округ је изгубио око 6844 лица и претрпео велику материјалну штету. Током две деценије после завршетка Другог светског рата и са побољшањем материјалних околности, променилу су се и услови живота становништва ужичког краја. Индустријализација је изазвала раслојавање села, млади су одлазили у индустрију и занатске радионице, а у селима је остајала старија популација, што ће се касније драстично одразити, поготову на села удаљенија од градских насеља. Томе је допринела и нерентабилна пољопривредна производња, поготову стандардних производа овог краја. Највећи корист од овакве упослености имала су села у близини градова из којих су се становници запошљавали у фабрикама, а и даље живели на селу и у слободно време бавили се пољопривредном (полутани). Притисци популације на градове проузроковали су проблеме у даљем развоју градске инфраструктуре, станоградње, снабдевања градова енергијом, ПТТ услугама, грејањем, водом, канализацијом, регулацијом дивље градње. Поред постојећих градских насеља почињу се урбанизовати тзв. „сателитска насеља“ поред фабрика и вароши. (Турица, Севојно, Крчагово, Бела Земља, Лужничка долина, Татојевица, Церова, Буковица итд).

Мада је промена структуре становништва на подручју среза била очигледна и врло позитивна ипак је та структура далеко неповољнија у односу на пресек ФНРЈ и НРС:

	ФНРЈ		НРС		Срез Т. Ужице	
	1953	1961	1953	1961	1953	1961
Укупно становништво	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
– пољопривредно	60,9	50,5	66,7	55,7	69,5	68,4
– непољопривредно	39,1	49,5	33,3	44,3	20,5	31,6

Овај процес у градским и приградским насељима имао је за последицу преобликовање градова, који, поред урбаних целина, граде нове рејоне, а у њима потребну инфраструктуру: зелене пијаце, тргове, атобуска стајалишта, уређење речних токова, мостове, обилазнице, трговине, ресторане и слично.

Нови становници градова, донели су своје навике, обичаје, начин понашања, морални дигнитет и културни ниво, а пошто су бројно преовладали, утицали су и на постојеће становништво. Требало је да прођу деценије да би се ово становништво инкорпорирало и стекло градски менталитет, који ће прихватити тек њихово потомство.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије

- Фонд Окружног комитета КПЈ Ужице 1944-1947.

АС, ОК КПС Титово Ужице, Допис ОК КПС Ужице Среским комитетима од 5. јануара 1945.

АС ОК КПС, Титово Ужице, август 1946.

АС, ОК КПС ТУ 1945 – 1947, К 3, Билтен ОК КПС – Титово Ужице за месец август 1946. године.

АС ОК КПС Титово Ужице 1945-1947, К 3, Месечни извештај за август 1946.

АС, ОК КПС Титово Ужице, Билтен ОК КПС - Титово Ужице за месец октобар 1946. године.

АС, Ћ-2, ЦК СКС фасцикла 122. 1947, децембар 31.

АС, Ћ-2 ЦК СКС, фасцикла 105, 1947. година.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС Одељење за информације, Ф-4, 1947. година

АС, ОК КПС, Титово Ужице 1945-1947, септембар 1946. месечни извештај К.3.

АС, ОК КПС Титово Ужице 1945-1947, Директива ОК КПС Т. Ужице од 26. септембра 1945. упућена свим Среским комитетима у округу.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 94, 1947.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС фасцикла 95, 1947.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 104, 1947.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикала 105, 1947.

АС, Ћ-2, ЦК СКС, фасцила 117, 1948.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 122, 1947.

АС, Ћ – 2, ЦК СКС, фасцикла 123, 1947.

АС, Ћ-2, ЦК СКС фасцикла 123, 1948.

АС, Ћ-2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

АС, Ћ-2, ЦК СКС, фасцикла 144. Годишњи извештај Обласног комитета КПС за Титовоужичку област за 1949. годину.

АС, Ђ – 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1949.

АС, Ђ-2, ЦК СКС, фасцикла 144. Годишњи извештај Обласног комитета КПС за Титовоужичку област за 1949. годину.

АС, Ђ - 2, ЦК СКС, фасцикла 144, 1950.

АС, Ђ - 2, ЦК СКС, фасцикла 144, Годишњи извештај Обласног комитета КПС Титовоужичке области за 1950.

АС, Ђ-2, ЦК СКС фасцикла 145, 1951.

АС, Г-17, ВС, фасцикла 14, 1951.

АС, Г-17, ВС (Влада Србије), фасцикла 6.

АС, Г-29, ВС, фасцикла 36.

АС, Ђ/69, Фонд: Омладинске радне акције 1960. година.

Историјски архив у Ужицу

- Фонд Окружни народни одбор 1944-1947
- Срески комитет СКС Ариље 1944-1947.
- Срески комитет СКС Бајина Башта 1944-1947.
- Срески комитет СКС Косјерић 1944-1947.
- Срески комитет СКС Пожега 1944-1947.
- Срески комитет СКС Чајетина 1944-1947.
- Срески комитет СКС Титово Ужице 1944-1947.
- Градски одбор АФЖ Титово Ужице 1944-1947

ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1945, 1.

ИАУ, СК СКС ТУ 34, 1945, 12.

ИАУ, СК СКС ПО, IX, 1945, 12.

ИАУ, СК СКС ББ, IX, 1945, 19.

ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 22.

ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 23.

ИАУ, СК СКС ТУ, 34, 1946, 26.

ИАУ, СК СКС ТУ 34 1947, 50.

ИАУ, СК СКС ПО, VIII, 1947, 24.

ИАУ, СК СКС ТУ 1949, 2.

ИАУ, ОНО Ужице, Писмо Главног НОО Србије Окружном НО Ужице од 3. децембра 1944.

ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај о раду Окружног НОО.

ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Привредно одељење.

ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Записници.

ИАУ, ОНО Ужице 1944-1945, Здравствено одељење, фасцикла 65.

ИАУ, ОНО Ужице, 1945, Извештај о раду Окружног НО Ужице за 1945; Социјално одељење ОНО 1945, фонд XVIII, ин бр. 73,

ИАУ, Социјално одељење ОНО Ужице фас 73.

ИАУ, Срески НОО, број 922.

ИАУ, ОНО, Просвета и култура, 1945. година.

ИАУ, ОНО Т. Ужице 1946, Записници.

ИАУ, Народни одбор округа ужичког, Здравствено одељење, фас. 72.

ИАУ, СОТУ, Књига записника ИО ГНО ТУ из 1947. године.

ИАУ, Народни одбор Среза Титово Ужице 1945-1950.

ИАУ, СНО Пожега 1947 – 1951.(несређена грађа)

СНО Ариље, Деловодни протокол за 1952.

ИАУ, НОС ТУ 1957, Списи са седница.

ИАУ, НОС ТУ 1963, I-IX Материјали за се седница.

ИАУ, Текстилни завод „Цвета Дабић“ – Титово Ужице (1945 –).

ИАУ, ОНО, Извештај прве акционарске ткачке радионице о стању предузећа који је упућен
Министарству индустрије и рударства Србије 21. маја 1945.

ИАУ, „Нутрија“ Фабрика коже и крзна, ф.2.

ИАУ, Предузеће „Пролетер“ Ариље, Општи списи 1960 – 1965.

ИАУ, Ливница и аутомеханичарска радионица „Победа“ Пожега.

ИАУ, Савез културно – просветних друштава среза, извештај о раду за 1948/49. годину.

ИАУ, СНО Ивањица, 1948.

ИАУ, НОС ТУ 1957, Списи седница.

ИАУ, НОС ТУ 1963, I-IX Материјали за се седница.

ИАУ, НОС ТУ 1963, I-IX Материјали за се седница. Основни резултати друштвено –
економског развоја Среза у периоду 1957 – 1962. године.

ИАУ, Управа ваздушне бање „Златибор“, општи списи;

ИАУ, Предузеће за истраживање и експлоатацију гвоздене руде Титово Ужице.

ИАУ, Фонд Сретена Лазаревића, *Ваљаоница барка Севојно* - Нацрт седмогодишњег плана
равоја предузећа за период 1964 – 1970.

ИАУ, Мемоарска грађа.

ИАУ, Збирка рукописа.

ИАУ, Збирка рукописа, бр. 148, кутија 34, Бети Денић, *Социолошка анкета у граду
Титовом Ужицу*, Титово Ужице, 1965.

АРХИВА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У УЖИЦУ

Архива ИАУ, Решење Министарства просвете бр 24903, од 24. априла 1948.

Архива ИАУ, Допис Архивског средишта бр 7, од 3. јула 1948.

Архива ИАУ, Сагласност Савета за просвету и културу НР Србије, бр. 19764, од 17.
септембра 1951.

Архива ИАУ, Решење Савета за просвету и културу НР Србије, бр.28383, од 8. новембра
1951.

Архива ИАУ, Решење НОС Титово Ужице бр 5224, од 7. фебруара 1958.

Летопис Историјског архива Ужице.

Извештај о стању индустрије ужичког округа, документ недатиран, вероватно из 1945.
године, власништво Ђорђа Пилчевића, публицисте из Ужица.

Народни музеј Ужице

НМУ, Архива, *Народни музеј у Титовом Ужицу од 1946. до 1986. године.*

НМУ, Фототека

Белешке Рада Познановића из Годовика и Горобиља, монографско – социолошка грађа
аутора, свеска VIII.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Вељко Влаховић, *Шест година постојања народне државе. Реферат на свечаној академији у част Дана Републике*, Београд 1949.

Други пленум Централног комитета Комунистичке партије Србије, Београд, 1949.

О контрареволуционарној и клеветничкој кампањи против социјалистичке Југославије, књига I, Београд 1949.

Петогодишњи план развитка народне привреде ФНРЈ, Београд, 1947.

Положај жене у ФНРЈ, приредила Неда Божиновић, Београд 1953.

Социјалистичка изградња 1947 – 1951, Београд, 1952.

Срез пожешки у обнови и изградњи 1947 – 1949, Издање Среског народног одбора Среза пожешког, 1950.

ЧАСОПИСИ

Историјска баштина 1 – 21(1983 – 2012)

Ужички зборник 1 – 35. (1972 – 2012)

Токови историје

Просветни преглед 1945 – 1947,

Службени гласник Србије, бр. 44/49;

Службени гласник Србије, бр. 15/52;

Службени гласник НРС бр 46/1959

Службени лист ДФЈ, бр. 25, 24. април 1945.

Службени лист ДФЈ 10/45;

Службени лист ФНРЈ, бр. 52/57;

Статистички годишњак СФРЈ 1964, Савезни завод за статистику, Београд, 1964.

ШТАМПА – ЛИСТОВИ

Вести 1944 – 1949

Вести 1952 – 1964.

Победа 1949 – 1951.

Цвета Дабић (1898 – 1983), лист Текстилног завода „Цвета Дабић“ посвећен осамдесепетогодишњици постојања и успешног развоја.

Вести број 1167, Специјлани број посвећен 25 – годишњици ослобођења Пожеге, 12. децембар 1969, 4.

Пожега, Посебно издање “Вести“, 22. септембар 1979.

Борба број 66, 15. март 1945, 1.

Борба број 162, 5. јул 1945, 3.

Борба број 193, 11. август 1945, 4.

Борба број 35, 10. фебруар 1946, 1 .

Борба број 140, 12. 6. 1946, 2.

Борба број 158, 3. јул 1946, 2;

Борба број 176, 24. јул 1946, 4.

Борба број 213, 7. септембар 1947, 3

Борба број 250, 19. октобар 1946, 8.

Борба број 232, 29. септембар 1947, 2-3.

Борба 276, 18. новембар 1946, 5.

Борба, 16. јул 1951.

Глас број 65, 23. септембар 1945, 4

Глас број 117, 23. новембар 1945, 4.

Глас број 138, 18. децембар 1945, 3.

Глас број 164, 18. јануар 1946, 3.

Глас 416, 5. новембар 1946, 3.

Глас 426, 17. новембар 1946, 7.

Глас 443, 5. децембар 1946, 7.

Глас 446, 9. децембар 1946, 7.

Глас број 453, 17. децембар 1946, 5.

Глас број 461, 25. децембар 1946, 5.

Глас број 476, 13 јануар 1947, 4.

Глас број 614, 21. јун 1947, 7.

Глас број 618, 25. јун 1947, 5.

Глас број 633, 13. јул 1947, 7.

Глас број 639, 20. јул 1947, 4.

Глас број 649, 31. јул 1947, 5.

Глас број 680, 5. септембар 1947, 2;

Глас број 723, 24. октобар 1947, 2.

Глас број 724, 26. октобар 1947, 7;

Глас, 15. март 1948;

Зора, 1945 – 1947.

МОНОГРАФИЈЕ

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954, Београд 1955.

Антић Чедомир, *Кратка историја Србије 1804–2004*, Београд 2004.

Арсид Иван, *Центар за социјални рад у Титовом Ужицу 1961 – 1986*, Титово Ужице, 1986.

Архиви у Србији 2, Београд 2000.

Бајина Башта, Београд, 1969.

Биографски лексикон Златиборског округа, Београд, 2006.

Блануша Рагомир, *Фудбалски споменар. ФК „Слога“ Бајина Башта 1940 – 2000*, Бајина Башта, 2000.

Божидар Љубо, *Аграрна политика са основима земљорадничког задругарства*, Сарајево 1960.

Богдановић Бојана, *Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица*, докторска дисертација, Београд, 2011.

Vorba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957, Beograd 1980.

Бранко Поповић – ликовне критике и студије, приредио Владимир Розидар, Ужице, 2004.

Ваљаоница бакра и алуминијума „Слободан Пенезидар Крциун“ 1950 – 1975, Титово Ужице, 1975.

Ваљаоница бакра Севојно 1950 – 2000, Севојно, 2000.

- Водич Историјског архива Титово Ужице*, Титово Ужице, 1990.
- Газдић Чедомир, *Хирургија у Ужицу*, Ужице, 2003.
- Гинић Иванка, *Динамика и структура градског становништва Југославије – демографски аспекти урбанизације*, Београд, 1967.
- Глушчевић Миодраг, *Ослобођење и обнова ужичког краја 1944-1946*, Титово Ужице, 1984.
- Глушчевић Миодраг, *Тридесет година рада Историјског архива у Титовом Ужицу*, Титово Ужице, 1979.
- Глушчевић Миодраг, *60 година Историјског архива у Ужицу 1948 – 2008*, Ужице, 2008.
- Глушћевић Миодраг, *Привреда Ужица* (у рукопису).
- 20 година Грађевинског предузећа „Златибор“ Титово Ужице*, Титово Ужице, 1969.
- 20 година „Ракете“ Титово Ужице*, Титово Ужице, 1969.
- 20 година Грађевинског предузећа „Златибор“ Титово Ужице*, Титово Ужице, 1969.
- Denitch Bette S., *Socila mobility and industrialization in a Yugoslav town (T. Uzice)*, University of California, Berkly, 1969.
- Десет година Народне књижнице и читаонице „Димитрије Туцовић“*, Чајетина 1955.
- Деспотовић Бранислав Бране, *Дечји вртићи Златиборског округа*, Ужице, 2001.
- Деспотовић Милијан, *Песникон – избор из пожешког поетског духа*, Пожега, 2007.
- Димић Љубодраг, *Агитпроп култура, агитпроповска фаза културне политике у Србији 1942-1945*, Београд 1988.
- Димић Љубодраг, *Србија 1804-2004, (суаочавање са прошлошћу)*, Београд 2005.
- Димитријевић Бојан, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, Београд 2003, 136 – 142.

Добривојевић Ивана, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945 – 1955*, Београд, 2013.

Доганчић Катарина, Јанчић Зоран, *Црквена уметност у Ужицу XVI – XVIII век*, каталог, Ужице, 2011.

Друштвени и привредни развој општине, Титово Ужице, 1987.

Ђенић Милисав Р., *Златибор – туристичка панорама*, Титово Ужице, 1972.

Ђенић Милисав Р., *Златиборски туризам кроз векове*, Златибор, 2003.

Ђенић Снежана, *Златибор, културно – историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина, 2009.

Ђоковић Милојко, Ђоковић Милан, *Село на раскрићу* (историјат и хроника народноослободилачке борбе села Брекова), Титово Ужице 1967.

Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb MCMLXVIII, (Društveno političko uredjenje).

Зарић Радован, *Народна библиотека Пожега*, Пожега 1995.

Зорић Драгољуб, *Књижевни прилози у ужичким листовима и часописима од 1941. до 1971. године*, Београд 1978 (магистарски рад, у рукопису).

Ивановић Мирослав, *Културно наслеђе у туризму југозападне Србије*, Београд, 2009.

Иконић Мирко, *Од Саве из Грабовице до данас (књижевност прибојског краја)*, Прибој, 2006.

Игњић Стеван, Радовановић Јован, Луковић Властимир, Марковић Љубомир, Бујошевић Милан, *Ивањица – хроника моравичког краја*, Београд, 1972.

Leksikon YU mitologije, Београд 2005.

Игњић Стеван, Пашић Милутин, Лазовић Војислав, Кораћ Драгутин, *Ужичка гимназија 1839 – 1989*, Титово Ужице, 1989.

- Игњић Стеван, *Бајина Башта и околина 1945-1985*, Бајина Башта 1986.
- Искрин Милорад, *Дом за децу и омладину "Петар Радовановић" у Ужицу 1916 – 2011*, Ужице, 2013.
- Јанчић Зоран, *Иконе из ужичког краја*, каталог, Титово Ужице, 1984.
- Јанчић Зоран, *Развој ликовне уметности у Титовом Ужицу* (у рукопису), 4-5;
- Јанчић Зоран, *Рудолф Шварц архитекта и сликар и његова дела настала у Ужицу 1944 – 1946*, каталог изложбе, Ужице, 2009.
- Јовановић Божидар, *Саобраћајнице златиборског и моравичког округа* (у рукопису).
- Јовановић Миодраг, *Развој установа за заштиту деце у Ужицу*, Титово Ужице 1990.
- Југославија, економски и друштвени развој*, Београд б.г.
- Југославија 1941–1981*, Београд 1981.
- Југословенска држава 1918 1998*. Зборник радова са научног скупа, Београд, 1999.
- Крповић Милорад А., *Физичко – географски и геолошки преглед Среза Титово Ужице*, Пријепоље, 1964.
- Крстовић Милосав, Пилчевић Ђорђе, *Пет деценија Спортског друштва „Слобода“*, Титово Ужице, 1976.
- Културна ризница Србије*, саставио и уредио Јован Јанићијевић, Београд 1996.
- Ликовни уметници Титовог Ужица 1945-1985*, Титово Ужице, 1985.
- Љубичић Никола, Поповић Јеврем, Ковачевић Миливоје, Радовановић Миливоје, *Ужице 1941*, Београд 1961.
- Матић Драгица, *Пола века Економске школе у Ужицу 1946-1996*, Ужице 1996.
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.

- Моравички крај, фото – монографија, Ивањица, 1965.*
- Милан, *Ивањица – хроника моравичког краја*, Београд.
- Историја Ужица (1918 – 1975), II, Ужице, 1992.*
- Крповић Милорад, *Физичко – географски и геолошки преглед Среза Титово Ужице, Пријепоље, 1964.*
- Мајданац Боро, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947 – 1952. године*, Београд, 1981.
- Марковић Жељко, *Спомен на Трг 1958 – 2008*, каталог, Ужице, 2008.
- Марковић Жељко, *Цар&градски мemento*, Ужице, 2008.
- Марковић Живота, *Ужички округ у рату 1944-1945*, Ужице 1995.
- Мисаиловић Илија, *Географија региона Титово Ужице*, Титово Ужице, 1983.
- Мисаиловић Илија, *Котроман, Мокра Гора*, 1988.
- Мисаиловић Илија, *Завод за заштиту здравља Ужице – 80 година превентиве 1920 – 2000*, Ужице, 2000.
- Митровић Момчило, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944 – 52- године*, Београд, 1988.
- Момчило Митровић, *Три документа о ибеовцима*, Београд, 2009.
- Модерна српска држава 1804 – 2004 : хронологија*, аутори Љубодраг Димић и др, Београд 2004.
- Моравички крај, фото – монографија, Ивањица, 1965.*
- Народни музеј Титово Ужице 1946-1986*, Изложба „Из збирки Народног музеја Титово Ужице“, Титово Ужице 1986.
- Народно позориште Титово Ужице 1945-1985*, Београд 1986.

- Народна библиотека Ужице 1856 – 2006. 150 година постојања*, Ужице, 2006.
- Ницовић Јанко, *Уставни развој Србије 1804-2006*, Београд 2007.
- Обрадовић Драгана, *Сликари Партизанског атељеа у Ужицу 1941*, каталог изложбе, Ужице, 2009.
- Павловић Момчило, *Српско село 1945-1952 – откуп*, Београд 1997.
- Павловић Момчило, *Запошљавање у Србији*, књига II, Од Јавне берзе до тржишта рада 1945 – 2000, Београд, 2002.
- Пантелић Ивана, *Партизанке као грађанке. Друштвена еманципација партизанки у Србији 1945 – 1953*, Београд, 2011.
- Пашић Милутин, *Књижевност ужичког краја*, Ужице, 1991.
- Пашић Милутин, *Преглед књижевности ужичког краја*, Ужице 1996.
- Пашић Милутин, *Сусрети са књигама*, Ужице, 1998.
- Милутин Пашић, *Књижевници Златиборског округа*, Пожега, 2008.
- Пезо Омер, *Војна индустрија Југославије*, Београд, 1983.
- Педесет година ужичке Учитељске школе*, Титово Ужице, 1970.
- Педесет година штампарско-графичког немарства ужичке штампарије „Димитрије Туцовић“ 1946-1996*, Ужице 1996.
- 50 година Електродистрибуције Ужице*; Ужице, 1998.
- Петрановић Бранко, *Историја социјализма у Југославији 1945-1963*, Београд 1963.
- Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918 – 1988*, III, Београд, 1988.
- Петрановић Бранко, Зечевић Момчило, *Југославија 1918 – 1988, тематска збирка документа*, Београд, 1988.

- Петрановић Бранко, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица 1998.
- Пилчевић Ђорђе, *Први партизан 1944 – 1974*, Титово Ужице, 1974.
- Пилчевић Ђорђе, Бајић Никола, *Расадник знања (45 година Пољопривредне школе „Љубо Мићић“ – Пожега 1956 – 2001)*, Пожега, 2002.
- Познановић Раде, *Педесет година аматеризма у култури Ужица и околине (1945-1995)*, Ужице 1995.
- Познановић Раде, *Индустријализација и друштвене промене у селима ужичког краја* (у рукопису).
- Попис становништва 1961. Резултати по општинама и насељима*, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Електронски центар, Београд, 1961.
- Поповић Здравко М., *Ужице и Златибор*, Београд, 1940.
- Поповић Марко, *Ужички град*, Ужице, 2004.
- Први партизан 1928 – 1978*, група аутора, Нови Сад, 1978.
- Привреда ужичког региона*, Ужице 1997.
- Производне снаге НР Србије*, Београд, 1953.
- Протић Емилијан, *Век болнице у Ивањици*, Ивањица, 2009.
- Протић Емилијан, *Вековни бруј на Моравици (1911-2011)*, Ивањица, 2011.
- Радовић Слободан, *Ариљска библиотека*, Ариље 2002.
- Развој сељачких радних задруга НР Србије 1945-1950*, Београд 1951.
- Резултати пописа 1961*, Савезни завод за статистику Београд, 1963. године.
- Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1980, dokumenti razvoja, Privredni pregled*, Beograd 1980.

Samrardžija Miloš, *Privredni sistem Jugoslavije*, I deo, Uslovi funkcionisanja i karakteristike privrednog života, Београд 1980.

Samrardžija Miloš, *Privredni sistem Jugoslavije*, II deo, Materijalna i društvena struktura proizvodnje, Београд, 1980.

70 година прераде дрвета. 20 година фабрике намештаја Напредак, Пожега, 1995.

Симић Михаило, *Дража – Броз – ИБ, непознато у познатом*, Београд, 2000.

Сленић Слободан, Бајагић Душан, *Југославија и свет 1945 – 1950. Хронологија*, Београд, 2010, 283.

Спасовски Милена, *Демографске и урбаногеографске појаве и процеси у општинама Пожега, Ариље и Ивањица* (докторска дисертација), Београд, 1983.

Спасојевић Александар, *Електрификација Ужица од уличног фењера до електричне сијалице 1875 - 1900*, Ужице, 2008.

Спасојевић Алексаднар, Глушчевић Миодраг, Пилечевић Ђорђе, *85 година текстилног завода „Цвета Дабић“*, Титово Ужице 1985.

СР Србија, трећи том, Београд 1985. Историја државе и права југословенских народа, Београд 1970.

Стаменковић Драгољуб Ђ., *Географска енциклопедија – насеља Србије*, I - IV, Београд, 2000.

Станковић Стеван М., *Туризам у Југославији*, Београд 1983.

Терзић Ратомир, Познановић Раде, *Штампарија „Димитрије Туцовић“, Штампарство у ужичком крају 1537-1987*, Ужице 1987.

Тито градови – Титоград, Титова Кореница, Титово Ужице, Титов Велес, Београд 1977.

Титово Ужице у борби за слободу, Споменица посвећена десетогодишњици ослобођења Титовог Ужица, Титово Ужице 1951.

- Титово Ужице. Друштвени и привредни развој општине*, Титово Ужице, 1987.
- Тошић Десимир, *Колективизација у Југославији 1949 – 1953*, Београд, 2002.
- Тридесет година СОУР-а „Ракета“*. Од трофејног возла до саобраћајног гиганта, Титово Ужице, 1979.
- Ћалдовић Светлана, *Секула Ћалдовић Кнежевић – инжењер и пројектант путева*, каталог, Сирогојно, 2006.
- Ужице настанак и развој – културно – историјски преглед*, Ужице, 1995.
- Ужичка ликована ретроспектива 1854-1971*, Титово Ужице, 1972.
- Фабрика аутомобила Прибој: 1953-1978*, Прибој, 1979.
- Хорват Бранко, *Политичка економија социјализма*, Љубљана 1984.
- Цвијетић Ратомир, *Виша педагошка школа у Ужицу 1961/62 – 1973/74*, Ужице, 2007.
- Цицварић Анте, *Туризам и привредни развој Југославије*, Загреб 1980.
- Челиковић Радојко Раде, *Косјерски крај у прошлости*, Косјерић, 2003.
- 40 година путева СР Србије 1945 – 1985*, Београд, 1985.
- Чобелјић Никола, *Привреда Југославије I, II*, Београд 1980.
- Штампарско издавачко предузеће „Димитрије Туцовић“ 1946 – 1976, тридесет година рада*, Титово Ужице 1976.

ЧЛАНЦИ У ЧАСОПИСИМА И ЗБОРНИЦИМА

- Барјактаровић М. Р, *Етнологишки поглед на област Титовог Ужица*, „Рад VIII конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу“, Београд, 1961, 37 – 42.

- Божиновић Неда, *Жена у модернизацијским процесима у Југославији и Србији*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, (Зборник радова са научног скупа), Београд 1998, 505-533.
- Весовић Милан, *Спортски живот – физичка култура*, Историја Ужица II, Ужице 1992, 514-521;
- Вуковић Раде, *КПЈ и развитак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941-1945)*, Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије, радови са научног скупа, Нови Сад 1984, 314 – 315;
- Гаћеша Никола, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији*, „Југословенска држава 1918-1988“, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999, 314 – 326
- Глигоријевић Бранислав, *Друштвено-политички развој Ужица 1945-1974*, Историја Ужица II, Ужице, 1992, 372-389;
- Гудац – Додић Вера, *Запошљавање жена у Србији и Југославији у другој половини 20. века*, “Годишњак за друштвену историју“, свеска 1-3, Београд 2004, 9 – 26.
- Гудац – Додић Вера, *Школовање жена у Србији (1945-1991)*, „Токови историје“ 3/2006, Београд 2006, 90-104.
- Добривојевић Ивана, *Живот у социјализму – прилог проучавању животног стандарда грађана ФНРЈ 1945 – 1955*, „Историја 20. века“, 1, Београд, 2009, 73 – 86.
- Добривојевић Ивана, *Између идеологије и поп – културе. Живот омладине у ФНРЈ 1945 – 1955*, „Историја 20. века“, 1, Београд, 2010, 119 – 131.
- Добривојевић Ивана, *Слика једног друштва. Животне прилике на српском селу 1945 – 1955*, „Историја 20. века“, 2, Београд, 2011, 143 – 157.
- Добривојевић Ивана, *Под будним оком Партије. Културни и забавни живот у српским градовима 1945 – 1955*, „Токови историје“, 3, Београд, 134 – 158.
- Ђорђевић Живадин, Поповић Велибор, Златић Ђорђе, *120 година болнице у Титовом Ужицу*, „Ужички архив за целокупно лекарство“, Титово Ужице, 1973, 11-12;

- Искрин Милорад, *Организовање позоришног живота у Ужицу пре званичног почетка рада Обласног народног позоришта у Ужицу*, „Међај“ број 35, Ужице 1995, 85 – 87.
- Јанчић Зоран, *Галерија – израз организованог ликовног живота*, „Међај“ број 6, Титово Ужице 1984, 54 – 57.
- Јовашевић Драгољуб, *Почетак културно-уметничког живота у слободном Ужицу 1944-1945*, „Ужички крај у НОР и револуцији“, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, 479-484.
- Крижишник – Букић Вера, *Аграрно и сељачко питање у Југославији са освртом на мерђуратни и ратни период 1945 – 1953*, „Историја 20. века“, број 1 – 2, Београд 1989, 89 – 108.
- Лазаревић Јованка, *Ваљаоница бакра и живот становника села Севојна*, „Рад VIII конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу“, Београд, 1961, 149 – 154.
- Лазовић Војислав, *Ваздушна бања „Златибор“ 1953 – 1962*, „Историјска баштина“ број 16, Ужице 2007, 83 – 93.
- Лутовац Милисав, *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, „Рад VIII конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу“, Београд, 1961, 27 – 35.
- Маринковић Миливоје, *Од Друштва за прикупљање и заштиту старина до Народног музеја у Титовом Ужицу*, „Ужички зборник“ број 6, Титово Ужице 1977, 411-428;
- Марковић Живота, Станимировић Ангелина, *Културно – историјско споменичко наслеђе Титовог Ужица*, „Ужички зборник“ број 19, Титово Ужице 1990, 53- 104.
- Мартић Мирослав, *Први академски сликар Ужичког краја*, Међај број 52, Ужице, 2002, 9 – 13.
- Милићевић Наташа, *Грађански орман и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950*, Токови историје 3/2006, Београд 2006, 122-140.
- Милосављевић Александар, *Трагом минулог времена Народног позоришта у Титовом Ужицу*, Народно позориште Титово Ужице 1945-1985, Београд 1986, 32 – 39.

- Мисаиловић Илија, *Развој туризма на планини Тари*. „Зборник“ - Туристичка валоризација планине Тара, Београд, 2006, 39 – 46.
- Мисаиловић Илија, *Туристичке вредности Таре*, „Глобус“, бр. 10, Београд, 1978, 313 – 318.
- Митровић Момчило, *Обнова привреде у ужичком округу 1944-1946. године*, „Ужички зборник“ број 12, Титово Ужице 1983, 317-338.
- Митровић Момчило, *Обнова привреде у Србији 1944-1946. године*, „Токови револуције“ XVI-XVII, Београд 1982, 77 – 169.
- Митровић Митра, *Право гласа жена – доказ и оруђе демократије*, “Зора“ број 5, септембар 1945, 2.
- Николић Десанка, Спасовски Милена, *Прилог демографско – етнолошком проучавању културних промена у ариљском крају*, „Ужички зборник“ број 13, Титово Ужице 1984, 471-487.
- Павловић Момчило, *Друже Тито где је наше жито* (терор у српским селима за време обавезних откупа после 1945. године), „Српско наслеђе“, свеска 3, март 1998, 37 – 42, 66 – 69.
- Пашић Милутин, *Књижевно стваралаштво од 1919-1985*, „Историја Ужица II“, Ужице 1992, 556 – 591.
- Пејић Ранко, *Школство у Југославији 1918-1985*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999, 585-593.
- Петровић Млађен, *Кратак преглед развитка сељачких радних задруга*, Алманах шездесетогодишњице задругарства Србије 1894-1954, Београд 1954, 63-71.
- Познановић Гордана, *Прилог проучавању развоја путне мреже у ужичком крају до Другог светског рата*, „Ужички зборник“ број 13, Титово Ужице, 1984, 257 – 277.
- Познановић Раде, *Административно – територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974*, „Ужички зборник“ број 8, Титово Ужице 1979, 117-121.

Познановић Раде В., *Средње школе у региону Титово Ужице до наших дана*, „Ужички зборник“ број 11, Титово Ужице, 1982, 63 – 97.

Познановић Раде В., *Становништво ужичког краја у пописима 1866 – 1981*, „Ужички зборник“ број 12, Т. Ужице 1983, 261 – 316.

Радовић Слободан, *Народно просвећивање у ужичком округу у периоду октобар 1944 – мај 1945*, Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941-1945, Титово Ужице 1989, 465 – 474.

Радовић Слободан, *Од Читаонице до библиотеке*, Народна библиотека Ужице 1856-2006, Ужице 2006, 81-87.

Ристановић Јелена, *Народни музеј Ужице (1946 – 2008)*, „Ужички зборник „број 32, Ужице, 2008, 161 – 234,

Савић Александар В., *Стара црква у Пожеги*, „Гласник СПЦ“, број 3, март 2001, 56 – 62.

Симовић Радомир, *Ужичка Пожега* (Антропогеографска истраживања), (Прештампано из Зборника радова Географског завода Природно математичког факултета Унверзитета у Београду свеска 1), Београд, 1954, 1 – 18.

Симовић Љубомир, *Повратак стрељаних сликара*, „Међај“ број 53, Ужице 2002, 14 – 17.

Симовић Љубомир, *Борац за модерне видике*, поводом књиге „Ликовне критике, огледи и студије Бранка Поповића“, *Вести* број 2866, 10. април 2004, 7.

Станимировић Ангелина, *Обнова привреде у ужичком крају од јесени 1944. год маја 1945. године*, Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941-1945, Титово Ужице 1989, 425 – 451.

Станић Радомир, *Споменици културе Титовоужичког региона*, „Међај“ број 22, 23, 24, Ужице, 1990, 131 – 152.

Ђирић Живан, *Школство у ужичком округу од ослобођења до краја рата*, „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941-1945“, Титово Ужице 1989, 453 – 464.

Чолић Милутин, *Све тако чедно и усплахирено беше*, „Међај“ број 35, Ужице 1995, 7-13.

Чубриловић Васо, *Задаци пољопривредне производње у 1946. години*, „Борба“ број 41, 17. фебруар 1946, 3.